

BİYOLOJİ BİLİMLERİNDE ÖZEL GÜNCEL KONULAR

Editör
ALİ BİLGİLİ

BİDGE Yayınları

BİYOLOJİ BİLİMLERİNDE ÖZEL GÜNCEL KONULAR

Editör: ALİ BİLGİLİ

ISBN: 978-625-372-735-2

1. Baskı

Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL

Yayınlama Tarihi: 2025-06-25

BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374

Yayın hakları © BİDGE Yayınları

www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com

Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.

Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya /
Ankara

ÖNSÖZ

Hünnap (*Zizyihus jujuba* Mill.) Rhamnaceae familyasına ait dikenli, yaprak döken 10 metreye kadar uzayabilen ağaç ya da çalı formunda bulunan bir bitki olup, günümüzde meyvesi, özellikle Türkiye'de popülaritesi artan ve üretim talebi yükselen bir meyve haline gelmiştir. Hünnap bitkisinin botanik özellikleri, kimyasal bileşenleri, fitokimyasal ve farmakolojik özellikleri ile dünya ve Türkiye'deki yayılışı kapsamlı şekilde ele alındı.

Briyofitler; tür sayısı, coğrafi yayılım ve habitat seçimi bakımından kapalı tohumlulardan sonraki en başarılı karasal bitki grubudur. Bazı briyofit türleri; kardiyovasküler hastalıklar, akciğer hastalıkları, cilt hastalıkları, enfeksiyonlar ve yaralar dahil olmak üzere farklı hastalıkları tedavi etmek için kullanılırlar. Özellikle ciğerotları ve karayosunlarında antifungal, antibakteriyel ve antiviral ve antioksidan potansiyeli test eden çalışmalar yürütülmüştür. Bu bölümde Artvin ili Karçal Dağları'ndan toplanan *Herzogiella seligeri* ve *Campyliadelphus chrysophyllus* materyallerinin fenolik, flavonoid, askorbik asit, karotenoid içerikleri ile antioksidan gücü, nitrik oksit temizleme, deoksiriboz bozunma ve diğer etkinliklerinin analizleri sonrası elde edilen sonuçlardan özellikle ilaç, kozmetik ve gıda endüstrilerinde kullanılabilecek biyoaktif bileşiklerin daha da fazla araştırılması gerektiği vurgulandı.

Organofosfatlı bir böcek ilacı olan dimetoat, akarlar, yaprak bitleri, sinekler ve bitki zararlıları gibi çeşitli böceklere karşı geniş şekilde kullanım için geliştirilmiştir. Birçok organizmanın dimetoattan zarar gördüğü gözlemlenmiştir. Suda yaşayan omurgalılar, çoğu suda yaşayan omurgasız ve fotosentetik organizmaya göre dimethoat maruziyetine daha duyarlıdır. Dimetoat kalıntıları çok sayıda ülkenin toprak, su ve su ve kara sistemlerinin bazı kısımlarında keşfedilmiştir. Mevcut bulgulara rağmen, dimetoatın çevrede sürekli izlenmesi esastır. bu pestisit nano

formülasyonunun gelecekteki çalışmaların kapsamlı bir alanı olabileceğine dikkat çekildi.

Elazığ İli (Türkiye) Briyofit Kontrol Listesi ve Türlerin Yayılışları başlıklı kitap bölümünde ise: Türkiye’de briyofitler (karayosunları, ciğerotları ve boynuzotları) ile ilgili çalışmalar, yabancı araştırmacılar tarafından başlatıldığı ve yapılan bu çalışmalar ile ülkemize ait briyofit envanterinin belirlenmesi ve güncellenmesi adına ara ara ülkemizin belirli kısımlarını veya tamamını kapsayan kontrol listeleri yayınlanmıştır. Elazığ ilinde 2014 yılından günümüze kadar briyofitler üzerine yapılan taksonomik ve vejetasyon çalışmalarının bir araya getirilmesi sağlanarak; briyofitlerin Alfabetik Listesi ve Listedeki Türlerin Elazığ, Türkiye ve Dünya Genelindeki Yayılışları ile ilgili çalışmaların tümü kolay temin edilebilmeleri bakımından tablolar halinde sunuldu.

Bitkiler yaşamın kaynağıdır ve bitkilerin potansiyellerinden en iyi şekilde yararlanabilmek için araştırmacılar, bitki biyoteknolojisi yöntemlerinden olan bitki doku, organ ve hücre kültürü yöntemleri ile çalışmalara hızla devam etmektedirler. Bitki doku kültürü uygulamalarına güncel bir bakış bölümünde bilimsel kaynaklar ışığında kapsamlı bilgilere yer verildi.

Farklı kültür ortamlarının *Haematococcus pluvialis* mikroalg türlerinin büyümesi, astaxantin, protein ve lipid içeriği üzerine etkileri konusunda son yıllara ait bilimsel kaynaklar yoğun şekilde irdelenerek önemli konulardan bahsedildi. Yapılan çalışmada, farklı kültür ortamlarının *Haematococcus pluvialis*’in gelişimi, astaksantin, protein, lipid, klorofil a, klorofil b ve karotenoid içeriği üzerindeki etkileri araştırıldı. Sonuçlar, kullanılan kültür ortamının mikroalg gelişimi ve metabolik bileşiklerin üretimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koydu. Hücre yoğunluğu tüm ortamlarda kültür süresi boyunca arttığı tespitinde bulunuldu.

Ayrı bir kitap bölümünde ise sunulan yapay zekâ destekli ders planı, biyoloji eğitiminin hem içeriğini hem de pedagojik yaklaşımını yeniden düşünmeye olanak sağladığı vurgusundan hareketle: Sunulan örnek, üniversite öğrencilerine yönelik hayvansal dokular konusunun nasıl farklı YZ araçlarıyla zenginleştirilebileceğini, öğrenme süreçlerinin bireyselleştirilebileceğini ve çok boyutlu öğrenme deneyimlerinin yaratılabileceğini göstermektedir. Ders planları, yalnızca bilgi aktarımına değil, öğrencinin yaratıcı düşünme, araştırma, sorgulama ve dijital araçlarla üretme becerilerini geliştirmeye odaklandığından bahsedildi.

Vertikal veya Dikey Tarım (DT) çok katlı seraya benzer şekilde tesis edilen bir binada rafların veya katların belli aralıklarla üst üste yatay olarak yerleştirilmesiyle üzerinde bitkilerin yetiştirildiği ticari olarak endüstriyel bitki üretimidir. Topraksız tarımın çevresel etki ve sürdürülebilirliğiyle ilgili araştırma-deneme çalışmaları henüz çok başlangıç aşamasında olduğuna değinildi. Çevresel etki değerlendirmeleri ve bitkilerin yapay ortamlarda kültür koşulları bitkiler arasında çok değişken sonuçlar vermektedir. Uygulamaya alınacak lokal bitkilerin biyokimyasal kalitesini korumak veya daha iyileştirmek için bölgesel üretim sistemleri göz önünde bulundurulması ve iş kalitesi, tesis giderleri gibi işletme yönetimine ait faktörlerin optimizasyonu için çalışmalar yapılması konularında önemli bilgiler ise “Entüstriyel Bitki Üretimi: Vertikal Tarım” bölümü içerisinde sunuldu.

Prof. Dr. ALİ BİLGİLİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İÇİNDEKİLER

GENEL BİYOLOJİ DERSİ YAPAY ZEKA DESTEKLİ DERS TASARIMI	1
<i>MİHRİCAN BALABAN ZOR</i>	
BİTKİ DOKU KÜLTÜRÜ UYGULAMALARINA GÜNCEL BİR BAKIŞ	21
<i>BURCU ÇETİN</i>	
ENDÜSTRİYEL BİTKİ ÜRETİMİ: VERTİKAL TARIM	36
<i>BERNA BAŞ</i>	
HÜNNAP (ZIZIPHUS JUJUBA MILL.) MEYVESİNİN FARMAKOLOJİK, FİTOKİMYASAL ÖZELLİKLERİ VE TÜRKİYE'DEKİ YAYILIŞI İLE EKONOMİK ÖNEMİ VE KULLANIM ALANLARI	56
<i>AHMET BEYATLI</i>	
HERZOGİELLA SELİGERİ VE CAMPYLIADELPHUS CHRYSOHYLLUS (BRYOPHYTA) TÜRLERİNİN BİYOAKTİF BİLEŞİKLERİ VE ANTİOKSİDAN KAPASİTELERİ	75
<i>MEVLÜT ALATAŞ, YELİZ ÇAKIR SAHİLLİ</i>	
Elazığ İli (Türkiye) Briyofit Kontrol Listesi ve Türlerin Yayılışları	91
<i>MEVLÜT ALATAŞ</i>	
THE EFFECTS OF DIFFERENT CULTURE MEDIA ON THE GROWTH, ASTAXANTHIN, PROTEIN AND LIPID CONTENT OF HAEMATOCOCCUS PLUVIALIS MICROALGA SPECIES	114
<i>GÖKÇE KENDİRLİOĞLU ŞİMŞEK</i>	
DİMETHOAT KAYNAKLI TOKSİSİTE	145
<i>YELİZ ÇAKIR SAHİLLİ</i>	

BÖLÜM 1

GENEL BİYOLOJİ DERSİ YAPAY ZEKA DESTEKLİ DERS TASARIMI

Mihrican BALABAN ZOR¹

Giriş

21. yüzyıla girilmesiyle bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin hızlandığı görülmektedir ve bu durum eğitimde dijital dönüşüm süreçlerini kaçınılmaz kılmıştır. Yapay zeka (YZ) araçları öğrenme ve öğretme süreçlerinde önemli bir yenilik unsuru olarak sunulmaktadır. Eğitimde YZ kullanımının sadece bilgi aktarmanın ötesine geçerek öğrenme deneyimlerini kişiselleştirme, eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirme potansiyeline sahip olduğu vurgulanmaktadır (Xu, 2025: 6; Uşak, 2024: 806)

Fen ve biyoloji eğitiminde, özellikle soyut ve karmaşık olan biyolojik kavramların öğrenilmesinde öğrenciler genellikle zorluk yaşamaktadır. Hücresel mekanizmalar, dokular sistemlerdeki iç içe geçmiş kavramlar, genetik süreçler veya protein yapılarına ilişkin konular, görsel ve deneyimsel destek olmadan kavranması güç içeriklerdir. Bu noktada YZ araçları, öğrencilerin öğrenme süreçlerini desteklemek için etkileşimli ve dinamik çözümler

¹Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Orcid: 0000- 0002-8512-7398

sunmaktadır. Örneğin, ChatGPT gibi büyük dil modelleri öğrencilerin kavramları hızlı bir şekilde sorgulayıp ilgili açıklamalara ulaşmasını almasını sağlarken, AlphaFold gibi biyoinformatik yazılımlar da karmaşık protein yapılarını tahmin etme ve görselleştirme olanağı sunmaktadır (Zha & ark., 2025: 2; Zhou & ark., 2023:1).

Bu kitap bölümü, lisans düzeyinde verilen Genel Biyoloji dersi özelinde, YZ araçlarının ders tasarımına nasıl entegre edilebileceğine yönelik bir öneri sunmayı amaçlamaktadır. Genel Biyoloji I dersi, öğrencilerin canlıların temel yapı taşlarını tanıdığı ve biyolojik sistemleri kavradığı temel bir giriş düzeyidir. Bu bağlamda, hayvansal dokular konusunun öğretiminde teknolojik araçlardan etkin yararlanmak, öğrencilerin konuyu daha kalıcı ve anlamlı öğrenmesini sağlamaktadır. Bölümde öncelikle YZ araçlarının eğitimdeki potansiyel rolü ve biyoloji öğretimine özgü katkıları ele alınmakta, ardından haftalık bir ders planı örnekleri sunulmaktadır. Üniversite düzeyinde haftalık 4 saatlik kuramsal ders süresini kapsayacak biçimde yapılandırılmış, 4 haftalık YZ destekli ders planları yer almaktadır. Ders içeriği yalnızca bilgi aktarımını değil; öğrencinin araştıran, sorgulayan, üreten ve dijital araçları pedagojik amaçla kullanabilen bir birey olarak yetişmesini hedeflemektedir. Her hafta, farklı YZ araçlarıyla zenginleştirilmiş, farklı öğrenme stillerine hitap eden ve 21. yüzyıl becerilerini geliştirmeyi amaçlayan etkinliklerle yapılandırılmıştır. Çalışmanın temel amacı, biyoloji eğitiminin dijitalleşme süreçlerine katkı sunarak öğrenci başarısını ve öğrenme motivasyonunu artıracak yenilikçi bir yol haritası geliştirmektir.

Biyoloji Eğitiminde Yapay Zeka Destekli Araçların Önemi

Biyoloji eğitimi, canlı organizmaların yapısı, işlevi, evrimi ve ekolojik ilişkileri gibi karmaşık ve çok katmanlı kavramları kapsar. Geleneksel öğretim yöntemleri bu zengin içeriği öğrencilere yeterince etkileşimli ve kişiselleştirilmiş bir biçimde

aktaramadığında, yüzeysel öğrenme, kavramsal yanlış anlamalar ve düşük öğrenme motivasyonu gibi sorunlar ortaya çıkabilmektedir (Singh, Vasishta & Singla, 2025: 185). YZ destekli araçlar, bu sorunların oluşmaması için yenilikçi etkinlikler sunmaktadır. Büyük dil modelleri -örneğin ChatGPT, Google Bard- biyolojik kavramların daha anlaşılır hale getirilmesi, sorulara anlık geri bildirim sağlanması ve eleştirel düşünmenin desteklenmesi noktasında öğrencilere önemli katkılar sağlamaktadır (Zha & ark., 2025: 2; Zhou & ark., 2023: 1).

Örneğin, ChatGPT ve Google Bard gibi büyük dil modelleri (LLM), öğretmenlere ders notları, açıklamalı özetler, etkinlik önerileri, sınav soruları ve öğrenci geribildirim metinleri üretme konusunda destek sunmaktadır (Zha & ark., 2025: 2). Kullanıcı, yalnızca bir konu veya öğrenme hedefi tanımlayarak bu modellerden kapsamlı, dilbilgisi açısından doğru ve pedagojik olarak yapılandırılmış içerikler elde edebilmektedir. Perplexity AI ise özellikle bilgi taraması ve literatür araştırması yapma, güncel bilimsel içerikleri hızlıca özetleme gibi işlevleriyle eğitimcilerin zaman tasarrufu sağlamasına katkıda bulunmaktadır (Zhou & ark., 2023: 1).

Görsel içerik üretimi açısından Leonardo AI ve MidJourney AI gibi görsel yapay zekâ araçları, biyoloji, fizik, kimya gibi disiplinlerde karmaşık süreçleri ya da soyut kavramları görselleştirme fırsatı sunmaktadır (Harrison, Bowen & Bowen, 2013: 1; Chen & ark., 2022: 33; Richardson, 2023: 566; Gülaçtı, 2023: 2189). Örneğin, hücre bölünmesi, DNA yapısı veya ekosistem modelleri, bu araçlar sayesinde öğrencilerin anlayabileceği düzeye indirgenmiş, görsel olarak zenginleştirilmiş materyallere dönüştürülebilmektedir. Eğitim teknolojilerinde öne çıkan bir başka alan ise biyoinformatik veya fen eğitimi gibi alanlarda kullanılan özel YZ tabanlı simülasyonlar ve modelleme araçlarıdır. AlphaFold, protein yapı tahmini yaparak biyoloji ve biyoteknoloji derslerinde

soyut moleküler yapıları somut ve üç boyutlu hâle getirirken (Jumper & ark., 2021: 583), DeepMind's AlphaCode, öğrencilerin biyolojik süreçleri programlama diliyle modellemelerine imkan vermekte böylelikle bilişsel ve mantıksal becerilerin gelişimine katkı sunmaktadır (Li & ark., 2022: 1).

Ayrıca, Explainpaper ve Elicit gibi araştırma odaklı YZ araçları, makale özetleme, anahtar kavram çıkarma ve metodoloji analizleriyle öğrenci ve öğretmenlerin bilimsel okuryazarlıklarını geliştirmelerine yardımcı olmaktadır (Xu, 2025: 6). Eğitimde etik açıdan önemli bir avantaj ise bu araçların içerikleri kişiselleştirme ve öğrenci ihtiyaçlarına göre uyarlama kapasitesinin yüksek olmasıdır (Zha & ark., 2025: 2). Öğrenme analitiği desteği sağlayan bazı gelişmiş platformlar, öğrencinin eksik ya da güçlendirilmesi gereken alanlarını belirleyerek ona özgü içerikler sunmakta ve böylece öğrenme süreçlerini daha etkili hâle getirmektedir (Singh, Vasishta & Singla, 2025: 185).

Nitekim literatürde YZ destekli araçların biyoloji eğitimindeki etkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında, YZ destekli eğitimin katkıları somut biçimde ortaya çıktığı görülmektedir. Behrens, Marbach-Ad, & Kocher (2024) tarafından yürütülen bir çalışmada, lise biyoloji dersine entegre edilen bir YZ destekli ödev platformunun, öğrencilerin genetik kavramlarına dair yanlış anlamalarını azalttığı ve kavramsal değişim yarattığı, ayrıca akademik başarılarının da arttığı belirlenmiştir. Öğrenciler, ChatGPT benzeri bir arayüz üzerinden genetik sorularına yanıt ararken, sistem tarafından sunulan açıklamalı yanıtlar ve ek örnekler sayesinde daha derin öğrenme gerçekleştirmiştir.

Benzer şekilde, Singh, Kumar ve Gupta (2020), YZ destekli öğrenme ortamlarının öğrencilerin laboratuvar uygulamalarındaki başarılarını artırdığını bildirmiştir. Çalışmada, sanal laboratuvar ortamında yapay zeka tarafından yönlendirilen bir hücre biyolojisi simülasyonu kullanılmış; öğrenciler deney tasarımı, hipotez

oluşturma ve sonuçların yorumlanması süreçlerinde YZ'den yönlendirme ve anında geri bildirim almıştır. Sonuçlar, bu gruptaki öğrencilerin problem zme becerilerinin ve deneysel düşünme yetkinliklerinin anlamlı şekilde geliştiğini ortaya koymuştur.

Ek olarak, biyoinformatik eēitiminde AlphaFold gibi YZ tabanlı araçların kullanımı, öğrencilerin moleküler biyoloji ve protein yapılarına ilişkin anlayışlarını güçlendirmektedir (Zhou & ark., 2023: 1). Öğrenciler, bir amino asit dizisinden üç boyutlu protein yapılarını öngörebilen bu araçları kullanarak soyut bilgileri görsel olarak deneyimleme fırsatı bulmakta ve biyokimyasal süreçler arasındaki ilişkileri daha iyi kavrayabilmektedir.

Özetlenen bu çalışmalar, yapay zekanın biyoloji eēitimindeki önemini yalnızca teorik bir tartışma alanı olmaktan çıkarıp, ölçülebilir ve raporlanabilir kazanımlarla desteklenen somut bir pedagojik yenilik alanına dönüştürmektedir. Biyoloji ēretiminde YZ araçlarının entegre edilmesi, sadece içerik aktarımını deēil, aynı zamanda st düzey bilişsel ve bilimsel becerilerin gelişimini destekleyen aēdař bir ēretim yaklaşımı olarak kritik bir rol üstlenmektedir.

Eēitim içerikleri üretmek için tasarlanmış yapay zekâ araçları, ēretim süreçlerini sadece hızlandırmakla kalmaz; aynı zamanda kaliteyi artırır, bireyselleştirilmiş ērenme deneyimleri saēlar ve eēitimcilerin yaratıcı potansiyellerini destekler (Ali, 2025: 882; Walter, 2024: 2). Bu teknolojiler, eēitimde dijitalleşmenin önemli bileşenleri hâline gelmiş ve pedagojik tasarımlarda yeni ufuklar açmıştır. Ancak tüm bu imkânların etkili kullanılabilmesi için eēitimcilerin dijital okuryazarlık ve yapay zekâ farkındalığını geliştirmesi kritik önem taşımaktadır (Uşak, 2024: 806).

YZ Destekli Ders Tasarımları Örnekleri

Bu bölümde, üniversite düzeyindeki Genel Biyoloji I dersi kapsamında hayvansal dokulara yönelik haftalık YZ destekli ders ortamı için etkinlik önerileri sunulmaktadır. Bu etkinlikler aracılığıyla öğrencilerin yalnızca biyolojik kavramları öğrenmeleri değil; aynı zamanda problem çözme, yaratıcılık, dijital araç kullanım becerileri ve öz değerlendirme gibi 21. yüzyıl becerilerini geliştirmeleri de amaçlanmaktadır.

İlgili hafta için, ders içeriği ile doğrudan ilişkili konular temel alınarak yapılandırılmış ve farklı yapay zeka uygulamalarının öğrenme sürecine entegrasyonu hedeflenmiştir. Önerilen etkinlikler, uygulamalı çalışma, bireysel ya da grup temelli araştırma, kavramsal modelleme, senaryo geliştirme, hikâyeleştirme, animasyon oluşturma, grafiksel analiz ve dijital içerik üretimi gibi farklı yöntemleri kapsar. Öğrenciler bu süreçte öğrenme çıktılarını belgeleyen bireysel portfolyolar oluştururlar ve yapay zeka araçlarını öğrenmelerini derinleştirmek amacıyla aktif biçimde kullanırlar.

Her etkinlik; konunun kazanımları doğrultusunda planlanmış, uygulanabilirliğin gösterilmesi amacıyla adım adım açıklanmış ve portfolyoya dahil edilmek üzere somut ürünlerle desteklenmiştir. Etkinliklerde ağırlıklı olarak kullanılan YZ araçları arasında ChatGPT (diyalog, içerik üretimi, kavram açıklamaları), Canva (poster ve sunum tasarımı), sanal simülasyon uygulamaları, Perplexity AI, 3D modelleme platformları ve sesli AI yazılımları yer almaktadır.

Haftalık her bölüm aşağıdaki bileşenleri içerecek şekilde yapılandırılmıştır:

- Hafta ve Konu Başlığı
- YZ destekli 3 farklı etkinlik

- Her etkinlik için “Nasıl yapılır?” açıklaması
- Portfolyo ürünü
- Haftaya özgü ödev veya değerlendirme çalışması

Yukarıda yer alan adımlar doğrultusunda Genel Biyoloji I dersi kapsamında işlenen 4 haftalık süreç için hayvansal dokulara ait YZ destekli etkinlik önerileri sunulmaktadır. Her biri kendi içinde uygulanabilir, farklı öğrenme stillerine hitap eden, öğrenci katılımını artırmaya ve öğrenmeyi kişiselleştirmeye yönelik olarak tasarlanmıştır.

Tablo 1 Epitel dokuya ait YZ destekli ders tasarımı

Önerilen Süre:	50+50+50+50
Konu:	Epitel Doku
Hedef ve Kazanımlar:	- Epitel ve bağ dokularının yapı ve işlevlerini açıklar. - Yapay zekâ araçlarıyla bilimsel bilgi toplar ve analiz eder. - Kavramları yaratıcı yollarla ifade eder. - Eleştirel tartışmalarda bilimsel argüman geliştirir.
Kullanılacak Yapay Zekâ Araçları:	- ChatGPT (dokulara ait biyolojik özellikleri derleme, kişileştirilmiş hikâye yazdırma) - Perplexity AI (güncel makale tarama, literatür bulma) - Canva AI (poster, infografik tasarımı)
Etkinlik 1 Metin oluşturma	Öğretmen anlatımı ve ChatGPT’den destekle temel kavramların aktarımı - ChatGPT’ye soru yöneltilir: “Sen şimdi epitel dokusun ve kendini bir biyoloji sınıfındaki öğrencilere tanıtacaksın. Görevlerini, hücre tiplerini ve neden önemli olduğunu öğrencilerin anlayacağı bir dille anlat.” Örnek metinler : “Merhaba! Ben yassı epitelim. Hücrelerim yassı, ince ve hassasım. Görevim korumak! Derinizde, ağız boşluğunuzda, yemek borunuzda bulunurum. Eğer ben olmazsam dış etkenlere karşı savunmasız kalırsınız!” - Öğrenciler bu metinleri okur. Epitel doku çeşitleri kadar gruplara ayrılarak grupça rollerini canlandırırlar.
Etkinlik 2 YZ ile Literatür	- Gruplar Perplexity AI ile “epitel doku kanserleşmesi” üzerine güncel bir makale tarar.

Tarama ve Araştırma	Her grup bulduğu makaleyi 1–2 paragraflık özetini hazırlar: “Makale şunu inceliyor: ... Hangi hücre etkileniyor? ... Sonuçlar ne gösteriyor?” gibi sorulara cevap oluşturacak şekilde diğer gruplar önünde sunumunu yapar. Aynı zamanda sorusu olan arkadaşlarının sorularını cevaplar.
Etkinlik 3 YZ ile Yaratıcı Karşılaştırma Görevi	- Gruplar Canva AI veya Leonardo AI kullanarak bir infografik tasarlar: - Epitel doku yapısı nasıl olmalı, işlevi nasıl olmalı, doku hastalıkları neler olabilir. - YZ'den görsel destek alarak şekil ve ikonlar eklerler.
Etkinliklerin Öğrenme Stillerine Katkısı:	Görsel (infografik), işitsel (tartışma), okuma-yazma (makale özeti, yansıma metni), kinestetik (grup çalışması, poster hazırlığı)
Öğretmen Rehberi Notları:	- AI içeriklerinin akademik doğruluğunu önceden kontrol edilmeli - Gruplar arası eşit görev dağılımı yapıldığından emin olunmalı - Posterlerde hem görsel tasarım hem içerik doğruluğunu değerlendirmede rubrik hazırlanmalı - Portfolyolarına eklemeleri belirtilebilir

Tablo 1’de, epitel doku konusunun öğretiminde yapay zekâ destekli araçlar kullanılarak planlanan üç farklı etkinlik yer almaktadır. Etkinlikler; öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve sosyal becerilerini geliştirmeye yönelik olup, farklı öğrenme stillerine hitap edecek şekilde tasarlanmıştır. ChatGPT, Perplexity AI ve Canva AI gibi araçlar sayesinde öğrenciler bilgiye ulaşma, yaratıcı içerik üretme ve bilimsel bilgiyi yorumlama gibi 21. yüzyıl becerilerini kullanarak derinlemesine öğrenme sürecine katılmaktadır. Her etkinlikte grup çalışması, yansıtıcı düşünme ve çoklu ortam kullanımı teşvik edilmiştir.

Tablo 2 Bağ ve yağ dokuya ait YZ destekli ders tasarımı

Önerilen Süre:	50+50+50+50
Konu:	Bağ Doku ve Yağ Doku
Hedef ve Kazanımlar:	- Yağ ve bağ dokusunun yapı ve işlevlerini karşılaştırır. - Bağ dokunun türlerini sınıflandırır ve yapısal farklarını açıklar.

	- Farklı bağ doku türlerini günlük yaşam örnekleriyle ilişkilendirir.
Kullanılacak Yapay Zekâ Araçları:	- ChatGPT (yağ ve bağ dokusu hikâyeleştirme) - Perplexity AI (lipodistrofi, obezite, yağ/ bağ doku üzerine makale tarama) - Podcast veya mini video için CapCut AI veya ses kaydı araçları
Etkinlik 1. Hikayeleştirme	YZ Destekli Biyolojik Hikâyeleştirme: - ChatGPT yardımı ile yağ dokusu ve bağ dokusunun işlevlerini açıklayan birer hikaye oluşturmaları istenir. Örneğin, “Selam! Ben bir yağ hücresiyim. Enerji deposu muyum? Evet! Ama aynı zamanda leptin hormonuyla iştahınızı ayarlayan endokrin bir merkezim.” “Vücudun en sessiz ama en sadık işçisi olarak yıllardır kasları kemiklere, organları birbirine bağlıyorum. Adım Bağ Doku ve bu benim görünmeyen ama vazgeçilmez hikâyem.” - Hikayelerini sınıfa sunarlar.
Etkinlik 2 YZ ile Literatür Tarama ve Özet Oluşturma	Dokuya Dair Ne Biliyoruz? - Sınıf 3-4 kişilik gruplara ayrılır. Her gruba yağ doku ya da bağ doku teması atanır. - Gruplar kendi dokusuna ait araştırmak istediği soruyu seçer. - Örneğin; “Yağ dokusunun hormon üretimiyle ilişkisi nedir?” “İnsanda en çok bulunan bağ doku çeşidi hangisidir?” “Yağ dokusunun inflamasyonla ilişkisi var mı?” “Bağ doku, yaraların iyileşmesinde ne kadar ekili?” - Öğrenciler sorularını Perplexity’ye sorar. Sistem, son birkaç yılda yayımlanmış akademik makaleleri özetle listeler. - Öğrenciler bu cevaplardan birini seçer ve detayları inceler. - Gruplar oluşturdukları araştırma sonuçlarını sınıfta paylaşır.
Etkinlik 3 Serbest Ürün Oluşturma	Günlük oluşturma: - Gruplar Canva AI veya CapCut AI kullanarak: - Bir “Lipodistrofi Hastasının Günlüğü” podcasti veya kısa bir video hazırlayabilir. - Veya bağ dokuya dair senaryo hazırlayabilir (örneğin: “Bir futbolcunun bağ dokusu zedelenirse ne olur?”). - ChatGPT’den yardım alarak biyolojik açıklama yazarlar ve YouTube’da ilgili bir içerikten (örneğin bir spor yaralanması videosu) örnekle ilişkilendirebilirler. Senaryo kısa bir blog yazısına dönüştürülür.

	- Sunumlar yapılır, sınıfça en yaratıcı iş seçilir.
Etkinliklerin Öğrenme Stillerine Katkısı:	Görsel (video hazırlama), işitsel (tartışma, podcast hazırlama), okuma-yazma (makale özeti, yansıma metni), kinestetik (grup çalışması, hikaye yazdırma)
Öğretmen Rehberi Notları:	- Öğrencilerin literatür karışıklığı yaşamaması için örnek makale bağlantısı paylaşılabilir. - AI kullanımının takibi için gruplardan kullandıkları yapay zekâ ekran görüntüsünü istenebilir. - Portfolyolarına eklemeleri belirtilebilir

Tablo 2’de bağ ve yağ dokularının öğretimine yönelik olarak geliştirilen, yapay zekâ destekli üç özgün etkinlik yer almaktadır. Öğrencilerin hem bilişsel hem yaratıcı becerilerini desteklemeyi amaçlayan bu etkinliklerde ChatGPT, Perplexity AI, Canva AI ve CapCut AI gibi araçlardan yararlanılmıştır. Hikâyeleştirme, literatür tarama ve yaratıcı medya üretimi gibi farklı yöntemlerle yapılandırılan etkinlikler; bireysel katılımı, grup çalışmasını ve çoklu öğrenme yollarını destekleyici niteliktedir. Öğrencilerin bilimsel düşünme becerilerinin gelişmesi, içerikleri sentezleyerek sunmaları ve teknolojiyi işlevsel biçimde kullanmaları hedeflenmiştir.

Tablo 3 Kan dokuya ait YZ destekli ders tasarımı

Önerilen Süre:	50+50
Konu:	Kan Doku
Hedef ve Kazanımlar:	- Kan dokunun yapısal bileşenlerini (plazma, eritrosit, lökosit, trombosit) ayırt eder ve işlevleriyle ilişkilendirir. - Kan hücrelerinin görevlerini açıklayarak bağışıklık, taşıma ve pıhtılaşma süreçlerini açıklar. - YZ araçlarını kullanarak kan dokusuyla ilgili güncel bilimsel literatüre ulaşır ve bu bilgileri değerlendirir.
Kullanılacak Yapay Zekâ Araçları:	- ChatGPT (hikayeleştirme) - Canva / Google Slides (poster, video) - Perplexity (makale tarama ve özetleme)
Etkinlik 1. Dokuya ait Kavramlar	Kan Hücresi Avı - Öğrencilere ChatGPT tarafından üretilen farklı kan hücresi tanımları verilir (eritrosit, lökosit, trombosit). Örneğin;

	“Ben kırmızı kan hücresiyim. Hemoglobini taşıyorum, oksijen taşıyorum, hayat taşıyorum! Eğer ben eksik olursam anemi başlar, hücreleriniz oksijensiz kalır.” - Öğrenciler bu tanımları eşleştirir, açıklamalar ekler ve gruplar arası kısa tartışmalar yapılır.
Etkinlik 2 YZ ile Literatür Tarama ve Özet Oluşturma	Kan Doku Hakkında - Gruplar kan dokusuna ait araştırmak istediği soruyu seçer. Örneğin; “Anemide hangi kan hücreleri etkilenir?” “Bağışıklıkta kan hücrelerinin rolü nedir?” “kan kanseri türleri nelerdir?” “Kan doku hücrelerinin COVID-19’daki rolü nedir?” - Öğrenciler sorularını Perplexity’ye sorar. Sistem, son birkaç yılda yayımlanmış akademik makaleleri özetle listeler. Öğrenciler bu cevaplardan birini seçer ve detayları inceler. - Gruplar oluşturdukları araştırma sonuçlarını sınıfta paylaşır
Etkinlik 3 YZ ile Serbest Ürün Oluşturma	Kendi Kan Panomu Tasarlıyorum - Gruplar seçecekleri konuda istedikleri ürünü oluşturabilirler. - Konulara örnek olarak kanın görevlerinden biri seçilebilir; kanın taşınması, kanın pıhtılaşması, kanın savunma görevi - Konusuyla ilgili Podcast oluşturabilir, kısa bir video kurgulayabilir, kavram haritası tasarlayabilir veya Canva kullanarak poster hazırlayabilir.
Etkinliklerin Öğrenme Stillerine Katkısı:	Görsel (video), işitsel (tartışma), okuma-yazma (makale özeti, yansıma metni), kinestetik (grup çalışması, poster hazırlığı)
Öğretmen Rehberi Notları:	- AI içeriklerinin akademik doğruluğunu önceden kontrol edilmeli - Gruplar arası eşit görev dağılımı yapıldığından emin olunmalı - Posterlerde hem görsel tasarım hem içerik doğruluğunu değerlendirmede rubrik hazırlanmalı - Portfolyolarına eklemeleri belirtilebilir

Tablo 3’te kan dokusunun öğretimi için geliştirilen yapay zekâ destekli üç etkinlik sunulmuştur. Öğrencilerin aktif katılımını ve anlamlı öğrenmelerini hedefleyen bu yapılandırmalar; kavramsal

eşleştirme, güncel literatür incelemesi ve yaratıcı ürün üretimi adımlarını içermektedir. ChatGPT, Perplexity AI ve Canva/Google Slides gibi araçlar, bilgiye erişim, görsel-işitsel materyal üretimi ve kavramların pekiştirilmesi süreçlerinde kullanılmıştır. Bu etkinlikler, üniversite düzeyinde öğrencilerin bilimsel düşünme, yorumlama ve iletişim becerilerini geliştirmeye katkı sağlar.

Tablo 4 Kıkırdak ve kemik doku doku YZ destekli ders tasarımı

Önerilen Süre:	50+50
Konu:	Kıkırdak ve Kemik Doku
Hedef ve Kazanımlar:	- Kıkırdak ve kemik dokuların yapısal ve fonksiyonel özelliklerini açıklar. - Hücre tiplerini (osteosit, osteoklast, kondrosit) görevleriyle ilişkilendirir. - AI destekli araçlarla doku biyolojisi üzerine araştırma yapar ve bilgileri sentezler. - Kemik ve kıkırdak doku türleri arasındaki farkları tanımlar ve sınıflandırır
Kullanılacak Yapay Zekâ Araçları:	- ChatGPT (Dokuları tanımlama, kavramsal eşleştirme) - Canva AI (Poster hazırlama ve eşleştirme) - Perplexity AI (Makale taraması) - Podcast AI (podcast hazırlama ve sunma)
Etkinlik 1. Dokuları tanıma	Hangi doku olduğunu bul: - Öğrencilere ChatGPT’den alınmış biyolojik tanımlar sunulur Örneğin; “Damarsız bir yapıya sahibim.- Hücrelerim lakünler içinde yaşar ve besinlerini difüzyonla alır.” “Ben, düzenli halkalar şeklinde dizilen yapım birimi osteonlardan oluşurum.- İçimde damar ve sinirler dolaşır; sert, yoğun ve dayanıklıyım. - Öğrenciler hangi doku olduğunu tahmin eder, kısa gerekçe sunar.
Etkinlik 2 YZ ile Kavram Karşılaştırması	Doku Poster: - Öğrencilerden ChatGPT'ye - “Kıkırdak ve kemik dokular arasındaki farklar nedir?” - “Kondrosit ve osteositin işlev farkı nedir?” - Cevapları Canva veya Google Slides ile görsel karşılaştırma posterine dönüştürürler.
Etkinlik 2 AI ile Literatür Tarama ve Özet oluşturma	Araştırma yapma: - Sınıf gruplara ayrılır

	- Her grup Perplexity AI kullanarak belirli konularda (örneğin: osteoporoz, kondrosit apoptozu, doku mühendisliği) makale bulur ve literatür özeti hazırlar.
Etkinlik 3 YZ ile Yarıcılığı Geliştirme	Serbest Görev Seçimi Her grup seçeceği yolla istediği doku için bir görev hazırlar. Burada öğrencilerin öğrenme stillerinin farklı olmasından dolayı seçecekleri ödev tipi de farklı olacaktır. Örneğin; - “Kemik Dokusunun İçinde Bir Gün” konulu bir metin oluşturmak - Kemik/Kıkırdak Doku ile ilgili Podcast hazırlamak - Kavramsal analiz raporu oluşturmak - Dokulardan birini hikayeleştirip sunmak
Etkinliklerin Öğrenme Stillrine Katkısı:	Görsel (poster hazırlama), işitsel (tartışma, podcast hazırlama), okuma-yazma (makale özeti, yansıma metni), kinestetik (grup çalışması, poster hazırlığı)
Öğretmen Rehberi Notları:	- Öğrencilerin YZ çıktılarının doğruluğunu kontrol edilmesi önemlidir -Gruplar arası etkileşim ve soru-cevap ile desteklenebilir. -Ürünlerde orijinallik ve kavramsal bütünlük ön planda tutulduğu hatırlatılarak yeni ürünler için öğrenciler güdülenebilir - YZ kullanımının takibi için gruplardan kullandıkları yapay zekâ ekran görüntüsünü istenebilir. - Portfolyolarına eklemeleri belirtilebilir.

Tablo 4’te, kıkırdak ve kemik dokuların öğretiminde yapay zekâ araçlarını merkeze alan dört özgün etkinliği içermektedir. Etkinlikler; tanıma, karşılaştırma, araştırma ve yaratıcılık geliştirme olmak üzere farklı bilişsel düzeylerde öğrenme süreçlerini desteklemektedir. ChatGPT, Perplexity AI, Canva AI, Google Slides ve Podcast AI gibi araçlar, hem bilgiye erişimi hem de öğrencilerin kavramları kendi sözleriyle ifade etmesini kolaylaştırmaktadır. Özellikle serbest görev seçimi ile öğrencilerin bireysel öğrenme stilleri ve ilgi alanları doğrultusunda ürün oluşturmaları teşvik edilmektedir.

Tablo 5 Kas doku dokuya ait YZ destekli ders tasarımı

Önerilen Süre:	50+50
Konu:	Kas Doku
Hedef ve Kazanımlar:	- Kas dokusunun türlerini (iskelet, düz, kalp) yapısal ve işlevsel açıdan karşılaştırır. - Kas kasılma mekanizmasını (aktin–miyozin etkileşimi, ATP rolü, kalsiyum salınımı) açıklar. - Nöromusküler kavşak üzerinden sinir-kas iletimini analiz eder. - Kas sistemine ait temel fizyolojik süreçleri analiz ederek, bu süreçlerin günlük yaşam, egzersiz ya da hastalık durumlarındaki işleyişini yorumlar."
Kullanılacak Yapay Zekâ Araçları:	- ChatGPT (kavramlar, - Canva / Google Slides (poster oluşturma) - Perplexity (makale tarama ve özetleme) - Krikey AI/Pika Labs (animasyon hazırlama)
Etkinlik 1. Dokuya ait Kavramlar	Kas Tipleri Galerisi - Öğrenciler 3 gruba ayrılır (iskelet, düz, kalp). Her grup ChatGPT'ye şu komutu verir: - Bir [duyu/ara/motor] nöronu gibi davran. Kendi yapını, işlevini, vücutta nerede bulunduğunu ve hücre gövdesinde (soma) hangi organellerin baskın olduğunu açıkla. Örnek metinler; "Bir motor nöronum. Omurilikte yer alırım ve kaslara hareket sinyalleri gönderirim. Hücre gövdemde bol miktarda mitokondri bulunur çünkü enerjiye çok ihtiyacım var..."gibi. Bu metinlerin içerikleri gruplar tarafından zenginleştirilir. - Bu tanımlardan yola çıkılarak grup üyelerince canlandırma yapılır. - Her grup kendi nöron tipi ile ilgili canlandırmasını yaptıktan sonra aralarında ne gibi farkların olduğu vurgulanır. Örneğin miyelinli/siz oluşu, bulunduğu organlar, temel görevleri, akson ve dentrit uzunlukları...
Etkinlik 2 YZ ile Literatür Tarama ve Özet Oluşturma	Her grup kas dokusuna dair bir araştırma sorusu belirler: Örnekler: "Egzersiz sırasında kas dokusunda ATP tüketimi nasıl değişir?" "Miyozin genlerindeki mutasyonların kas kasılmasına etkisi nedir?" "Kas distrofilerinde doku yapısı nasıl etkilenir?"

	- Öğrenciler sorularını Perplexity'ye sorar. Sistem, son birkaç yılda yayımlanmış akademik makaleleri listeler. - Öğrenciler bu makaleler içerisinde en az 2 tanesini seçer ve özetler. - Gruplar oluşturdukları makale özetlerini aralarında karşılaştırır ve araştırma metni şeklinde hazırlayarak sınıfta sunarlar.
Etkinlik 3 YZ ile Serbest Ürün Oluşturma	Kas kasılması nasıl gerçekleşir? - Gruplar oluşturulur, kasılmanın nasıl gerçekleştiğini 5 adımda açıklayan animasyon hazırlanması istenir. Adımlar: - Sinir uyarısı gelmesi - Kalsiyum salınması - Aktin ve miyozin bağlanması - ATP ile gevşeme başlaması - Kasın yeniden hazır duruma geçmesi - Öğrenciler kasılma sürecini Krikey AI veya Pika Labs kullanarak 30–60 saniyelik animasyon olarak tasarlar. - Hazırlanan dijital model sınıfla paylaşılır. - Sunumlar QR kodla panoya asılır - Her öğrenci diğer grubun modeline 1 yorum ve 1 geliştirme önerisi yazar.
Etkinliklerin Öğrenme Stillerine Katkısı:	Görsel (infografik), işitsel (tartışma), okuma-yazma (makale özeti, yansıma metni), kinestetik (grup çalışması, animasyon hazırlığı)
Öğretmen Rehberi Notları:	- Gruplar arası eşit görev dağılımı yapıldığından emin olunmalı - Öğrencilere görsel araçlar için örnek şablonlar sağlanabilir. - AI'dan alınan yanıtların doğruluğu sınıf tartışmasıyla mutlaka test edilmelidir. - Animasyonun değerlendirilmesi için rubrik hazırlanmalıdır. - Portfolyolarına eklemeleri belirtilebilir.

Tablo 5'te sunulan etkinlikler, kas dokusunun yapısı, kas kasılma mekanizması ve fizyolojik süreçlerine ilişkin kavramların öğrenciler tarafından aktif şekilde öğrenilmesini hedeflemektedir. Etkinliklerde ChatGPT ile kavramsal çerçeve oluşturulmuş, Perplexity AI ile literatür taraması yapılmış ve Krikey AI/Pika Labs gibi araçlarla özgün animasyon içerikleri üretilmiştir. Etkinlikler aynı zamanda farklı öğrenme stillerini (görsel, işitsel, kinestetik ve

okuma-yazma) destekleyerek 21. yüzyıl becerilerinin gelişimini teşvik etmektedir.

Tablo 6 Sinir doku dokuya ait YZ destekli ders tasarımı

Önerilen Süre:	50+50
Konu:	Sinir Doku
Hedef ve Kazanımlar:	- Sinir dokunun yapısını ve temel hücre tiplerini (nöron, glia) açıklar. - Duyu, motor ve ara nöron tiplerini yapısal ve işlevsel yönden karşılaştırır. - Aksiyon potansiyeli oluşum sürecini ve iyon değişimlerini analiz eder. - Sinir sisteminin işleyişini YZ araçları kullanarak açıklar.
Kullanılacak Yapay Zekâ Araçları	- ChatGPT (tanımlama, hikayeleştirme) - Canva / Google Slides (grafik ve sunu oluşturma) - Perplexity (makale tarama ve özetleme) - NeuroLab Simülasyon (simülasyon ve hikayeleştirme)
Etkinlik 1. Dokuya ait Kavramlar	Sinir Hücresinde İletim - Öğrenciler 3 gruba ayrılır (duyu nöron, ara nöron, motor nöron). - Her grup ChatGPT’ye şu komutu verir: - Bu tanımlar postere dönüştürülür. - Grupların posterleri bir galeri ortamı gibi düşünülerek sunumları yapılır.
Etkinlik 2 YZ ile Literatür Tarama ve Özet Oluşturma	- Her grup sinir dokusuna dair bir araştırma sorusu belirler: Örnekler: “Sinir iletiminde miyelin hasarının etkisi nedir?” “Aksiyon potansiyelini etkileyen genetik mutasyonlar nelerdir?” “Alzheimer hastalığında sinir hücreleri arasındaki iletişim nasıl değişir?” “Sinir dokusu rejenerasyonu neden sınırlıdır? Glial skarlaşma süreci bu durumu nasıl etkiler?” - Öğrenciler sorularını Perplexity’ye sorar. Sistem, son birkaç yılda yayımlanmış akademik makaleleri listeler. - Öğrenciler bu makaleler içerisinde en az 2 tanesini seçer ve özetler. - Gruplar oluşturdukları makale özetlerini aralarında karşılaştırır ve araştırma metni şeklide hazırlayarak sınıfta sunarlar. - Bulgular tabloya yazılır, sonuçlar karşılaştırılır.
Etkinlik 3	Aksiyon Potansiyeli Simülasyonu ve Hikâyeleştirme - Gruplar oluşturulur,

YZ ile Serbest Ürün Oluşturma	Öğrenciler PhET Neuron Simulation (https://phet.colorado.edu/sims/html/neuron/latest/neuron_all.html?utm_source=chatgpt.com) kullanır. - Öğrenci simülasyonda sinir hücresine uyarın gönderir. Sanal simülasyonda bir nöronun uyarılması ve aksiyon potansiyelinin nasıl oluştuğu nelerin değiştiğini, hangi iyonların grafiklerde yer aldığını, eşik değerini uygulama üzerinden dener, grafiğini oluşturur. - Yaptıkları denemeleri ve oluşturdukları grafikleri içeren açıklayıcı sunumlarını sınıfta sunarlar. - Dinlenme, eşik, depolarizasyon, repolarizasyon, hiperpolarizasyon kavramları için poster hazırlayıp sınıfta asarlar.
Etkinliklerin Öğrenme Stillerine Katkısı:	Görsel (infografik, simülasyon), işitsel (tartışma), okuma-yazma (makale özeti, yansıma metni), kinestetik (grup çalışması, simülasyon, hikayeleştirme)
Öğretmen Rehberi Notları:	- Gruplar arası eşit görev dağılımı yapıldığından emin olunmalı - AI'dan alınan yanıtların doğruluğu sınıf tartışmasıyla mutlaka test edilmelidir. - Simülasyonun doğru anlaşıldığından emin olunmalı. - Portfolyolarına eklemeleri belirtilebilir.

Tablo 6'da, öğrencilerin sinir dokunun yapısal ve işlevsel bileşenlerini anlamasını, bilimsel araştırma yapma becerilerini geliştirmesini ve nörofizyolojik süreçleri derinlemesine analiz etmelerini hedefleyen etkinlikler yer almaktadır. ChatGPT ile kavramsal açıklamalar, Perplexity AI ile literatür taramaları ve Krikey AI/Quizizz gibi araçlarla yapılan simülasyon ve değerlendirmeler; öğrencilere bireysel ve işbirlikçi öğrenme yolları sunar. Etkinlikler, farklı öğrenme stillerine hitap edecek şekilde yapılandırılmış ve portfolyo odaklı öğrenmeye katkı sağlayacak biçimde tasarlanmıştır.

Bu kitap bölümünde sunulan yapay zekâ destekli ders planı, biyoloji eğitiminin hem içeriğini hem de pedagojik yaklaşımını yeniden düşünmeye olanak sağlamıştır. Sunulan örnek, üniversite öğrencilerine yönelik hayvansal dokular konusunun nasıl farklı YZ araçlarıyla zenginleştirilebileceğini, öğrenme süreçlerinin

bireyselleştirilebileceğini ve çok boyutlu öğrenme deneyimlerinin yaratılabileceğini göstermektedir. Ders planları, yalnızca bilgi aktarımına değil, öğrencinin yaratıcı düşünme, araştırma, sorgulama ve dijital araçlarla üretme becerilerini geliştirmeye odaklanmaktadır. Bu uygulamalar; yalnızca öğretim sürecine değil, aynı zamanda öğretim elemanlarının YZ okuryazarlığını geliştirmesine ve öğrencilerin dijital çağın gerekliliklerine uygun yetkinlikler kazanmasına katkı sunmaktadır. Gelecekte benzer yaklaşımların biyolojinin diğer konularına da entegre edilmesiyle, disiplinler arası iş birliklerinin ve yapay zekâ destekli öğrenme topluluklarının yaygınlaşması mümkün olacaktır.

Kaynakça

Ali, A. (2025). AI-Powered e-Learning: Innovations, Challenges, and the Future of Education. *International Journal of Information and Education Technology*, 15(5), 882-890.

Behrens, K. A., Marbach-Ad, G., & Kocher, T. D. (2024). AI in the genetics classroom: a useful tool but not a replacement for creative writing. *Journal of Science Education and Technology*.

Chen, X., Zou, D., Xie, H., & Wang, F. L. (2022). Role of AI in science education: A review of current practices and future prospects. *Educational Technology & Society*, 25(3), 33–45.

Gülaçtı, İ. E. (2023). Yapay zekâ modelleriyle üretilen görsellerdeki yaratıcılık olgusuna çok boyutlu bir yaklaşım. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 9(60), 2189-2213.

Harrison, K., Bowen, J. P., & Bowen, A. M. (2013). Electronic Visualisation in Chemistry: From Alchemy to Art. *Conference: EVA London, Conference Proceedings*. 1-8.

Jumper, J., Evans, R., Pritzel, A., Green, T., Figurnov, M., Ronneberger, O. & Adler, J. (2021). Highly accurate protein structure prediction with AlphaFold. *Nature*, 596(7873), 583-589.

Li, Y., Choi, D., Chung, J., Kushman, N., Schrittwieser, J., & Leblond, R. (2022). Competition-Level Code Generation with AlphaCode. *arXiv preprint*.

Richardson, G. (2023). The exploration of integrating the Midjourney artificial intelligence in research processes. *Systems*, 11(12), 566.

Singh, A., Kumar, P., & Gupta, R. (2020). Promoting inquiry-based learning through AI tools in science education. *Journal of Modern Education*, 12(3), 67-81.

Singh, C., Muztagh, S., & Salami, F. (2024). AI-enhanced education: Exploring the impact of AI literacy on Generation Z's academic performance in Northern India. *Quality Assurance in Education*, 33(2), 185–202.

Uşak, M. (2024). Artificial intelligence in biology education. *Journal of Baltic Science Education*, 23(5), 806–808.

Walter, Y. (2024). Embracing the future of Artificial Intelligence in the classroom: the relevance of AI literacy, prompt engineering, and critical thinking in modern education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 21(15).

Xu, M. (2025). Research on the Application of AI in A-Level Biology Teaching. *Proceedings of the 6th International Conference on Educational Innovation and Philosophical Inquiries*, 6-11

Zha, S., Bragdon, M. M., N., G., Wang, J., Leavesley, S., Eaton, R., & Bosarge, E. (2025). A case study of integrating AI literacy education in a biology class. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*.

Zhou, Z., Hu, M., Salcedo, M., Gravel, N., Yeung, W., Venkat, A. & Li, S. (2023). XAI meets biology: A comprehensive review of explainable AI in bioinformatics applications. *arXiv preprint*.

BÖLÜM 2

BİTKİ DOKU KÜLTÜRÜ UYGULAMALARINA GÜNCEL BİR BAKIŞ

BURCU ÇETİN¹

Giriş

Bitki doku kültürü teknikleri bitki gelişim süreçleri, fonksiyonel gen çalışmaları, ticari bitki mikroçoğaltım, transgenik bitki üretimi, bitki ıslahı ve mahsul iyileştirme, bitkisel metabolit eldesi, virüssüz bitki üretimi, germ plazm korunması ve tehdit altındaki veya nesli tükenmekte olan bitki türlerinin kurtarılması gibi temel ve uygulamalı amaçlar için kullanılan biyoteknolojik yöntemlerdir (Loyola-Vargas & Ochoa-Alej, 2028: 3).

Bitki doku tekniklerinde tam bir bitki, organ, doku ya da hücreler, aseptik, kontrollü koşullarda, katı veya sıvı besin ortamlarında uygulama amacına göre kültüre alınırlar. Kültüre alınan doku ya da organ parçasına “eksplant” adı verilir ve kültür uygulamaları kullanılan eksplanta göre adlandırılır.

Besin ortamı Uygulamalarda eksplantın besin ihtiyacının karşılanması için esas elementleri içeren besin ortamları kullanılır. Besin ortamı; inorganik maddeler (makro ve mikro inorganik

¹ Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Biyoloji Bölümü, Orcid: 0000-0003-1465-1464

elementler), organik maddeler (karbonhidratlar, vitaminler, amino asitler, meyve özleri ve suları, bitki büyüme düzenleyicileri) ve bunların çözücüsü olarak da görev yapan temel bileşen sudan oluşur. Birçok araştırmacı tarafından çeşitli besin ortamı bileşimleri geliştirilmiştir. Bunlardan en çok tercih edileni Murashige-Skoog (MS) besin ortamıdır. Uygulanacak kültür işlemine bağlı olarak besin ortamı bileşimi değiştirilmelidir. Örneğin, sürgün kültürlerinde kullanılan sakkaroz konsantrasyonu, optimum konsantrasyon olan %2-4 arasında iken embriyo kültüründe şeker konsantrasyonu %12'ye ulaşabilir (Ramadhani, 2025: 31).

Kültür işlemine göre besin ortamı sıvı ya da yarı-katı olarak kullanılabilir. Besin ortamının katılık oranı ortama ilave edilen jelleştiriciler ile ayarlanabilir. En yaygın kullanılan jelleştiriciler; agar ve gellan sakızıdır. Agar, deniz yosunlarından elde edilen bir polisakkarittir, oysa gellan sakızı (gelrit ve fitajel gibi) bakteriyel bir polisakkarittir. Besin ortamlarında kullanılan katılaştırıcı çeşit ve konsantrasyonları kültür işleminin başarısında etkilidir. İki Mısır çeşidinde pirinç rejenerasyonunun çeşitli aşamaları üzerinde farklı jelleştirici maddelerin etkisinin araştırıldığı çalışmada gellan sakızının kallus indüksiyonu için agar ürünlerinden daha iyi olduğu, sürgün rejenerasyonu için farklı jelleştirici maddeler arasında önemli bir fark bulunmadığı, gellan sakızı ve bacto agar ile katılaştırılmış ortamın agardan önemli ölçüde daha yüksek kök rejenerasyonuna yol açtığı bildirilmiştir (Mohamed & ark., 2021: 5738).

Besin maddelerinin besin ortamından alınabilmesi için ortam pH'sının 5,4-5,8 arasında olması gerekir. Kültür işlemleri esnasında besin ortamında çeşitli metabolitlerin birikmesi gibi nedenler ile pH'da değişiklikler olabilmektedir bunun önüne geçebilmek için eksplantların yeni ortama transferi olan alt kültürleme işlemleri yapılmalıdır.

Eksplant Kültür işlemleri bir bitkinin herhangi bir bölümünden alınan eksplant adı verilen küçük parçalardan başlatılır. Kültür

işleminde başarıya ulaşabilmek için öncelikler eksplantın alınacağı ana bitkinin seçiminde, bitkinin genç olmasına, dormansi durumda olmamasına, sağlıklı olmasında dikkat edilmelidir. Dış ortamdan ziyade sera, bitki büyütme odası, laboratuvar gibi alanlarda yetiştirilen bitkileri eksplant kaynağı olarak seçmek çok daha başarılı sonuçlar alınmasını sağlamaktadır (Kocaçalışkan, 2017: 39).

Sterilizasyon Bitki kültürü uygulamalarında sterilizasyon çok önemlidir. Uygulamalarda kullanılan besin ortamları bitki hücrelerinin gelişimleri gibi mikroorganizmaların gelişimleri için de uygundur. Mikroorganizmalar besin ortamında bitkilerden çok daha hızlı çoğalabilir ve bu istenmeyen bir durumdur. Besin ortamında çoğalan mikroorganizmalar, bitki hücrelerinin besinlerine ortak olur, tüketir ve ortama salgıladıkları çeşitli moleküller ile ölümlerine bile neden olabilir, deney koşullarını olumsuz etkileyebilirler. Bu olumsuzlukları engelleyebilmek için, besin ortamında kontaminasyona neden olacak etmenlerin ortadan kaldırılması gerekir. Bunlar, kullanılacak eksplantın, besin ortamının ve uygulamalar esnasında kullanılan ekipmanların sterilizasyonu ile mümkündür. Eksplantların sterilizasyonu için sodyum hipoklorit, hidrojen peroksit, gümüş nitrat, civa klorür gibi kimyasallar kullanılır. Sterilize edici madde konsantrasyonlarının ve uygulama sürelerinin optimizasyonu, kontaminasyonu azaltmak için önemli bir adımdır. Uygun olmayan konsantrasyon ve uygulama süresi, eksplantlarda hücre bölünmesini ve büyümesini kısıtlayacağından *in vitro* kültür başarı oranı etkilenir.

Son yıllarda literatürlerde nanopartiküllerin bitki doku kültüründe kullanılan eksplant ve besin ortamlarının sterilizasyonu amaçlı kullanımları ile ilgili araştırmaların sayısı hızla artmaktadır (Parzymies, 2021: 3653; Tung & ark., 2021: 897). Muz doku kültürü uygulamalarında eksplant sterilizasyonu için etanol, NaOCl, H₂O₂ ve HgCl₂ kullanılarak tasarlanan deneyde 1 dakika %70 etanol, 10 dakika %20 NaOCl ve 2 dakika %0,2 HgCl₂ ile yapılan sterilizasyon

işleminin, en az kontaminasyonla, yani %20 ile en etkili sonuç olduğunu bildirilmiştir. Aynı bir deneyde, endofitik kontaminasyonu kontrol etmek için farklı konsantrasyonlarda; 60 mg L⁻¹, 90 mg L⁻¹, 120 mg L⁻¹ çinko oksit (ZnO) ve gümüş (Ag) nanopartiküllerinin besin ortamına eklenmesi uygulamaları sonucunda gümüş nanopartiküllerin ortamın bir parçası olarak kullanmak kontaminasyonun %100'e kadar kontrol edilmesini sağlamıştır. Ortamın ek bir bileşeni olarak sterilizasyon ajanları olarak ZnO ve Ag nanopartiküllerinin ikili muamelesi, kontaminasyonu başarıyla ortadan kaldırmış, ancak kültürlerde doku ölümüne neden olduğu bildirilmiştir (Nazir & ark., 2024: 30297).

Kültürü işlemleri sırasında kullanılan ekipmanlar otoklav, kuru hava sterilizasyonu, UV lambalar, boncuk sterilizatör, bunsen brülörler ile steril edilebilir. Besin ortamı sterilizasyonunda otoklavın yanı sıra günümüzde hazır ortam makineleri gibi özel makineler kullanılmaya başlanmıştır. Bu makineler otoklav işleminden daha kolay ve hızlı olarak besin ortamı hazırlığı ve sterilizasyonunun yapılmasını sağlamaktadır.

Besin ortamına ilave edilen bitki özleri, hormonlar vb. gibi belirli medya bileşenleri, ısıtma yoluyla sterilizasyon sürecinde uygulanan yüksek sıcaklık nedeniyle bozulabilir. Bu nedenle, bu bileşenlerin filtre membranları kullanılarak steril edilmesi gerekir.

Kültür işlemlerinin yapıldığı steril kabinler, her uygulama öncesinde ve sonrasında %70 etanol ile silindikten sonra, UV ışık uygulaması ile steril edilmelidir. Uygulamalarda kullanılan steril kabinlerde bulunan Hepa filtreler çalışma esnasında kabin içinde steril havayı döndürerek çalışma alanının steril olmasını sağlar.

Işık koşulları Bitki kültürü uygulamalarında kullanılan aydınlatma sistemleri floresan tüpler (Fls), yüksek basınçlı sodyum (HPS), metal halide (MH) ve akkor lambalar (IL) olmuştur. Son yıllarda, ışık yayan diyotlar (LED'ler), bitki doku kültürü uygulamaları için

potansiyel ışık kaynakları olarak giderek artan bir ilgi görmektedir. Araştırmacılar, LED lambaların daha uzun bir çalışma ömrüne (>50.000 saat), ihmal edilebilir ısı emisyonlarına, daha sağlam ve kullanımı kolay plastik bir gövdeye, üretimleri için sera gazı (CO₂) emisyonuna sahip olmayan ve civa kirliliği oluşturmeyen avantajlara sahip olmalarından dolayı *in vitro* bitki uygulamalarında kullanılmalarını tavsiye etmektedirler (El-Banna & ark., 2025: 101; Sena & ark., 2024: 100184). Ayrıca, *in vitro* kültür sistemlerinde ışınım şiddetinin kontrol edilmesine ve belirli spektral desenlerin yayımlanmasına olanak tanıdığı için fotobiyolojik çalışmalar için LED lambaların kullanımının yararlı bir araç olduğu bildirilmektedir (Dutta Gupta & Jatothu, 2013: 211). *Salvia viridis*'in, farklı ışık spektrumlarının (mavi, kırmızı, karışık yani R:B 7:3 ve beyaz LED'ler ve floresan lambalar dahil) ve farklı sıvı ortam sistemlerinin (sıvı çalkalanmış ortam, desteksiz sıvı sabit ortam ve destek olarak nanoselüloz veya poliüretan içeren) kültür büyümesi ve polifenol üretimi üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmada, %80 metanol ekstraktındaki fenolik bileşikler ultra yüksek performanslı sıvı kromatografisi yöntemi ile belirlenmiş ve LED uygulamaları arasında mavi ışığın sürgün rejenerasyonu (4.56 çoğalma faktörü), sürgün biyokütlesi (taze ağırlıkta 17 kat artış, kuru ağırlıkta 15 kat artış) ve polifenol seviyesi (15.24 mg/g kuru ağırlık) üzerinde en yüksek etkiye sahip olduğu belirlenmiştir (Grzegorzcyk-Karolak, Tabaka, & Weremczuk, 2024:1).

Sıcaklık koşulları *In vitro* bitkilerin büyümesinde ve gelişiminde önemli bir rol oynayan sıcaklığın, kültür işlemleri esnasında bitkinin doğada yaşamını en iyi şekilde sürdürdüğü seviyelerde olmasına dikkat edilmesi gerekir. Yüksek ve düşük sıcaklık bitkilerin metabolik aktivitelerinde aksaklıklara neden olacaktır. Ayrıca, kültür işlemlerinin yapıldığı bitki büyütme kabini ya da odasındaki ısı dağılımının homojenliğine ve sabitliğine dikkat edilmelidir.

Kültür Yöntemleri

In vitro çalışmalar için kültür yöntemi hedeflenen amaca göre planlanmalıdır. alışmalara bu amaca uygun eksplant seçimi ile başlanır. Kullanılan eksplant tipine göre kültür işlemleri adlandırılmaktadır. Bunlar; meristem kültürü, embriyo kültürü, haploid kültürler, kallus kültürü, hücre kültürü, protoplast kültürleridir.

Meristem kültürü

Devamlı bölünebilme yeteneğine sahip olan meristem bölgelerin kültüre alınması işlemidir. Meristemler, apikal ve lateral tomurcularda ve hatta köklerde bulunan bitkilerin büyüme merkezleridir. Bu bölgelerdeki hücreler farklılaşmamıştır ve olgunlařtıķa farklılaşarak çeşitli dokulara, organlara dönüşebilirler. Bitkinin sürgün ve köklerinin u kısımlarında, bitkinin boyuna uzamasını sağlayan dalların çıktığı kısımlarda, enine kalınlaşmasını sağlayan gövde ve kökün yan taraflarında bulunurlar. Meristem kültürü uygulamalarında en çok u kısımlar yani apikal meristemler (5-10 mm) kullanılır. Meristem kültürü uygulamaları, meristem hücrelerinin bölünme hızının virüslerin hücreden hücreye bulaşma oranından daha yüksek olması nedeni ile virüssüz bitkilerin üretiminde, hızlı bitki çoğaltımında ve tohumla üretilemeyen melez bitkilerin çoğaltımında ve bitki türlerinin germ plazmasının uzun süreli depolanması alanlarında yapılmaktadır. *Prunus* cinsini, Erik ieği virüsü (*PPV*), ve şerbetçiotu bodur viroidi (*HSVd*) hastalık etmelerinden kurtarmak için termoterapi, etiyolasyon veya her ikisinin bir kombinasyonunun uygulandığı meristem kültürü çalışmasında, sürgünler 30, 35, 40 ve 45 gün boyunca her dört saatte bir dönüşümlü olarak 38°C ve 32°C'ye maruz bırakılmıştır. Her bir uygulamanın sonunda, 1,5 mm meristemler kültüre alınarak yeni hatlar geliştirilmiştir 45 günlük termoterapi ve kombine termoterapi ve etiyolasyon uygulamaları sonucunda en yüksek *PPV* içermeyen bitki üretimi başarılmıştır (%66,7 ve %75,0). *HSVd*'den ari bitkiler,

en iyi verimi 45 gün (%22,7) yapılan termoterapi uygulamaları sonucunda göstermiştir (Pérez-Caselles & ark., 2025: 21).

Embriyo kültürü

Döllenmiş ovül, bir dizi iyi tanımlanmış gelişim aşaması boyunca bir embriyo oluşturur. Bu embriyonun besin ortamına aktarımına embriyo kültürü denir. Embriyo kültürü ile morfogenez, tohum dormansi problemini aşma, türler arası melezleme sonucunda embriyo gelişiminin desteklenmesi ve endospermi veya besin dokusu bulunmayan veya çimlenme için yeterli olmayan tohumların üretimi alanlarında çalışmalar yapılmaktadır (Kocaçalışkan, 2017:45). Embriyo kültürü uygulamalarında temel besin ortamına ilave olarak aminoasit ve vitamin eklemeleri yapılmalıdır. Embriyo kurtarma tekniğinin, çekirdeksiz üzümün yeni çeşitlerinin geliştirilmesinde uygulandığı çalışmada, 22 melez kombinasyonun çeşitli ebeveyn genotiplerinin ve bitki hormonlarının hem embriyo gelişimi hem de çimlenme üzerindeki etkileri araştırılmıştır. $MM_3 + 0,2 \text{ mg L}^{-1}$ IAA (İndol - 3 - Asetik Asit) embriyo gelişim ortamına $1,0 \text{ mg L}^{-1}$ ZT (Zeatin) eklendiğinde, 'Ruby Seedless $\times$ Zitian Seedless' embriyolarının gelişim oranı %64,73 gibi büyük bir oranda arttığı belirlenmiştir (Chen & ark., 2025: 2095).

Kallus Kültürü

Doğada kallus oluşumlarını, bitkilerin yaralanan yerlerinde yüzeyi kapatan hücre yığınları olarak görebiliriz. Bu bölgelerdeki farklılaşmamış hücre yığınlarına kallus adı verilir. Bitki kültürü uygulamalarında çeşitli eksplantların, bitki büyüme düzenleyicileri içeren besin ortamlarında kültüre alınmaları ile kalluslar elde edilir. Diğer yandan poliaminlerin de kallus gelişimde rol oynadığı bildirilmektedir. Kallus kültürü için hedeflenen amaca göre eksplant olarak meristem veya parankim dokularının bulunduğu kök, gövde, yaprak, meyva gibi organlar seçilebilir. Örneğin bir metabolitin üretiminin amaçlandığı bir çalışmada, metabolitin bitkide en çok

sentezlendiği kısmın kültür işleminde eksplant olarak kullanılması uygun olacaktır. Kallus kültürü ile bitki üretiminin yapılmasının planlandığı çalışmalarda, kallus oluşumlarından sonra uygulanacak bitki büyüme düzenleyici oranına dikkat edilmesi gerekir. Kallus oluşumlarının arttırılması isteniyorsa besin ortamında oksin sitokinin oranının eşit, kalluslardan sürgün elde edilmesi isteniyorsa sitokinin oranının oksin oranından yüksek, kök oluşumu isteniyorsa oksin oranının sitokinin oranından yüksek olması gerekir (Kurepa & Smalle, 2022: 1933). Kallus kültürü uygulamaları ile hücre kültürü kurulabilir, ıslah çalışmaları, sekonder metabolit üretimleri yapılabilir. Ekonomik açıdan önemli bir baklagil bitkisi olan nohutun ıslahı için kallus aracılı *in vitro* rejenerasyon protokolü geliştirilmiştir. Eksplantların *in vitro* taranması yoluyla, somatik embriyogenez ve *in vitro* bitki rejenerasyonunda daha yüksek verimliliğe sahip, uygun bir genotip olarak Hint çeşidi Pusa 240 belirlenmiştir. Pusa 240 genotipinden elde edilen yaprak ve hipokotil eksplantları kullanarak nohut kallus aracılı somatik embriyogenez için iki ayrı protokol başarıyla oluşturulmuştur. Bu protokoller ile yaprak eksplantları kullanılarak %27 ve hipokotil eksplantları kullanılarak %46,6 - %66 bitki rejenerasyonu verimliliği elde edilmiştir. Bu detaylı rejenerasyon yönteminin, nohut genetik dönüşümleri ve kallus oluşumu yoluyla embriyogenezin gerekli olduğu büyük mutant popülasyonların üretimi için değerli bir kaynak sağlayacağı belirlenmiştir (Sae-Foo & ark., 2025: 385). Doku kültürü tekniğinin, adaçayı bitkisini çoğaltımı için en iyi yöntemlerden biri olduğu bildirilen çalışmada, farklı oksin, sitokinin ve melatonin kombinasyonlarını kullanarak *S. moorcroftiana*'nın *in vitro* kallus proliferasyonunun ve sekonder metabolitlerinin üretim miktarlarının artırılması amaçlanmıştır. Başlangıçta, kallus indüksiyonu, 1 mg L⁻¹ 6-benzilaminopurin (BAP) ile kombinasyon halinde farklı konsantrasyonlarda uygulanan indol asetik asit (IAA), 2,4-diklorofenoksi asetik asit (2,4-D) ve naftalin asetik asit (NAA) kullanılarak optimize edilmiştir. Sonuçlar, kallus indüksiyonuna

kadar geçen en erken günlerin (14.67 gün) 2,4-D + BAP (2.0 + 1.0 mg L⁻¹) ile zenginleştirilmiş ortamda meydana geldiğini göstermiştir. En yüksek kallus başlangıcı (%100), 2,4-D + BAP (1 + 1 mg L⁻¹) ile birleştirilmiş MS ortamında indüklenmiştir. Ayrıca, maksimum taze ağırlık, 2,4- D + BAP'nin (1+ 1 mg L⁻¹) oranında eklenmesiyle, kuru ağırlık ise 2,4- D + BAP'nin (2+1 mg L⁻¹) oranında MS ortamına eklenmesiyle elde edilmiştir. Maksimum taze ve kuru ağırlık, 2,4-D + BAP (1+1 mg L⁻¹) içeren MS ortamına 1,5 mg L⁻¹ oranında melatonin eklendiğinde elde edilmiş, ayrıca maksimum DPPH temizleme aktivitesi, toplam fenolik ve flavonoid içeriği 1,5 mg L⁻¹ oranında melatonin eklendiği uygulamalarda kaydedilmiştir. Sonuç olarak, çeşitli bitki büyüme düzenleyicileri konsantrasyonları arasında, 2,4- D + BAP'nin (1+ 1 mg L⁻¹) oranında 1,5 g L⁻¹ melatonin ile birlikte uygulanmasının *S. moorcroftiana*'nın kallus gelişimi ve sekonder metabolit üretimi için en iyi olduğu belirlenmiştir (Bano & ark., 2022: 1).

Hücre Kültürü

Bitki hücrelerinin sıvı besin ortamlarında kültüre alınması işlemleri hücre kültürü olarak adlandırılır. Hücre kültürü işlemlerinde başlangıç eksplantı kalluslardır. Hücrelerin tek tek elde edilmesi için, sıvı besin ortamına ilave edilecek pektinaz gibi enzimler kallusların parçalanarak kültür uygulamalarının kurulumunu kolaylaştırabilir. Hücrelerin hava alması için orbital çalkalayıcı üzerinde mililitre boyutunda erlenlerde kurulan hücre kültür işlemleri, besin ortamındaki besleyici moleküllerin, pH'nın, havalandırmanın kontrol edildiği biyoreaktörlerde yüzlerce litrelik hacimlere kadar büyütülebilir. Hücre kültürü uygulamaları, hücre büyümesini ve gelişimini incelemek, mikroçoğaltım, sekonder metabolit üretimi, gen aktarımı ve varyasyon ıslahı çalışmaları için yapılmaktadır (Wang & ark., 2025: 2034; Selwal & ark., 2025: 100485).

Picrorhiza kurroa hücre süspansiyon kültürlerinde pikrozidlerin (PI, P-II, P-III) ve öncüllerinin (vanilik asit, kafeik asit, sinamik asit, katalpol ve aucubin) bitki metabolitlerinin artırılması üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmada, dört uyarıcı; metil jasmonat (Me-JA; 50–150 μ M), salisilik asit (SA; 50–150 mg L⁻¹), kitosan (CHT; 50–150 mg L⁻¹) ve maya özütü (YE; 50–150 mg L⁻¹), kültürün 21. gününde yaprak ve rizom hücre süspansiyonlarına uygulanmış ve 192 saate kadar inkübe edilmiştir. Çalışma, Me-JA'nın özellikle *P. kurroa* hücre kültürlerinde pikrozid birikimini artırmada etkili olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak, uyarıcıların özellikle *P. kurroa* 'nın bitki hücre kültüründe değerli ikincil metabolitlerin üretimini önemli ölçüde artırdığı bildirilmiştir (Partap & ark., 2025: 247). Bitki hücre süspansiyon kültürlerine dayalı rekombinant ilaçların kültür verimliliğini artırmaya yönelik bir strateji, hücre agregasyonunu azaltmayı içerir. Bu amaçla yapılan bir çalışmada hücre kültüründe hücre-hücre yapışmasını en aza indirmek için, *Arabidopsis thaliana* genomunda pektin biyosentezinin anahtar geni olan *GAUT1* genini devre dışı bırakmak için Cas9 endonükleaz kullanılmıştır. Elde edilen devre dışı bırakmalar, değişmiş fenotipler sergilemiş ve yaşayabilir bitkiler oluşturamamıştır. *GAUT1* geninde homozigot bir delesyon taşıyan fidelerden oluşturulan süspansiyon hücre kültürü, kontrole kıyasla daha koyu renklenme ve artan sayıda büyük agregat sergilemiştir. Biyokütle birikim oranı kontrolden farklı bulunmamıştır, ancak rekombinant GFP protein birikimi seviyesi önemli ölçüde azalmıştır. Bu nedenle, pektin sentezindeki kesintilerin ve süspansiyon hücre kültüründe daha büyük agregatların oluşumunun hedef rekombinant proteinin birikimini olumsuz etkilediği belirlenmiştir. Araştırmacılar genom düzenleme yoluyla bitki hücre kültürlerinde hücre agregasyon seviyelerini azaltmak için alternatif hedefler aranması gerektiğini bildirmişlerdir (Frankevich & ark., 2025: 1).

Protoplast Kùltürü

Bitki hücreleri hücre duvarları olmadan da canlılıklarını sürdürebilir. Protoplast kùltürü, hücre duvarı olmayan hücre kùltüründen bütün bitkilerin geliştirildiğı süreci ifade eder. Bir bitkinin hücre duvarının çeşitli fiziksel ve kimyasal işlemler ile uzaklaştırılması sonucu hücre bütünlüğü devam eden protoplast adı verilen yapısı oluşur. Bitki hücresi morfolojik olarak artık köşeli bir hücre şekli değil, tamamen yuvarlak bir yapı kazanır. Hücre duvarı içermeyen protoplastlar somatik hibridizasyon, gen aktarımı, morfogenez alanlarındaki çalışmalarda kullanılır. Protoplast izolasyonu için *Physalis angulata*, Solanaceae familyasından olan tıbbi bitki ile yapılan çalışmada, selüloz ve maserozimi birleştirilerek protoplast izolasyonu için beş tedavi yöntemi protoplast donörleri olarak yaprak, gövde ve kallus dokularında test edilmiştir. Osmoticum (0,6 M mannitol) ve bir membran stabilizatörü (10 mM CaCl₂) ile takviye, önemli ölçüde farklı sayıda canlı protoplast sağlamıştır. Çalışma sonucunda, tüm izolasyon koşulları kallus dokularından protoplastların serbest olarak elde edilmesinde başarısız olmuştur. Test edilen osmoticum konsantrasyonu yalnızca kallus hücrelerinin plazmolizini kolaylaştırmıştır. Dağıtılmış plastidler içeren küresel protoplastlar, 5 saatlik inkübasyondan sonra hala tek tek hücrelerin içinde kalmıştır. Yaprak protoplastları en heyecan verici sonuçları göstermiştir. En yüksek sayıda canlı protoplast ($1,54 \times 10^5$ protoplast/mL) 2 saatlik inkübasyondan sonra mezofil dokularından elde edilmiştir. Yüksek yoğunluklu yeşil kloroplast içeriğı, yaprak protoplastlarının çarpıcı bir özelliğı olarak belirlenmiştir. *P. angulata*' dan yaprak protoplastları elde etmek için bu uygulanabilir yöntemin, füzyon deneyleri için mükemmel bir olasılık olduğu bildirilmiştir (Mastuti & Rosyidah, 2018). Turunçgillerden Shiranuhi'den somatik embriyogenez yapabilen kalluslar ile 'Meiwa' yaprak dokularından elde edilen protoplastlar arasında somatik hücre füzyonu gerçekleştirilerek bütün olarak tüketilebilen yüksek kaliteli turunçgil

meyveleri üretilmiştir. Filogenetik analiz, tüm bitkilerin 'Shiranuhi' ve 'Meiwa' kromozomal kalıtımıyla ilgili dahili transkripsiyonlu ara bölgeye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Genel olarak, hücre tiplerine dayalı bir rejenerasyon sistemi, tam meyve tüketimine uygun çekirdeksiz turunçgiller üretmek için genetik kaynaklar olarak türler arası ve türler arası bitkiler arasından homotetraploid ve heterotetraploid kaynaşmış bitkileri seçmek için kullanılmıştır (Jin & ark., 2025: 1).

Sonuç

Bitkiler yaşamın kaynağıdır ve bitkilerin potansiyellerinden en iyi şekilde yararlanabilmek için araştırmacılar, bitki biyoteknolojisi yöntemlerinden olan bitki doku, organ ve hücre kültürü yöntemleri ile çalışmalara hızla devam etmektedirler.

Kaynakça

Bano, A. S., Khattak, A. M., Basit, A., Alam, M., Shah, S. T., Ahmad, N., ... & Mohamed, H. I. (2022). Callus induction, proliferation, enhanced secondary metabolites production and antioxidants activity of *Salvia moorcroftiana* L. as influenced by combinations of auxin, cytokinin and melatonin. *Brazilian Archives of Biology and Technology*, 65, e22210200.

Chen, X., Ayesha, K., Wen, X., Zhang, Y., Dou, M., Jia, K., ... & Xu, Y. (2025). An integrate methods to improve the high efficiency of embryo rescue breeding in seedless grapes. *Journal of Integrative Agriculture*. 2095-3119.

Dutta Gupta, S., & Jatothu, B. (2013). Fundamentals and applications of light-emitting diodes (LEDs) in *in vitro* plant growth and morphogenesis. *Plant Biotechnology Reports*, 7, 211-220.

El-Banna, H., Abd El-Baset, M. M., & Youssef, N. A. (2025). Influence of light type on the propagation and accumulation of secondary metabolites of *Ocimum basilicum* l. Var. Genovese under the tissue culture technique. *Journal of Plant Production*, 16(3), 101-110.

Frankevich, T. A., Permyakova, N. V., Sidorchuk, Y. V., & Deineko, E. V. (2025). Impact of GAUT1 gene knockout on cell aggregation in *Arabidopsis thaliana* suspension culture. *BioTech*, 14(1), 2.

Grzegorzczuk-Karolak, I., Tabaka, P., & Weremczuk-Jeżyna, I. (2024). Enhancing polyphenol yield in *Salvia viridis* L. shoot culture through liquid medium optimization and light spectrum manipulation. *Plant Cell, Tissue and Organ Culture (PCTOC)*, 156(3), 88.

Hashim, S. N., Ghazali, S. Z., Sidik, N. J., Chia-Chay, T., & Saleh, A. (2021). Surface sterilization method for reducing contamination

of *Clinacanthus nutans* nodal explants intended for *in-vitro* culture. In E3S Web of Conferences (Vol. 306, p. 01004). *EDP Sciences*.

Jin, S. B., Lee, D. H., Man Park, S., Park, J. S., & Moon, Y. E. (2025) Intergeneric plants for producing high-quality fruits created from two citrus hybrids by protoplast fusion. *Available at SSRN* 5074939.

Kocaalışkan (2017). *Doku ve Hücre Kültürü Teknikleri*, Nobel Yayınları, Ankara.

Kurepa, J., & Smalle, J. A. (2022). Auxin/cytokinin antagonistic control of the shoot/root growth ratio and its relevance for adaptation to drought and nutrient deficiency stresses. *International Journal of Molecular Sciences*, 23(4), 1933.

Loyola-Vargas, V. M., & Ochoa-Alejo, N. (2018). An introduction to plant tissue culture: advances and perspectives. *Plant Cell Culture Protocols*, 3-13.

Mastuti, R., & Rosyidah, M. (2018). *In vitro* enzymatic isolation of protoplasts from tissues of the medicinal plant *Physalis angulata* L. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2019, No. 1). AIP Publishing.

Mohamed, G. M., Amer, A. M., Osman, N. H., Sedikc, M. Z., & Hussein, M. H. (2021). Effects of different gelling agents on the different stages of rice regeneration in two rice cultivars. *Saudi Journal of Biological Sciences*, 28(10), 5738-5744.

Nazir, K., Hassan, S. W., Khan, M. I., Elamin, K. M. A., & Niyazi, H. A. (2024). The use of ZnO NPs and Ag NPs along with sterilizing agents for managing contamination in banana tissue culture. *Biomass Conversion and Biorefinery*, 14(23), 30297-30304.

Partap, M., Kumar, A., Kumar, P., Kumar, D., & Warghat, A. R. (2025). Elicitors mediated enhancement of picrosides and their pathway precursors in dedifferentiated cell suspension culture of *Picrorhiza kurroa* Royle ex Benth. *Journal of Plant Growth Regulation*, 44(1), 247-265.

Parzymies, M. (2021). Nano-silver particles reduce contaminations in tissue culture but decrease regeneration rate and slows down growth and development of *Aldrovanda vesiculosa* explants. *Applied Sciences*, 11(8), 3653.

Pérez-Caselles, C., Burgos, L., Yelo, E., Faize, L., & Alburquerque, N. (2025). Production of HSVd-and PPV-free apricot cultivars by *in vitro* thermotherapy followed by meristem culture. *Plant Methods*, 21(1), 23.

Ramadhani, W. (2025). Media creation in tissue culture. *Journal of Innovation and Scientific Collaboration*, 1(1), 31-36.

Sae-Foo, W., Yusakul, G., Nuengchamnong, N., Srimongkon, P., & Putalun, W. (2025). Evaluation of secondary metabolites and anti-inflammatory activity of *Derris scandens* callus culture. *In Vitro Cellular & Developmental Biology-Plant*, 61(2), 385-401.

Selwal, N., Supriadi, K., Rahayu, F., Sukmadjaja, D., Khamidah, A., Budiaarto, K., ... & Wani, A. K. (2025). Elicitation strategies for enhanced secondary metabolite synthesis in plant cell cultures and its role in plant defense mechanism. *Plant Gene*, 41, 100485.

Sena, S., Kumari, S., Kumar, V., & Husen, A. (2024). Light emitting diode (LED) lights for the improvement of plant performance and production: A comprehensive review. *Current Research in Biotechnology*, 7, 100184.

Tung, H. T., Bao, H. G., Cuong, D. M., Ngan, H. T. M., Hien, V. T., Luan, V. Q., ... & Nhut, D. T. (2021). Silver nanoparticles as the sterilant in large-scale micropropagation of chrysanthemum. *In Vitro Cellular & Developmental Biology-Plant*, 1-10.

Wang, P., Si, H., Li, C., Xu, Z., Guo, H., Jin, S., & Cheng, H. (2025). Plant genetic transformation: achievements, current status and future prospects. *Plant Biotechnology Journal*, 23(6), 2034-2058.

BÖLÜM 3

ENDÜSTRİYEL BİTKİ ÜRETİMİ: VERTİKAL TARIM

BERNA BAŞ¹

Giriş

Vertikal veya Dikey Tarım (DT) çok katlı seraya benzer şekilde tesis edilen bir binada rafların veya katların belli aralıklarla üst üste yatay olarak yerleştirilmesiyle üzerinde bitkilerin yetiştirildiği ticari olarak endüstriyel bitki üretimidir.

Dikey tarım terimi ilk olarak 1915 yılında Amerikalı bir jeolog olan Gilbert Ellis Bailey tarafından yazılmış olan “Vertical Farming” başlıklı kitapla ortaya atılmış ve o yıllarda bir çeşit çatı tarımı olarak algılanmıştı (Bailey, 1915). Ancak MÖ 6000 yıllarında antik çağın yedi harikasından biri olarak kabul edilen Babil ’in asma bahçeleri ilk DT örneği olarak gösterilmektedir (Al-Kodmany, 2018: 24). DT yeni bir konsept olmamakla beraber ticari çalışmaları yeni başlamıştır. Çeşitli kaynaklarda DT için binanın modeli, büyüklüğü, yeri, düzeni, kullanım amacı gibi özelliklere bağlı olarak farklı tanımlamalar yapılmaktadır. Paydaşları için, gıda güvencesinin geleceğini garanti altına almak amacıyla gerekli bir sistem olan DT

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Orcid: 0000-0003-2455-2849

marjinal bir bitkisel ürün yetiştiricilik faaliyeti olarak kabul edilebilir (Şekil 1). Çok katlı iç mekan bitki üretim sistemleri ısı, ışık, nem, CO₂ konsantrasyonu, su, besin maddeleri gibi bitki gelişimini etkileyen tüm faktörlere sahip olup yüksek teknolojik donanım ile kontrol altında tutulmaktadır (SharathKumar, Heuvelink & Marcelis, 2020: 724).

Şekil 1. Dikey çiftlik örnekleri

Kaynak: a)konteynerde DT; ARTECHNO Growsystems, <https://artechno-growsystems.com/news/the-scoop-on-vertical-farming-systems> b) ve c)kapalı mekanda DT; esular 2022, <https://esular.com/dikey-tarim-sistemleri>, d)sera tipi DT; <https://www.archdaily.com/28903/plantagons-vertical-farm/plantagon-ed001>

Böylece DT ile dış koşullardan tamamen bağımsız yıl boyu çok miktarda ve yüksek kalitede taze bitki üretim olanağı sunulmaktadır. Bazı firmalar DT binalarını tamamen cam ile çevreleyerek güneş enerjisinden en üst düzeyde faydalanmaktadır

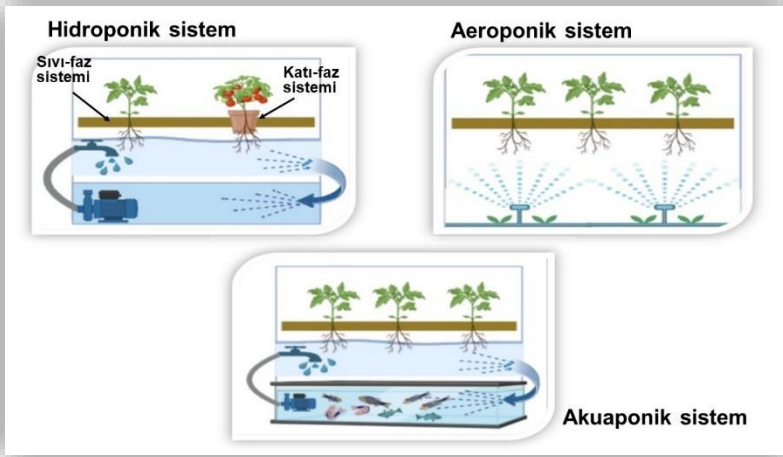
(Plantagon's Vertical Farm, 2009; Eden Green Technology, 2025). Topraksız ortamda ve kapalı mekanlarda gerçekleştirilen DT faaliyetleri şehir içinde insan hayatının sürdüğü yerleşim alanlarındaki binalarda, bina-işyeri-market-restoran benzeri yapıların çatı veya bodrum katları, kullanılmayan depo gibi yapılar prosedüre uygun tasarlanarak yürütülebilmektedir. Veya tarıma uygunsuz bir arazide, şehir içinde ya da şehre yakın alanlarda çok katlı veya çoklu raflarla organize edilen vizyoner DT tesisleri özel olarak inşa edilebilmektedir. Avrupa 'da iç mekan veya dikey çiftlikler bitki fabrikaları olarak atfedilmekte olup binanın modeli kullanım amacına göre 4 grupta toplanmaktadır (Butturini & Marcelis, 2020: 77). Bunlar 1) yapay ışıkla donanımlı bitki fabrikaları; DT için özel olarak tahsis edilen binada endüstriyel skalaya sahip çiftliklerdir, 2) konteyner çiftlikleri; nakliye konteynerlerine tesis edilen modüler yapıları dikey çiftliklerdir (container farm), 3) depo çiftlikleri; restoran gibi yerlere tesis edilen depo-içi çiftlikler (in-store farm), 4) ev veya ofise entegre edilen DT çiftlikleridir (appliance farm). Özellikle şehir içi tesislerde DT ürünlerinin tüketiciye hızla ve taze olarak ulaştırılması nedeniyle uzak mesafe-nakliye maliyeti, bayatlama ve kontaminasyon riski azalacak ve uzun süreli soğuk depolarda muhafaza gereği kalmayacaktır. Dolayısıyla enerji-yakıt giderleri ve CO₂ emisyonu da nispeten azalacaktır. Tarıma elverişli arazisi sınırlı olan Japonya dahil Kore, Çin, Hindistan, Singapur, Birleşik Arap Emirlikleri, İsveç, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya gibi birçok ülkelerde DT 'a büyük ilgi duyulmakta ve özellikle sürdürülebilir bir tarım modeli olarak kendi ülkelerine adaptasyon olasılıklarını görüşmek amacıyla çeşitli toplantılarla bir araya gelmektedirler (Despommier, 2014). İnterdisipliner çalışma gerektiren DT faaliyetleri için başta ziraat mühendisleri, kırsal çiftçiler, şehirli çiftçiler, çevre bilimcileri, doğa bilimcileri, mimarlar ve mühendisler, bilgisayar ve elektrik-elektronik mühendisleri, ekonomistler, gıda ve sağlık bilimcileri gibi çok çeşitli sektörlerden

paydaşların işbirliğine ve araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır (Al-Kodmany, 2018: 24).

Topraksız tarım çeşidi olan DT, temel olarak üç çeşit uygulama sistemine sahiptir. Bunlar hidroponik, aeroponik ve akuaponik sistemler olup (He, 2015: 25), hidroponik sistemde sıvı faz ve katı faz sistem olmak üzere iki tipte uygulama yapılmaktadır (Şekil 2). Şekil 2 'de görüldüğü gibi hidroponik sistemde fideler delikli bir plaka üzerindeki deliklerden aşağı doğru sarkacak şekilde dikilir ve besin solüsyonu (yani gübre, besin maddeleri vb. içeren solüsyon) bulunan bir tabla üzerine yerleştirilir. Bu şekilde uygulanan sıvı-faz sistemde kökler sıvıyla doğrudan temas etmektedir. Katı-faz sistemde (substrat-based) ise bitkiler saksıda katı/solid inert organik veya inorganik veya her ikisinin karışımı kompost materyal içeren küçük saksılara dikilerek tablaya yerleştirilmektedir. Böylece solid materyal besinlerin tutulması ve köklerin havalandırılması için uygun bir alan oluşturduğundan dolayı besin absorpsiyonu ve oksijen tedariki artırılmaktadır. Aeroponik sistemde kökler doğrudan besin sıvısına daldırılmamakta bunun yerine tabladan aşağı doğru boşluğa bırakılan kökler havada asılı pozisyonunda kalacak şekilde yerleştirilmekte ve havuz/küvet/tekne vb. bir tank tabanından köklere doğru besin solüsyonu spreyle püskürtülmektedir. Akuaponik sistem ise, havuzda balık yetiştiriciliğinin hidroponik düzenele kombine edilmesiyle geliştirilmiştir. Doğal olmayan kapalı bir mekanda gerçekleştirilen DT 'da, bitkinin gelişimi için ihtiyaç duyduğu ışık, besin-gübre gibi faktörlerin hepsi yapay olarak temin edilmektedir. Kullanılan besin-gübre solüsyonu genel olarak sentetik inorganik kimyasallarla hazırlanmaktadır (Rogers, 2017: 166; Phibunwatthanawong & Riddech, 2019: 369; Richa & ark., 2020: 945). Oysa ki, açık arazi yetiştiriciliğinde bitkiler mikro-besin elementlerini genellikle topraktan doğal olarak temin etmektedirler. Her ne kadar DT 'da uygulanan gübre ve kimyasal besin maddeleri

miktar olarak açık arazi tarımına nazaran daha az miktarda da olsa uzun süreli dikey bitkilerin tüketiminin insan sağlığı için oluşturacağı riskler henüz ele alınmamış bir konudur. Bu derlemede minimal kaynak kullanımıyla maksimum verimlilik ve kaliteli üretimi hedefleyen DT uygulamalarının avantajları, dezavantajları ve uygulanabilirlik ihtimalleri en güncel çalışmalarla değerlendirilmiştir.

Şekil 2. Dikey tarım sistemlerinin yapısı

Kaynak: Resim yazar tarafından BioRender.com programı kullanılarak oluşturulmuştur

Hidroponik Sistem

Hidroponik sistemde bitkiler topraksız bir ortamda direk olarak besin solüsyonunda kültüre alınmakta veya bitki köklerinin havalandırılması için sirkülasyon ortamına perlit, havalandırma taşı, bitki atıkları gibi katı maddeler eklenerek kültüre alınmaktadır (Hedenblad & Olsson, 2017; Nursyahid & ark., 2021). Özellikle

perlit gibi su tutma kapasitesi yüksek olan solid materyaller sayesinde köklerin su-besin solüsyonunu yavaşça absorbe etmesi sağlanmaktadır. Hidroponik sistem açık arazi çiftçiliğine göre çok az su gerektiren ancak aeroponik sisteme nazaran daha fazla su tüketen sistem olmakla beraber mekanizması diğer sistemlerden daha basit ve kolay kullanılabilir.

Kapalı mekanda endüstriyel bitki yetiştiriciliğinde çevresel değişkenler sıkı kontrol altında tutulsa da kullanılan su, gübre, tohum/fide, pestler, çalışan personeller gibi çeşitli kaynaklardan arzu edilmeyen mikroorganizmaların sisteme dahil olma ihtimali her zaman vardır. Bu nedenle hidroponik sulama sistemlerinde mikrobiyel kontaminasyon en önemli sorunlardan biridir. Kullanılan besin solüsyonunun uygulandığı tabla veya yüzeyler mikrobiyel biyofilm oluşumuna elverişli ortam yaratabilmektedir (Ge & ark., 2014: 752). Bu sistemde kullanılan su içine gübre olarak besin maddeleri, çeşitli büyüme faktörleri eklenmekte ve hazırlanan gübre solüsyonuna bitki kökleri daldırılmaktadır. Geri dönüşümle tekrarlı olarak kullanılan su kural gereği 2-3 haftada bir değiştirilmek zorundadır (London Grow, 2024). Ancak ticari hidroponik sulama sistemlerinde pest ve mikrobiyel bulaşmayı önlemek için rutin bir şekilde ozon, UV radyasyon gibi tekniklerle dezenfeksiyon yapılmaktadır (Lee & Lee, 2015: 206). Bu tarz yatırımlar hem yüksek sermaye gerektirmekte hem de besin solüsyonundaki sadece patojen organizmalar değil bitki gelişimini teşvik eden simbiyotik organizmalar (PGPB; Plant Growth-Promoting Bacteria) da elimine edilmektedir (Lee & Lee, 2015: 206). Biyostimulant olarak PRSE (PRSE; Phycocyanin-Rich Spirulina Extract) 'nin özütü kontamine olan geri-dönüşümlü besin sulama sistemine pro-biyotik veya pre-biyotik veya simbiyotik amaçla eklenmekte, böylece sulama sisteminde bulunan PGPB organizmaları ıslah edilerek ve patojenler azaltılarak bahsi geçen dezavantajlar da minimum seviyeye indirilmektedir (Chandel & ark., 2017: 218; Żółkiewicz & ark.,

2020: 2189). Yapılan bir araştırmada hidroponik sistemle yetiştirilen marul için Phycocyanince zengin Spirulina zt kullanılmıştır (PRSE) (Varia, Kamaleson & Lerer, 2022: 111042). PRSE-uygulanan marul kontrol grubuna göre daha güçlü bir gelişme göstermiş, 6 günde %21 oranında olgunluğa ulaşmış ve böylece bitkinin dikimi ve hasat arasında geçen srenin kısaltılmasıyla enerji ihtiyacı ve işgücü bedeli azaltılarak kısmi tasarruf sağlanmıştır.

Singapur 'da hidroponik sistem uygulamalarından nutrient film tekniğinin en önemli sorunlardan biri besin kaynaklı bakteriyel kontaminasyon nedeniyle insanlarda salgın hastalıklar baş göstermiştir (Tham & ark., 2024: e00672-24). Amerika Birleşik Devletlerinde hidroponik çiftliklerde yetiştirilen özellikle taze yeşillikleri tüketen insanlarda *Salmonella* salgını patlak vermiştir (McClure & ark., 2023: 100079). *Salmonella* besin solüsyonunun tüm sistemi dolaşımı sırasında tesise hızlı ve kolayca yayılmıştır (Li & ark., 2022: 1449). Bu amaçla Tham & ark., (2024: e00672-24) geliştirdikleri sanitasyon yöntemiyle *Salmonella* 'nın biyofilm tabakası nlenmiştir. Sodyum hipoklorit kullanılan bu çalışmada uygun doz ve srelerde yapılan uygulama bitki gelişimine engel olmamış ancak hem hidroponik solüsyon içinde hem de bitkilerde yan ürün olarak yüksek seviyelerde klorat tayin edildiği raporlanmıştır. Sodyum hipoklorit bitkilerin gelişimine zarar vermese de bitkilerin tketlenen kısımlarında birikim yaparak insan sağlığı için bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. Sanitasyon sonrası sistemin suyla çalkalanarak durulanması hayati önem taşımaktadır. İlgili araştırma, hidroponik sistemle mikrobiyel kontaminasyonun engellenmesinde nc bir çalışma olarak ileri tarımsal tekniklerle DT 'ın gelişimine de katkı sunacaktır.

Konvansiyonel iftiliğe göre hidroponik sistem şehir yaşamında gıda ihtiyacını karşılayacak sürdürülebilir bir alternatif olarak gösterilmektedir. Her iki sistemi karşılaştırmak amaçıyla Hindistan 'da kentsel dikey çiftçilik modellerinin çevresel etki

değerleriyle ilgili kantitatif bir çalışma geliştirilmiştir. Hidroponik sisteme dayalı marul yetiştiriciliğinin çevresel etki verilerinin değerlendirildiği model sistemde 1)konvansiyonel sera yetiştiriciliği, 2)kapalı mekan da yetiştiricilik ve 3)kabin (konteyner) yetiştiriciliği ve uzaktan gözlem sistemleri kıyaslanmıştır (Paturu & Varadarajan, 2024: 172232). Çevresel etki değerlendirme ölçümleri kaynak kullanımı, sağlık ve çevre zarar kategorilerinde yapılmıştır. Analitik değerlendirme sonuçlarına göre 2 ve 3 nolu sistemler konvansiyonel sera yetiştiriciliğine göre oldukça yüksek bir çevresel etkiye sahip olmuştur. Yani konvansiyonel sera yetiştiriciliği 2 ve 3 nolu sistemlere göre çevresel olarak daha sürdürülebilir nitelikte olup sera gaz emisyonu, insan toksisitesi ve fosil yakıt açısından daha iyi bir performans ortaya koymuştur.

Çin 'de yapılan bir araştırmada hidroponik sistemle besin sıvısının durgun halde ve akış halinde olduğu zaman marulun kök gelişimine olan etkisi incelenmiştir (Baiyin & ark., 2025: 100933). Hidroponik sistemin optimizasyonuna teorik destek olacak bu çalışmada statik sıvının akış oranı 0 iken dolaşımdaki sıvının akışı 14 L/dak. olacak şekilde ayarlanmıştır. Akışkanlık kök uzunluğu, yüzey alanı, hacimsel miktarda statik şartlara göre önemli oranda artış sağlarken eşzamanlı olarak selüloz, hemiselüloz gibi hücre duvar bileşenlerinde de artış kaydedilmiştir. Ayrıca oksidatif stres yükselmiş buna karşın antioksidant enzim miktarları da yükselmiş, hücre bölünmesi ve sinyal yollarıyla ilgili biyokimyasal olaylar aktif hale geçmiş, stres dayanıklılığı ve kök gelişimini ilgilendiren genler ve proteinler farklı düzeylerde ya baskılanmış veya teşvik edilmiş özellikle lignin sentezinde önemli artışlar sağlanmıştır. Bu sonuçlara göre hareket halindeki besin sıvısı bitkiyi strese daha dayanıklı yaparken kök gelişimini de önemli oranda artırmıştır.

Aeroponik Sistem

Aeroponik sistem, turba gibi yenilenemeyen veya çok yavaş yenilenen kaynakların kullanılmasına gerek kalmadan sağlıklı ve morfolojik olarak üstün çeliklerin yetiştirilmesine olanak sağlayabilir (Gruda, Bisbis & Tanny, 2019: 324; Gruda, 2022: 2773; Gruda, Hirschler & Stuart, 2023: 545). Bu amaçla aeroponik sistemle besin solüsyonunun spreyleme zaman aralığı ile Indole-3-butyric acid (IBA) 'in ornamental adaçayının çelik gelişimi ve adventif kök oluşumuna etkileri araştırılmıştır. (Scaltrito & ark., 2024: 113452). Sürdürülebilir çelik üretiminde önemli bir potansiyel sunan ilgili yöntemle köklenen çeliklerin gelişiminde püskürtülme aralığı ve eksojen oksin uygulaması arasında pozitif bir korelasyon bulunmuş ve sağlıklı, morfolojik olarak yüksek kaliteli çelik eldesinde önemli avantajlar sağlanmıştır. Besin solüsyonunu spreyleme 10 dak. aralıklarla ve 1 g L⁻¹ IBA uygulamasıyla çeliklerin kök uzunluğu, kök alanı, uçların çatallanmaları ve çapraz kök sayılarında dikkate değer artış sağlarken uygulama görmeyen kontrol grubundaki çeliklerin ise kök çapı ve hacmi oldukça fazla gelişmiştir. Böylece muamele gören bitkiler daha fazla çelik verme kapasitesine sahip olmuştur.

PGPR (Plant Growth-Promoting Rhizobacteria) 'ler doğal koşullarda arazide bitkilerin gelişimini teşvik etmek için kullanılmaktadır (Yang & ark., 2024: 434). *In vitro* 'da patates bitkicikleri PGPR grubunda yer alan *Azospirillum baldaniorum* ve *Kocuria rosea* ile birlikte kültüre alındıktan sonra aeroponik *ex-vitro* koşullara adaptasyonu ve mini yumru verimliliği artmaktadır (Tkachenko & ark., 2023a: 1866). Ancak *in vitro* kültür koşullarına göre aeroponik sistemde su miktarı daha azdır çünkü su besin solüsyonu köklere püskürtülmektedir. Su yetersizliğinden dolayı yapraklardaki endofitik mikroorganizmaların etkisiyle absisik asit sentezi artmakta ve bunun sonucu olarak da stoma açıklıkları kapanmakta ve stoma yoğunluğu değişmektedir (Khan & ark., 2016:

38). Bu sonuçlara zıt olarak *in viro* 'dan *ex-vitro* 'ya geçişte yapraklardaki su kıtlığından dolayı endofitlerin etkisi altında stomaların kondaktivitesi, sayısı, hacmi gibi karakteristik özellikleri bazen artarak bazen azalarak konukçu bitkilere göre değişebilen sonuçlar vermektedir (Malinowski & Belesky, 2000: 923; Monja-Mio & ark., 2015: 32; Rho & ark., 2018: 188; Tkachenko & ark., 2023b: 190). Bir abiyotik stres olan su noksanlığına bitkiler epigenetik değişimler yoluyla tepki vermektedir ve stres koşulları bitkileri son derece dayanıklı yapmaktadır (Ashapkin & ark., 2020: 7457). Nitekim Tkachenko & ark., (2023a: 1866) patates bitkiciklerinin *in-vitro* 'dan aeroponik *ex-vitro* adaptasyonunun %100 başarıyla gerçekleştiğini bildirmiştir.

Tarımda nitrojen (N) (azot) makro besin elementi olarak en çok kullanılan gübre girdilerindendir. Fazla N-içerikli gübre tüketimi hem ekonomik kayıplara hem de çevresel sorunlara neden olmaktadır. Aeroponik sistemde farklı oranlardaki N dozuna bitkiler tür-içinde bile farklı tepkiler vermektedirler (Cheema & ark., 2024: 113768). Aeroponik sistemle N-kullanım veriminin araştırıldığı bir denemede farklı patates ırklarının N kullanım etkinliğinin biyokimyasal ve fizyolojik mekanizmaları varyeteler arasında genotipik farklılıklar sergilemişlerdir (Cheema & ark., 2024: 113768). N-düşük dozda uygulandığında köklerin N-kullanım verimi ile N-asimilasyonu arasında pozitif bir korelasyon bulunmuştur. Ayrıca N-kullanım verimi ile N-asimilasyon enzimleri, sürgün özellikleri ve N-alım verimi arasında karşılıklı pozitif bir ilişki söz konusudur. Sürgün kuru ağırlığına dayanarak aeroponik sistemle N-verimli ve N-verimsiz kullanan genotip ayrımı yapmak mümkün hale gelmiştir. Dikey yetiştiricilikle genotipler arasındaki fizyolojik ve biyokimyasal farklar daha kısa sürede ortaya çıkacak ve bitki ıslah çalışmaları seleksiyon süreci hızlanacaktır.

Kozmetik endüstrisi liderlerinden olan Fransa 'da katma değeri yüksek olan *Ocimum sanctum*, *Coleus forskohlii* ve *Centella*

asiatica bitkileri tropikal ülkelerden ithal edilmekte olup özellikle kozmetik sanayisi için yetiştirilmektedir (Kolekar & ark., 2021: 36; Dev, 2023; Dauchot & ark., 2024: 100127). Fransa-Paris’de 160 m² alana sahip aeroponik bir çiftlikte yetiştirilen bu 3 bitkinin yaşamsal döngü değerlendirmesiyle (LCA; Life Cycle Assessment) çevresel etki performansı ölçülmüştür (Dauchot & ark., 2024: 100127). Sonuçlar göstermiştir ki çok fazla elektrik tüketen sistemde kullanılan girdiler açık-alan yetiştiriciliğine nazaran daha az olduğundan karasal ekotoksiste etkisi düşmüş ve zaten kıt olan doğal mineral kaynakların kullanımı da azalmıştır. Dikkat çeken diğer sonuçta ilgili denemede çalışılan aeroponik sistemle CO₂ emisyonu, ithal yoluyla alınan bu bitkilerin uzun mesafeli-transferi sırasında kullanılan fosil yakıtlara nazaran birkaç kat daha fazla olmuştur. Ancak gelecek nesil yenilikçi teknolojilerle yeşil enerji üretimiyle böylesi dezavantajların üstesinden gelinecektir.

Akuaponik Sistem

Mevcut olan DT sistemleri içinde gıda güvencesinin daha sürdürülebilir olduğu ve aynı zamanda organik bir sistem olan akuaponik düzenek akuakültür-balık yetiştiriciliği ile hidroponik sistem kombine edilerek oluşturulmuştur (Somerville & ark., 2014). Balık havuzundaki atık su filtrasyonla hidroponik sisteme verilmekte böylece daha az girdi kullanılarak çevre kirliliği azalmakta aynı zamanda balık atıkları da hidroponik tanklara gönderilerek bitkilere organik besin temin edilmektedir. Çevre dostu olan akuaponik sistemde aynı zaman diliminde hem balık hem bitki yetiştiriciliği yapılmakta ve tekrarlı sirküle olan bir akuakültür ekosistemi oluşmaktadır (Hollmann, 2017).

Bir deneysel araştırmada hidroponik sistemle kültüre alınan su ıspanağı ile akuakültürde tilapya balığının simbiyotik ilişkisine epsom tuzunun (magnezyum sülfat) etkisi incelenmiştir. Yaklaşık 2 aylık deneme sürecinde su ıspanağına yapraklar ve köklerden

uygulanan epsom tuzu hem bitkisel verimi artırmış hem de balık sağlığına olumsuz etki bir yapmaksızın balıklarda tatminkar düzeyde verim sağlamıştır (Akter & ark., 2024: 691). Diğer deneysel çalışmada akuaponik sistemde vietnam kışnişi ile Afrika yayın balığının simbiyotik ilişkisinin bitki ve balık gelişim performansına etkileri araştırılmıştır (Hamid & ark., 2024: 142998). Sulak alanlarda yetişen vietnam kışnişi doğal ortamına göre akuaponik sistemde 3 kat daha hızlı büyümüş, balık atık sularındaki azot ve fosforun giderimini başarıyla gerçekleştirmiş ve böylece balık-atık suyunun biyolojik filtrasyonunu sağlamıştır. Bitki yoğunluğu arttıkça N ve P besin maddelerinin uzaklaştırılma yüzdesi yani bitkiler tarafından asimilasyonu artmaktadır. Ayrıca balığının özgül büyüme oranı da artmaktadır. Vietnam kışnişi ile yayın balığının ko-kültürü özellikle balık-atık su kalitesini önemli oranda artırırken bitkilerde balık-atık besin maddelerini kullanarak daha hızlı gelişmektedir. Akuaponik sistemde, simbiyotik olarak kültüre alınacak türlere göre hem atık su arıtma da, hem dışardan besin katkı maddesi olmaksızın bitki gelişimini iyileştirmekte ve balık gelişimine de olumlu yansıyarak özellikle otsu bitkilerin ticari faaliyetleriyle ekonomiye de önemli katkılar sunacaktır.

Hindistan cevizi atıkları ve bunlardan elde edilen biyokömür (hindistan cevizi kabuğu ve özü, hindistan cevizi kabuk biyokömürü gibi) ile medical stone ve/veya bunların farklı kombinasyonlarıyla elde edilen kompozitlerin katı-faz substratı olarak kullanımı ve akuakültür atıklarındaki azotun dönüşümüne etkisiyle ilgili bir araştırma yapılmıştır (Li & ark., 2025: 102512). Denemede bitkiye ait boy, bütün bitki ağırlığı, meyve ağırlığı gibi fizyolojik parametreler ile klorofil içeriği, meyve kalitesi ölçülmüş ve su kalite parametresi olarak turna balığı atık suyundaki azot (amonyak-N, nitrit-N, nitrat-N) içeriği ölçülmüştür. Substrat olarak biyokömür bitkinin taze ağırlığı ve klorofil içeriğini önemli oranda artırırken akuakültür atık suyunun azot dönüşümü %89 'a ulaşmıştır.

Biyokömür atık su içindeki azot fiksasyonunu kolaylaştırmakta ve bitkinin kullanımına olanak sağlamaktadır.

Sonuç

Topraksız tarımın çevresel etki ve sürdürülebilirliğiyle ilgili araştırma-deneme çalışmaları henüz çok başlangıç aşamasındadır. Çevresel etki değerlendirmeleri ve bitkilerin yapay ortamlarda kültür koşulları bitkiler arasında çok değişken sonuçlar vermektedir. Uygulamaya alınacak lokal bitkilerin biyokimyasal kalitesini korumak veya daha iyileştirmek için bölgesel üretim sistemleri göz önünde bulundurulmalı ve iş kalitesi, tesis giderleri gibi işletme yönetimine ait faktörlerin optimizasyonu için çalışmalar yapılmalıdır. Böylece düzenli ve ölçeklenebilir bir üretim, öngörülebilir bir tedarik sistemi oluşturulabilir. DT 'ın başarısı sadece teknolojiye bağlı değil ama uygulayıcı ülkenin sosyal ve kültürel yapısı, DT 'a uygun işgücü ve çiftçilik düzeyi, halkın beslenme alışkanlıkları gibi bölgesel koşullara da bağlıdır. Küresel ticaretin acımasız olduğu bir dünyada yeni bir ticari saha açan DT şirketlerinin yaratıcı-yenilikçi ve yönetim anlayışı hedeflenen sonuçlara ulaşmada kritik konulardır. Yine de iklim değişiminin getirdiği su kıtlığı ve kuraklık sonucu gıda güvencesinin geleceği için küresel ısınma baskısı DT 'a ilgiyi zorunlu olarak artıracaktır. Yüksek sermaye ve enerji gerektiren DT 'ın ilerlemesi için daha uygun bedelli teknolojik gelişmelere ve bu gelişmelere erişilebilir/uygulanabilir eğitim programlarına öncelik verilmelidir. Günümüzdeki mevcut DT sistemiyle yetiştirilen bitki çeşitleri sınırlı sayıda olup buğday, mısır, yulaf, çeltik gibi temel gıda ürünleri ile odunsu meyve ağaçları gibi hortikültür bitkilerinin üretimine uygun değildir. Tamamen kapalı bir alanda gerçekleştirilen dikey çiftçilik tarıma elverişsiz çöl iklim alanları, buzul arazili kutuplar gibi marjinal arazi özelliklerine sahip bölgeler için gerekli ve uygun bir tarım sistemi olabilir. Ülkemizde halen enerji üretiminin % 50 'den fazlası hidroelektrik ve kömür santrallerinden elde edilmektedir.

Bunun ülkemizde yaratacağı çevre kirliliği ve yüksek maliyet nedeniyle DT ile üretim şekli doğal afetler, su-gıda kıtlığı gibi geçici felaket dönemlerinde gıda güvencesinin sürekliliği için destekleyici bir model olarak düşünülebilir.

Kaynakça

Akter, U., Hashem, S., Farhad, F. B., Rana, K. S., Haque, M. M. & Salam, M. A. (2024). Effects of Epsom (magnesium sulfate) salt on growth performance of water spinach (*Ipomoea aquatica*) in nutrient film technique and media-based aquaponics systems. *Aquaculture International*, 32(1), 691-707.

Al-Kodmany, K. (2018). The vertical farm: A review of developments and implications for the vertical city. *Buildings*, 8(2), 24.

Ashapkin, V. V., Kutueva, L. I., Aleksandrushkina, N. I. & Vanyushin, B. F. (2020). Epigenetic mechanisms of plant adaptation to biotic and abiotic stresses. *International journal of molecular sciences*, 21(20), 7457.

Bailey, G. E. (1915). *Vertical farming*. Lord Baltimore Press.

Baiyin, B., Xiang, Y., Shao, Y., Son, J. E., Tagawa, K., Yamada, S., Yamada, M. & Yang, Q. (2025). Application of Flow Field Visualization Technology in Analysing the Influence of Nutrient Solution Flow on Hydroponic Lettuce Growth. *Smart Agricultural Technology*, 100933.

Butturini, M. & Marcelis, L. F. (2020). Vertical farming in Europe: Present status and outlook. *Plant factory*, 77-91.

Chandel, D. S., Perez-Munoz, M. E., Yu, F., Boissy, R., Satpathy, R., Misra, P. R., Sharma, N., Chaudhry, R., Parida, S., Peterson, D. A., Gewolb, I. H. & Panigrahi, P. (2017). Changes in the Gut Microbiota After Early Administration of Oral Synbiotics to Young Infants in

India. *Journal of pediatric gastroenterology and nutrition*, 65(2), 218–224.

Cheema, H. N., Ma, H., Wang, K. X., Tang, M., Zhang, K., Jahandad, A., Saba, T., Fang, X., Shahzad, M. A., Ansar, M., He, W. & Zheng, S. (2024). Deciphering nitrogen dynamics in aeroponics: physio-biochemical and enzymatic responses influencing nitrogen use efficiency in contrasting potato genotypes. *Scientia Horticulturae*, 338, 113768.

Dauchot, G., Aubry, C., Crème, A., Dorr, E. & Gabrielle, B. (2024). Energy consumption as the main challenge faced by indoor farming to shorten supply chains. *Cleaner and Circular Bioeconomy*, 9, 100127.

Despommier, D. (2014). Vertical farms in horticulture. Book Encyclopedia of Food and Agricultural Ethics; Thompson, PB, Kaplan, DM, Eds, 1860.

Dev, S. (2023). *Prime Ayurvedic plant drugs*. Springer Nature.

Eden Green Technology, (2025). <https://www.edengreen.com/blog-collection/what-is-vertical-farming> (Erişim tarihi: 18.04.2025)

Ge, C., Rymut, S., Lee, C. & Lee, J. (2014). Salmonella internalization in mung bean sprouts and pre-and postharvest intervention methods in a hydroponic system. *Journal of food protection*, 77(5), 752-757.

Gruda, N., Bisbis, M. & Tanny, J. (2019). Impacts of protected vegetable cultivation on climate change and adaptation strategies for cleaner production—a review. *Journal of Cleaner Production*, 225, 324-339.

Gruda, N. S. (2022). Advances in soilless culture and growing media in today's horticulture—An editorial. *Agronomy*, 12(11), 2773.

Gruda, N. S., Hirschler, O. & Stuart, J. (2023). Peat reduction in horticulture an overview of Europe. In *IX South-Eastern Europe Symposium on Vegetables and Potatoes 1391* (pp. 545-560).

Hamid, S. H. A., Din, W. N. S., Lananan, F. & Endut, A. (2024). Growth performance of African catfish (*Clarias gariepinus*) in aquaponic systems with varying densities of Vietnamese coriander (*Persicaria odorata*). *Chemosphere*, 363, 142998.

He, J. (2015). Integrated vertical aeroponic farming systems for vegetable production in space limited environments. *ICESC2015: Hydroponics and Aquaponics at the Gold Coast*, 1176, 25-36.

Hedenblad, E. & Olsson, M. (2017) Urban Growth Analysis of Crop Consumption and Development of a Conceptual Design to Increase Consumer Adoption of Vertical Greenhouses. Master's Thesis, Chalmers University of Technology, Gothenburg, Sweden.

Hollmann, R. E. (2017). *An aquaponics life cycle assessment: evaluating an inovative method for growing local fish and lettuce*. University of Colorado at Denver.

Khan, Z., Rho, H., Firrincieli, A., Hung, S. H., Luna, V., Masciarelli, O., Kim S-H. & Doty, S. L. (2016). Growth enhancement and drought tolerance of hybrid poplar upon inoculation with endophyte consortia. *Current Plant Biology*, 6, 38-47.

Kolekar, Y. S., Tamboli, F. A., More, H. N., Mulani, S. A. & Mali, N. P. (2021). Medicinal plants used in cosmetics for skin and hair care. *International Journal of Pharmaceutical Chemistry and Analysis*, 8(2), 36-40.

Lee, S. & Lee, J. (2015). Beneficial bacteria and fungi in hydroponic systems: Types and characteristics of hydroponic food production methods. *Scientia Horticulturae*, 195, 206-215.

Li, Y., Zwe, Y. H., Tham, C. A. T., Zou, Y., Li, W. & Li, D. (2022). Fate and mitigation of *Salmonella* contaminated in lettuce (*Lactuca sativa*) seeds grown in a hydroponic system. *Journal of Applied Microbiology*, 132(2), 1449-1456.

Li, T., Wang, X., Zhu, Z., Gaju, O., Shi, Y. & Chang, Y. (2025). Effect of coconut waste and its biochar as hydroponics substrates on system performance and nitrogen transformation in aquaponics. *Aquacultural Engineering*, 102512.

London Grow, (2024). <https://www.londongrow.com/blogs/grow-tips/how-often-to-change-hydroponics-water-london-grow#:~:text=If%20your%20water%20quality%20checks,every%20two%20to%20three%20weeks>. (Erişim tarihi: 08.04.2025)

Malinowski, D. P. & Belesky, D. P. (2000). Adaptations of endophyte-infected cool-season grasses to environmental stresses: mechanisms of drought and mineral stress tolerance. *Crop Science*, 40(4), 923-940.

Monja-Mio, K. M., Pool, F. B., Herrera, G. H., EsquedaValle, M. & Robert, M. L. (2015). Development of the stomatal complex and leaf surface of *Agave angustifolia* Haw. 'Bacanora' plantlets during the in vitro to ex vitro transition process. *Scientia Horticulturae*, 189, 32-40.

McClure, M., Whitney, B., Gardenhire, I., Crosby, A., Wellman, A., Patel, K., McCormic, Z. D., Gieraltowski L., Gollarza L., Low M. S. F., Adams, J., Pightling A., Bell, R. L., Nolte K., Tijerina M., Frost J. T., James A. Beix, J. A., Boegler, K. A., Dow J., Shana Altman S. & Viazis, S. (2023). An outbreak investigation of *Salmonella Typhimurium* illnesses in the United States linked to packaged leafy greens produced at a controlled environment agriculture indoor hydroponic operation–2021. *Journal of food protection*, 86(5), 100079.

Nursyahid, A., Setyawan, T. A., Sa'diyah, K., Wardihani, E. D., Helmy, H. & Hasan, A. (2021). Analysis of Deep Water Culture (DWC) hydroponic nutrient solution level control systems. In *IOP conference series: Materials science and engineering* (Vol. 1108, No. 1, p. 012032). IOP Publishing.

Paturu, P. & Varadarajan, S. (2024). Assessing environmental sustainability by combining product service systems and life cycle perspective: A case study of hydroponic urban farming models in India. *Science of The Total Environment*, 927, 172232.

Phibunwatthanawong, T. & Riddech, N. (2019). Liquid organic fertilizer production for growing vegetables under hydroponic condition. *International Journal of Recycling of Organic Waste in Agriculture*, 8, 369-380.

Plantagon's Vertical Farm, 2009. <https://www.archdaily.com/28903/plantagons-vertical-farm> (Son Erişim Tarihi: 12.03.2025).

Rho, H., Van Epps, V., Wegley, N., Doty, S. L. & Kim, S. H. (2018). Salicaceae endophytes modulate stomatal behavior and increase water use efficiency in rice. *Frontiers in plant science*, 9, 188.

Richa, A., Touil, S., Fizir, M. & Martinez, V. (2020). Recent advances and perspectives in the treatment of hydroponic wastewater: a review. *Reviews in Environmental Science and Bio/Technology*, 19(4), 945-966.

Rogers, M. A. (2017). Organic vegetable crop production in controlled environments using soilless media. *HortTechnology*, 27(2), 166-170.

Scaltrito, E., Cristiano, G., Sdao, A. E., Gruda, N. S., Loconsole, D. & De Lucia, B. (2024). Influence of water spraying intervals and indole-3-butyric acid concentrations on *Salvia* rooted cuttings

quality in a closed aeroponics system. *Scientia Horticulturae*, 337, 113452.

SharathKumar, M., Heuvelink, E. & Marcelis, L. F. (2020). Vertical farming: moving from genetic to environmental modification. *Trends in plant science*, 25(8), 724-727.

Somerville, C., Cohen, M., Pantanella, E., Stankus, A. & Lovatelli, A. (2014). Small-scale aquaponic food production: integrated fish and plant farming. *FAO Fisheries and aquaculture technical paper*, (589), I.

Tham, C. A. T., Zwe, Y. H., Ten, M. M. Z., Ng, G. S. Y., Toh, J. Y. L., Poh, B. L., Zhou, W. & Li, D. (2024). Sanitization of hydroponic farming facilities in Singapore: what, why, and how. *Applied and Environmental Microbiology*, 90(7), e00672-24.

Tkachenko, O. V., Evseeva, N. V., Kargapolova, K. Y., Denisova, A. Y., Pozdnyakova, N. N., Kulikov, A. A. & Burygin, G. L. (2023a). Rhizobacteria increase the adaptation potential of potato microclones under aeroponic conditions. *Microorganisms*, 11(7), 1866.

Tkachenko, O. V., Evseeva, N. V., Kargapolova, K. Y., Denisova, A. Y., Burygin, G. L., Pozdnyakova, N. N. & Kulikov, A. A. (2023b). Application of Rhizobacteria *Azospirillum baldaniorum* Sp245 and *Kocuria rosea* T1Ks19 to Increase the Efficiency of Potato Cultivation in Aeroponics. *Russian Journal of Plant Physiology*, 70(8), 190.

Varia, J., Kamaleson, C. & Lerer, L. (2022). Biostimulation with phycocyanin-rich *Spirulina* extract in hydroponic vertical farming. *Scientia Horticulturae*, 299, 111042.

Yang, P., Condrich, A., Scranton, S., Hebner, C., Lu, L. & Ali, M. A. (2024). Utilizing Plant Growth-Promoting Rhizobacteria (PGPR) to Advance Sustainable Agriculture. *Bacteria*, 3(4), 434-451.

Żółkiewicz, J., Marzec, A., Ruszczyński, M. & Feleszko, W. (2020). Postbiotics—a step beyond pre-and probiotics. *Nutrients*, 12(8), 2189.

BÖLÜM 4

HÜNNAP (*ZIZIPHUS JUJUBA* MILL.) MEYVESİNİN FARMAKOLOJİK, FİTOKİMYASAL ÖZELLİKLERİ VE TÜRKİYE'DEKİ YAYILIŞI İLE EKONOMİK ÖNEMİ VE KULLANIM ALANLARI

1. AHMET BEYATLI^{1,2}

Giriş

Hünnap (*Zizyhus jujuba* Mill.) Rhamnaceae familyasına ait dikenli, yaprak dökken, 10 metreye kadar uzayabilen ağaç ya da çalı formunda bulunan bir bitkidir. Meyveleri iğdeye benzemekte olup, tatlı ve suludur. Hünnapın olgunlaşmamış meyveleri zeytin yeşili, olgunlaşınca koyu kırmızı, kurtulunca da kahverengidir (Davis, 1967: 524; Deligöz & ark., 2007: 51; WHO, 2001: 359). Hünnap bir ılıman iklim bitkisidir. Humusça ve kireççe zengin, kumlu geçirgen ve verimli topraklarda kuraklığa ve aşırı yağışa dayanıklıdır (Ecevit & ark., 2002: 42; Kavas & Dalkılıç, 2015: 58).

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi ve Aromatik Bitkiler Bölümü, Orcid: 0000-0001-5225-6217

² Dr. Öğr. Üyesi, School of Agriculture, Food and Ecosystem Sciences, Faculty of Science, Food Science and Nutrition, The University of Melbourne, Melbourne, Australia

Hünnap birçok tür ve cinse ait bir bitkidir. Türkiye’de *Frangula*, *Colletia*, *Hovenia*, *Rhamnus*, *Paliurus* ve *Ziziphus* olmak üzere 6 cins ve 25 türü bulunan hünnap bitkisi doğal olarak yetişmektedir (Anşın & Özkan, 1997: 512; Davis, 1967: 524). Hünnapın anavatanı Çin olarak bilinir ve Çin’de “Hayatın Meyvesi” olarak adlandırılır (Yu & ark., 2012: 239). Ayrıca bitkinin doğal yayılım gösterdiği bölgeler; Rusya, Ortadoğu, Hindistan, Güney Avrupa ve Kuzey Afrika’dır (Mengjun, 2003: 351; Reichl, 1991: 139). Türkiye’de hünnap bitkisinin Batı ve Güney Anadolu’da kültürü yapılırken Denizli’de doğal olarak yetişir (Davis, 1967: 524; Karıncalı, 2003: 4; Kavas & Dalkılıç, 2015: 58).

Geleneksel olarak ateş düşürücü, idrar arttırıcı, adet söktürücü, balgam söktürücü ve tonik olarak kullanıldığı gibi diyabet, göz hastalıkları, kalp ve karaciğer hastalıklarında da kullanılmaktadır (WHO, 2001: 362). Hünnap meyvesinin olgun ve kurutulmuş hali Çin’de afrodizyak, laksatif ve panzehir olarak kullanımı vardır (Yu & ark., 2012: 239).

Meyvesinin içeriğinde tanin, şeker ve müsilaçlı maddeler bulunmakla beraber A, B ve C vitaminleri, fenolik bileşikler, karotenoitler, antioksidan maddeler, kalsiyum, magnezyum, fosfor, potasyum gibi önemli mineraller bulunmaktadır (Omid, 1997: 109). Hünnapın içerdiği zengin minarel ve vitaminler sayesinde besleyici yönü de vardır. Zengin bir besin ve lif kaynağıdır (Choi & ark., 2011: 6594; Gao & ark., 2011: 67; Li & ark., 2005: 3607; Sun & ark., 2011: 1612).

Günümüzde hünnap meyvesi, özellikle Türkiye’de popülaritesi artan ve üretim talebi yükselen bir meyve haline gelmiştir. Bu ilgi artışı sadece ülkemizle sınırlı kalmayıp diğer ülkelerde de görülmektedir (Korkut & ark., 2022: 44). Son beş yılda Hünnapın multidisipliner araştırma potansiyeli dikkat çekmekte olup, özellikle antiviral etkileri (Suwasanti & ark., 2024: 1047), nanoenkapsülasyon teknikleri (Parhizkary & ark., 2024: 101771) ve

Türkiye'deki agronomik adaptasyon çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Bu gelişmeler, hünnapın hem gıda endüstrisinde hem de sağlık alanında geniş bir kullanım yelpazesine sahip olabileceğini göstermektedir.

Botanik Özellikleri

Hünnap (*Z. jujuba*) bitkisinin botanikte sınıflandırılması Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1 Z. jujuba sınıflandırması

Alem:	Plantae
Bölüm:	Tracheophyta
Sınıf:	Magnoliopsida
Takım:	Rosales
Familya:	Rhamnaceae (Cehrigiller)
Cins:	<i>Ziziphus</i> Mill.
Tür:	<i>Z. jujuba</i> Mill.

Kaynak: (GBIF, 2025)

Hünnap bitkisi kışın yaprağını döken 8-10 metreye kadar uzayabilen, nisan-mayıs aylarında sarı renkli çiçek açan hoş kokulu bir çalıdır (Şekil 1). Yaprakları petiolat, oval lanseolat, 2-7 cm uzunluğunda, 2.5-3 cm genişliğinde; uçları hafifçe küt, tabanı yuvarlak, kenarları dişli, 3 damarlıdır (Davis, 1967: 524; Deligöz & ark., 2007: 51; WHO, 2001: 359). Çiçekleri hermafrodittir ve 5 tane erkek organ (stamen) bir adet dişi organı (pistil) vardır. Çanak yaprakları yeşil renkli ve 5 parçalıdır, taç yaprakları ise sarı renkli ve kıvrık beş parçalıdır. Meyvesi sert çekirdekli eriksi (drupa) tipte olup iki ucu sivridir (Anşın & Özkan, 1997: 512; Karıncalı, 2003: 36). Her hünnap meyvesi için bir çekirdeği ve her çekirdekte üç tane tohum vardır (Pareek, 2013: 463). Son çalışmalar, hünnapın hem tropikal hem ılıman bölgelerde (sıcaklık aralığı: -15°C ile +45°C) yetişebilme adaptasyonunu geniş kök sistemi ve su tutma

kapasitesiyle ilişkilendirmektedir (Popstoyanova & ark., 2024: 2724).

Şekil 1 Türkiye'nin güneyinde yetişen tipik bir Z. jujuba ağacı

Kaynak: (Serce & Özgen, 2016:199)

Fitokimyasal Bileşenleri

Hünnap meyvesi, fenolik bileşikler, flavonoidler, polisakkaritler, triterpenik asitler ve alkaloidler gibi biyoaktif bileşenler açısından zengin bir profil sergiler. Meyvenin kuru ağırlık bazında %2.26–3.01 kül, %17.38–22.52 nem ve 275.6–541.8 mg/100 g fenolik bileşik içerdiği belirlenmiştir (Hürkan, 2019: 1273). Fenolik bileşikler arasında kateşin, rutin, kafeik asit ve klorojenik asit baskın olup, antioksidan kapasiteyi doğrudan artırıcı etki gösterir (Choi & ark., 2011: 6594; Gao & ark., 2013: 3351). Flavonoidlerden kuersetin-3-O-galaktoz, kamferol-glukosil-ramnozid ve spinosin hem meyve hem tohum dokusunda yüksek konsantrasyonlarda bulunur (Hürkan, 2019: 1274).

Polisakkaritler, hünnapın en önemli fonksiyel bileşenlerindendir. Üronik asit içeriği yüksek polisakkaritlerin antienflamatuar ve immünomodülatör etkileri, molekül ağırlığı ve dallanma derecesiyle ilişkilidir (Ji & ark., 2020: 00). Triterpenik asitlerden ursolik asit ve oleanolik asit, özellikle kabuk kısmında yoğunlaşarak antikanser aktivite sağlar (Hürkan, 2019: 1276).

Meyvedeki vitamin profili dikkat çekicidir: C vitamini içeriği (192–359 mg/100 g) limondan 20 kat fazla olup, B1 (tiamin) ve B2 (riboflavin) vitaminleri de önemli düzeylerde bulunur (Hernández & ark., 2016). Mineral bileşenlerden potasyum (869–1278 mg/100 g), kalsiyum (178–291 mg/100 g) ve magnezyum öne çıkarken, iz elementlerden çinko ve bakır da antioksidan enzim sistemlerini destekler (Korkut & ark., 2022: 44). Tohum kısımlarında swertisin ve türevleri (antiherpetik etkili), kabukta ise p-kumaroyl triterpenler (HSV-1 inhibitörü) tespit edilmiştir (Chianese & ark., 2024: 37037).

Farmakolojik Özellikleri

- *In Vitro* Deneyler

1. Antialerjik Etki

Hünnap bitkisinin tohumlarının ekstraksiyonu sonucu elde edilen jujubozit A, jujubozit A₁ Jujubozit C ve asetil jujubozit maddelerinin sıçanlar üzerinde antijen-antikor reaksiyonu sonucunda histamin salınımı belli değerlerde inhibe etmiştir (WHO, 2001: 363; Yoshikawa & ark., 1997: 1186).

2. Antikomplement Etki

İnsan serumunda bitkinin meyvelerinin sulu ekstresinden izole edilerek antikomplement etki gösterdiği gözlemlenmiştir (WHO, 2001: 364; Yamada & ark., 1985: 101).

3. Antiplatelet Etki

Hünnap bitkisinin kurutulmuş tohumlarının hekzan ve %90 metanol ekstraktları 5.0 mg/mL dozda kolajen bağımlı *in vitro* platelet inhibe etmiştir (Seo & ark., 2013: 829; WHO, 2001: 365).

4. Antimikrobiyal Etki

Z. jujuba uçucu yağının ve mentollü ekstresinin, *Staphylococcus aureus*, *Listeria monocytogenes*, *Bacillus subtilis*, *Pseudomonas aeruginosa*, *Salmonella typhimurium* ve *Escherichia coli* gibi patojen bakterilere karşı güçlü bir aktivitesi belirtilmiştir (Al-Reza & ark., 2009: 2374). Hünnap bitkisinin yapraklarının etanolü ekstresinin, *S. aureus*, *E. coli*, *Salmonella dysenteriae*, *Salmonella paratyphi* ve *Candida albicans* üzerinde inhibe edici etkisi gözlemlenmiştir. Meyvelerinin ise etanolü ekstresinin antifungal olan *C. albicans*, *C. fumigatus* ve *E. coli*, *B. subtilis*, *P. aeruginosa*, *S. aureus* gibi antibakteriyeller üzerinde etkisi araştırılmıştır (Daneshmand & ark., 2013: 216).

5. Antioksidan Kapasite

Z. jujuba meyvelerinden ham poliholozit ve saflaştırılmış fraksiyonları izole edilip antioksidan etkisi araştırılmıştır. Meyvedeki ham poliholozit en yüksek etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Bu etki poliholozitlerin konsantrasyonuna bağlı olarak artış göstermiştir. Poliholozit fraksiyonlarının süperoksit anyonlarını süpürücü etkisi, hidroksil radikallerini süpürücü etkisinden daha kuvvetli olduğu ve asidik poliholozitlerin demir iyonlarıyla şelat yapıcı etkisi diğerlerinden fazla olduğu saptanmıştır (Chang & ark., 2010: 445).

- İn Vivo Deneyler

1. Antienflamatuar Etki

Sıçanlarda oluşturulan arka pençe ödemi için *Z. jujuba* meyvelerinin etonollü ekstresi, kullanılan dozlarda histamin enjeksiyonu ile kullanıldığında ödemi önlemiştir (Naik & ark., 2013: 811). *Z. jujuba* tohumlarından elde edilen uçucu yağın antienflamatuar etkisini ölçmek için bir çalışma yapılmıştır. Deney farelerinin kulak dokusunda cilt enflamasyonu oluşturulmuş, cilt kalınlığı ve su içeriği artmıştır. *Z. jujuba* uçucu yağı bölgeye kullanılmış ve kulak kalınlığında ve cilt sıvı içeriğinde önemli azalma olmuştur (Al-Reza & ark., 2009: 2374).

2. Analjezik Etki

Z. jujuba'nın hidroalkolik ekstraktının, asetik asitle indüklenen ülseratif kolit modelinde farelerdeki inflamatuvar belirteçleri (TNF- α , IL-1 β , IL-6, NO ve MPO) önemli ölçüde azalttığını göstermiştir. Tedavi ayrıca pro-inflamatuvar genlerin (*iNOS* ve *COX-2*) ekspresyonunu düşürmüş ve standart bir antienflamatuar ilaç olan mesalamin ile karşılaştırılabilir bir etkinlik sağlamıştır ($p<0.05$). Bu bulgular, ekstraktın kolit semptomlarının yönetiminde tamamlayıcı bir terapi olarak potansiyelini vurgulamaktadır (Bahrami & ark., 2024: 481).

3. Antihiperglisemik Etki

4 gruptan oluşan 6'şar tane sıçana streptozotosin ile diyabet oluşturulmuştur. I. grup sağlıklı sıçanlar, II. grup tedavi edilmeyen diyabetik sıçanlar, III. grup 100 mg/kg *Z. jujuba* ekstresi verilen diyabetik sıçanlar, IV. grup 200 mg/kg *Z. jujuba* ekstresi verilen diyabetik sıçanlar oluşmaktadır. 21 günlük tedavi süresince sıçanların kan yağları, kan şekerleri ve glikozillenmiş hemoglobin değerleri ölçülmüştür. *Z. jujuba* ile tedavi edilmiş III. ve IV. grup sıçanların kan glikoz seviyeleri I. ve II. grup sıçanlardan daha düşük olduğu gözlenmiştir (Anbarasi & Brindha, 2013: 611).

4. Karaciğer Koruyucu Etki

Karaciğere etkisini gözlemlemek için sıçanlar üzerinde gerçekleştirilen çalışmada, hepatik arter ve portal ben 40 dakika bağlanarak iskemi meydana getirilmiş ve karaciğer 90 dakika kadar reperfüze edilmiştir. İskemi öncesi ve sonrası örnekler alınmış, alanin transaminaz, laktik dehidrogenaz, oksijen radikal ve nitrik oksit seviyelerine bakılmıştır. İskemiden hemen sonra *Z. jujuba* meyvelerinin sulu ekstresi 7 gün boyunca ağızdan 100 mg/kg dozda verilmiştir ve ölçülen değerlerin önemli miktarda azaldığı saptanmıştır (Chen & ark., 2010: 741).

5. Antiobezitik Etki

Z. jujuba yaprağının %70'lik etanol ekstresi albino sıçanlarına 40 gün boyunca normal diyetek ek olarak verilmiş, kafeterya diyeti ve aterojonik diyet tüketimine bağılı olarak meydana gelen obeziteye etkisi araştırılmıştır. Araştırma sonucunda diyetek bağılı obezitede *Z. jujuba* alkollü ekstresinin antiobez etki gösterdiği gözlemlenmiştir (Ganachari & ark., 2007: 102).

6. Antiviral Etki

Hünnap meyve ekstrelerinin Herpes simplex virüsü tip 1'e (HSV-1) karşı etkili olduğu ve özellikle swertisin ve türevleri gibi bileşiklerin antiviral aktivite gösterdiği bulunmuştur. Elde edilen veriler, hünnap aktif karışımlarının herpetik lezyonların önlenmesi ve tedavisi için umut verici adaylar olabileceğini göstermektedir (Chianese & ark., 2024: 37037).

7. Bağırsak Mikrobiyota Düzenleyici Etki

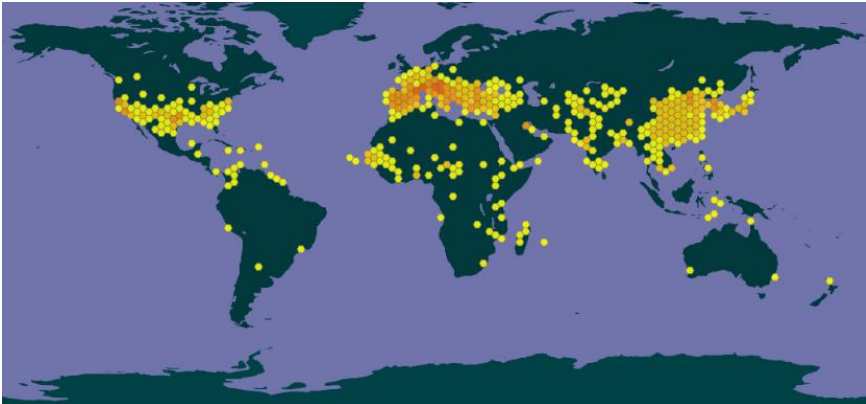
Z. jujuba polifenol ekstrelerinin, NLRP3 ve MAPKs inflamatuvar sinyal yollarını baskılayarak ve bağırsak mikrobiyotası dengesini düzenleyerek ülseratif kolit semptomlarını hafiflettiğini göstermektedir. Dekstran Sodyum Sülfat (DSS) ile indüklenen fare modelinde, tedavinin klinik semptomları (Diffüz Aksonal Hasar

(DAI), kolon kısılması) iyileştirdiği, proinflamatuvar sitokinleri azalttığı ve bağırsak bariyer fonksiyonunu artırdığı gözlemlenmiştir. Ayrıca, Firmicutes artışı ve Proteobacteria/Bacteroidetes azalmasıyla mikrobiyota dengesinin restore edildiği tespit edilmiştir (Wei & ark., 2024: 2300643).

Hünnapın Dünya ve Türkiye'deki Yayılışı

Hünnap ılıman iklim bitkisidir. Yabani olarak ya da bahçelerde yetişebilir. Soğuğa dayanıklıdır ancak çiçeklenme döneminde don olursa çiçekler zarar görebilir. Yeterli humus bulunduran kumlu, geçirgen ve nemli topraklarda yetiştirilmeye uygundur. Su isteği azdır, bol ışıklı yerleri sever ve özel bakım istemez (Gao & ark., 2013: 3351). Derine giden kazık köke sahiptir. Diğer meyve ağaçlarına göre büyümesi yavaştır. Kuraklığa dayanıklıdır. Az yağışlı kurak bölgelere daha uyumludur (Karıncalı, 2003: 32). Hünnapın tohumla ya da fidanla üretimi yapılabilir. Tohumda üretim daha zahmetlidir. Hünnap bitkisinin anavatanı Çin'in Yunnan eyaletidir. 7000 yıldan beri gıda ve tıbbi amaçlı kullanılmaktadır (Gozlekci & ark., 2019: 321). Bitki doğal olarak Rusya, Ortadoğu, Hindistan, Güney Avrupa ve Kuzey Afrika'da yayılış gösterir (şekil 2).

şekil 2 Z. jujuba'nın dünyadaki yayılışı

Kaynak: (GBIF, 2025)

Türkiye’de Güney ve Batı Anadolu’da kültürü yapılır; Isparta, Hatay, İskenderun, Antalya, Bursa, Kayseri, Çanakkale, İstanbul, Tekirdağ, Sinop ve Aydın illeridir. Hünnap Denizli’de ise doğal olarak yetişir (Davis, 1967: 524; Karıncalı, 2003: 4; Kavas & Dalkılıç, 2015: 58).

Ekonomik Önemi ve Kullanım Alanları

Hünnap, son yıllarda ekonomik değeri ve kullanım alanları giderek artan bir meyve türüdür. Türkiye’de özellikle Denizli, Isparta, Antalya ve Aydın gibi illerde yetiştiriciliği yapılmaktadır. Meyvenin taze tüketiminin yanı sıra kurutulmuş hali de yaygın olarak tercih edilmektedir. Gıda endüstrisinde reçel, marmelat, meyve suyu ve çay üretiminde kullanılmaktadır. Ayrıca, zengin besin içeriği nedeniyle fonksiyonel gıda olarak da değerlendirilmektedir (Hürkan, 2019: 1278). Hünnap, geleneksel tıpta öksürük kesici, laksatif ve tansiyon düşürücü olarak kullanılmaktadır. Modern farmakolojide ise antioksidan, antienflamatuar ve antimikrobiyal özellikleri nedeniyle ilgi görmektedir. Kozmetik sektöründe cilt bakım ürünlerinde kullanılmaya başlanmıştır (Kavas & Dalkılıç, 2015: 65).

Ekonomik açıdan, hünnap yetiştiriciliği küçük ölçekli çiftçiler için alternatif bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. 2023 yılı verilerine göre, Türkiye’de hünnap üretimi yaklaşık 5000 tona ulaşmıştır. İhracat potansiyeli de giderek artmakta, özellikle Avrupa ülkelerine kurutulmuş hünnap ihracatı yapılmaktadır (TÜİK, 2024). Üretim teknolojileri olarak modifiye edilmiş aljinattan üretilen boncuklar, hünnap ekstresini enkapsüle etmek için kullanılmış ve bu boncukların fizikokimyasal, morfolojik, termal ve yapısal özellikleri araştırılmıştır. Sonuçlar, modifiye edilmiş aljinattan yapılan boncukların, modifiye edilmemiş olanlara kıyasla daha iyi enkapsülasyon verimi ve stabilite gösterdiğini ortaya koymuştur

(Farahani & ark., 2024: 3987). Zirai mücadele ise, *Z. jujuba* bitkisinde *Metcalfa pruinosa* zararlısının tespiti için YOLOv5 model serisi kullanmaktadır. Farklı YOLOv5 modellerini (YOLOv5n, YOLOv5s, YOLOv5m ve YOLOv5l) karşılaştırmış ve YOLOv5l modelinin en yüksek doğruluk oranının sağladığı araştırma sonucu bulunmuştur. Sonuçlar, YOLOv5l modelinin *M. pruinosa* zararlısının tespiti için etkili bir araç olabileceğini göstermektedir (Erdinç & Erdoğan, 2024: 797). Gelecekte, hünnapın farmakolojik özelliklerinin daha detaylı araştırılması ve yeni kullanım alanlarının keşfedilmesi beklenmektedir. Bu durum, bitkinin ekonomik değerini ve üretimini daha da artırabilir.

Sonuç ve Öneriler

Hünnap bitkisinin botanik özellikleri, kimyasal bileşenleri, fitokimyasal ve farmakolojik özellikleri ile dünya ve Türkiye'deki yayılışı kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Yapılan *in vitro* ve *in vivo* çalışmalar, hünnapın antialerjik, antikomplement, antiplatelet, antimikrobiyal, antioksidan, antienflamatuar, antihiperlipidemik, hepatoprotektif ve antiobezitik etkilerini ortaya koymuştur (Hürkan, 2019: 1271).

Hünnap meyvesinin içeriğindeki tıbbi öneme sahip alkaloidler, glikozitler, flavonoidler ve terpenoidler, bitkinin farmakolojik özelliklerinin temelini oluşturmaktadır. Özellikle yüksek miktarda askorbik asit, proantosiyanidinler ve fenolik bileşikler içermesi, hünnapı güçlü bir doğal antioksidan kaynağı haline getirmektedir. *Z. jujuba*'nın besleyici özellikleri de dikkat çekicidir. C vitamini, fenolik bileşikler ve polisakkaritler açısından zengin olan hünnap, son yıllarda popülerliği artan bir fonksiyonel gıda haline gelmiştir (Çıtlı & ark., 2022: 51). Bu durum, hünnap üretimi ve tüketimi talebinin artmasına yol açmıştır.

Türkiye'de Denizli başta olmak üzere Isparta, Hatay, Antalya, Bursa, İstanbul, Tekirdağ ve Sinop gibi illerde yayılış gösteren

hünnap, ülkemizde henüz ilaç kaynağı olarak kullanılmamaktadır. Oysa diyabet, karaciğer hastalıkları ve kanser gibi önemli sağlık sorunlarında potansiyel etkileri olduğu gösterilmiştir (Hürkan, 2019: 1272).

Öneriler:

1. Hünnap bitkisinin farmakolojik etkilerini doğrulamak için daha fazla klinik çalışma yapılmalıdır.
2. Bitkinin farklı kısımlarının (meyve, yaprak, kabuk, tohum) spesifik hastalıklardaki etkinliği ayrı ayrı incelenmelidir.
3. Hünnapın geleneksel kullanımları modern bilimsel yöntemlerle desteklenmelidir.
4. Türkiye'de yetişen hünnap türlerinin fitokimyasal profili çıkarılmalı ve diğer ülkelerdeki türlerle karşılaştırılmalıdır.
5. Hünnap bazlı fonksiyonel gıda ve nutrasötik ürünlerin geliştirilmesi için Ar-Ge çalışmaları teşvik edilmelidir.
6. Bitkinin potansiyel toksisitesi ve ilaç etkileşimleri konusunda kapsamlı araştırmalar yapılmalıdır.

Sonuç olarak, hünnap bitkisinin tıbbi potansiyelinin tam olarak değerlendirilebilmesi için daha fazla bilimsel araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu çalışmalar, hünnapın modern tıpta güvenli ve etkili bir şekilde kullanılmasının önünü açabilir.

Kaynakça

Al-Reza, S. M., Bajpai, V. K., & Kang, S. C. (2009). Antioxidant and antilisterial effect of seed essential oil and organic extracts from *Ziziphus jujuba*. *Food and Chemical Toxicology*, 47(9), 2374–2380. <https://doi.org/10.1016/j.fct.2009.06.033>

Anbarasi, B., & Brindha, P. (2013). Hypoglycemic and hypolipidemic effects of *Ziziphus jujuba* Lam. In streptozotocin-induced diabetic rats. *Research Journal of Pharmaceutical, Biological and Chemical Sciences*, 4, 611–616.

Anşın, R., & Özkan, Z. (1997). *Tohumlu Bitkiler: (Spermatopyta) Odunsu Taksonlar*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi.

Bahrami, S., Babaei, N., Ghaleh, H. E. G., Borazjani, J. M., & Farzanehpour, M. (2024). Anti-inflammatory activity of *Ziziphus jujuba* hydroalcoholic extract in acetic acid-induced ulcerative colitis model. *Journal of Complementary and Integrative Medicine*, 21(4), 481–489. <https://doi.org/10.1515/jcim-2024-0178>

Chang, S. C., Hsu, B. Y., & Chen, B. H. (2010). Structural characterization of polysaccharides from *Ziziphus jujuba* and evaluation of antioxidant activity. *International Journal of Biological Macromolecules*, 47(4), 445–453. <https://doi.org/10.1016/j.ijbiomac.2010.06.010>

Chen, C. F., Lee, J. F., Wang, D., Shen, C. Y., Shen, K. L., & Lin, M. H. (2010). Water Extract of *Ziziphus jujuba* Attenuates Ischemia/Reperfusion-Induced Liver Injury in Rats (PP106). *Transplantation Proceedings*, 42(3), 741–743. <https://doi.org/10.1016/j.transproceed.2010.03.020>

Chianese, A., Mushtaq, H., Nastri, B. M., Morone, M. V., Giugliano, R., Khan, H., ... De Filippis, A. (2024). Getting insights into chemical composition and antiherpetic capability of jujube

(*Ziziphus jujuba* mill.) drupes. *Heliyon*, 10(17), e37037.
<https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e37037>

Choi, S.-H., Ahn, J.-B., Kozukue, N., Levin, C. E., & Friedman, M. (2011). Distribution of Free Amino Acids, Flavonoids, Total Phenolics, and Antioxidative Activities of Jujube (*Ziziphus jujuba*) Fruits and Seeds Harvested from Plants Grown in Korea. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 59(12), 6594–6604.
<https://doi.org/10.1021/jf200371r>

Çıtıl, R., Sorhan, S., Önder, Y., & Eğri, M. (2022). Fitoterapide gelecek vadeden bir drog; Hünnap (*Ziziphus jujuba* Mill.). *Bütünleyici ve Anadolu Tıbbı Dergisi*, 3(2), 51–62.
<https://doi.org/10.53445/batd.1031042>

Daneshmand, F., Zare-Zardini, H., Tolueinia, B., Hasani, Z., & Ghanbari, T. (2013). Crude extract from *Ziziphus jujuba* fruits, a weapon against pediatric infectious disease. *Iranian Journal of Pediatric Hematology and Oncology*, 3(1), 216–221.

Davis, P. (1967). *Ziziphus* Mill. In *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* (Vol. 2, p. 524). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Deligöz, A., Gültekin, H., Yıldız, D., Gültekin, Ü., & Genç, M. (2007). Karaçalı (*Paliurus spina-christi* Mill.) ve Hünnap (*Ziziphus jujuba* Mill.) Tohumlarının Çimlendirilmesi Üzerine GA3, Çitlatma ve Ekim Zamanının Etkileri. *Turkish Journal of Forestry*, 8(2), 51–60.

Ecevit, M. F., Hallaç, F., & Dilmaçunal, T. (2002). Denizli ili Çivril İlçesi Gümüşsu Yöresinde Yetişmekte Olan Ünnap (*Ziziphus jujuba* Mill.)'ın Seleksiyon Yoluyla Islahı Üzerinde Araştırmalar. *TÜBİTAK TOGTAGTARP-1988, Ankara*, 42.

Erdoğan, A., & Erdoğan, H. (2024). Detection of the Metcalfa pruinosa (Hemiptera: Flatidae) pest on the Jujube plant (*Ziziphus*

jujuba) using a sequence of YOLOv5 models. *Turkish Journal of Agricultural and Natural Sciences*, 11(3), 797–806. <https://doi.org/10.30910/turkjans.1475954>

Farahani, Z. K., Mousavi, M. A. E., Ardebili, M. S., Bakhoda, H., Nafchi, A. M., & Paidari, S. (2024). Chemical modification of Na-alginate by octenyl succinic anhydride and its complex with whey protein isolate to encapsulate jujube extract: Physicochemical, morphological, thermal and structural properties. *Journal of Food Measurement and Characterization*, 18(6), 3987–3999. <https://doi.org/10.1007/s11694-024-02470-5>

Ganachari, M. S. S., Kumar, S., & Alagawadi, K. R. (2007). Anti-Obese Activity of *Ziziphus jujuba* Lam Leaves Extract in Dietary Obese Rats. *Journal of Natural Remedies*, 102–108. <https://doi.org/10.18311/jnr/2007/201>

Gao, Q.-H., Wu, C.-S., & Wang, M. (2013). The jujube (*Ziziphus jujuba* Mill.) fruit: A review of current knowledge of fruit composition and health benefits. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 61(14), 3351–3363. <https://doi.org/10.1021/jf4007032>

Gao, Q.-H., Wu, P.-T., Liu, J.-R., Wu, C.-S., Parry, J. W., & Wang, M. (2011). Physico-chemical properties and antioxidant capacity of different jujube (*Ziziphus jujuba* Mill.) cultivars grown in loess plateau of China. *Scientia Horticulturae*, 130(1), 67–72. <https://doi.org/10.1016/j.scienta.2011.06.005>

GBIF. (2025). *Ziziphus jujuba* Mill. Retrieved March 23, 2025, from The Global Biodiversity Information Facility website: <https://www.gbif.org/species/3039423>

Gozlekci, S., Adak, N., & Tozlu, I. (2019). Influence of seed pre-treatments on seed germination and early seedling developments of jujube (*Ziziphus jujuba* Mill.). *Acta Horticulturae*, (1242), 321–326. <https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2019.1242.45>

Hernández, F., Noguera-Artiaga, L., Burló, F., Wojdyło, A., Carbonell-Barrachina, Á. A., & Legua, P. (2016). Physico-chemical, nutritional, and volatile composition and sensory profile of Spanish jujube (*Ziziphus jujuba* Mill.) fruits. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 96(8), 2682–2691. <https://doi.org/10.1002/jsfa.7386>

Hürkan, Y. K. (2019). Hünnap (*Ziziphus jujuba* Mill.) Meyvesi: Geçmişten Günümüze Tıbbi Önemi. *Journal of the Institute of Science and Technology*, 9(3), 1271–1281. <https://doi.org/10.21597/jist.524818>

Ji, X., Hou, C., Yan, Y., Shi, M., & Liu, Y. (2020). Comparison of structural characterization and antioxidant activity of polysaccharides from jujube (*Ziziphus jujuba* Mill.) fruit. *International Journal of Biological Macromolecules*, 149, 1008–1018. <https://doi.org/10.1016/j.ijbiomac.2020.02.018>

Karınca, M. (2003). *Ziziphus jujuba* Mill. (Hünnap) Bitkisinin Morfolojik, Anatmik, Ekolojik ve Polen Özelliklerinin Araştırılması (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Kavas, İ., & Dalkılıç, Z. (2015). Bazı hünnap genotiplerinin morfolojik, fenolojik ve pomolojik özelliklerinin belirlenmesi ve melezleme olanaklarının araştırılması. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 57–72.

Korkut, S., Hişmioğulları, Ş. E., & Hismioğulları, A. A. (2022). Hünnap (*Ziziphus jujuba*) meyvesinin biyolojik etkinliği ve kimyasal bileşimi. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, 11(Supplement 1), 44–50. <https://doi.org/10.53424/balikesirsbd.1159940>

Li, J., Ding, S., & Ding, X. (2005). Comparison of antioxidant capacities of extracts from five cultivars of Chinese

Jujube. *Process Biochemistry*, 40(11), 3607–3613.
<https://doi.org/10.1016/j.procbio.2005.03.005>

Mengjun, L. (2003). Genetic Diversity of Chinese Jujube (*Ziziphus jujuba* Mill.). *Acta Horticulturae*, 623, 351–355.
<https://doi.org/10.17660/ActaHortic.2003.623.40>

Naik, S. R., Bhagat, S., Shah, P. D., Tare, A. A., Ingawale, D., & Wadekar, R. R. (2013). Evaluation of anti-allergic and anti-anaphylactic activity of ethanolic extract of *Ziziphus jujuba* fruits in rodents. *Revista Brasileira de Farmacognosia*, 23, 811–818.
<https://doi.org/10.1590/S0102-695X2013000500014>

Omid, B. R. (1997). *Approach the production and processing plants* (Vol. 1). Tehran, Iran: Tarahan Publisher.

Pareek, S. (2013). Nutritional composition of jujube fruit. *Emirates Journal of Food and Agriculture*, 463–470.
<https://doi.org/10.9755/ejfa.v25i6.15552>

Parhizkary, M., Jafari, S. M., Assadpour, E., Enayati, A., & Kashiri, M. (2024). Pea protein-coated nanoliposomal encapsulation of jujube phenolic extract with different stabilizers; characterization and in vitro release. *Food Chemistry: X*, 23, 101771.
<https://doi.org/10.1016/j.fochx.2024.101771>

Popstoyanova, D., Gerasimova, A., Gentscheva, G., Nikolova, S., Gavrilova, A., & Nikolova, K. (2024). *Ziziphus jujuba*: Applications in the Pharmacy and Food Industry. *Plants*, 13(19), 2724. <https://doi.org/10.3390/plants13192724>

Reichl, L. (1991). Uncommon Fruits Worthy of Attention. A Gardener's Guide. AddisonWesley. Reading, MA. (pp. 139-146).

Seo, E. J., Lee, S. Y., Kang, S. S., & Jung, Y. (2013). *Ziziphus jujuba* and its Active Component Jujuboside B Inhibit Platelet Aggregation. *Phytotherapy Research*, 27(6), 829–834.
<https://doi.org/10.1002/ptr.4809>

Serce, S., & Özgen, M. (2016). Physical, Chemical, and Antioxidant Properties of Jujube Fruits from Turkey. In *Chinese Dates: A Traditional Functional Food* (pp. 199–204). <https://doi.org/10.1201/b20025-14>

Sun, Y.-F., Liang, Z.-S., Shan, C.-J., Viernstein, H., & Unger, F. (2011). Comprehensive evaluation of natural antioxidants and antioxidant potentials in *Ziziphus jujuba* Mill. Var. *Spinosa* (Bunge) Hu ex HF Chou fruits based on geographical origin by TOPSIS method. *Food Chemistry*, 124(4), 1612–1619. <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2010.08.026>

Suwasanti, N., Tedyanto, C. P., Sutandhio, S., & Sucipto, T. H. (2024). In Vitro Antiviral Activity of Dried Red Jujube Fruit (*Ziziphus jujuba*) Ethanol Extract against DENV-2. *Pharmacognosy Journal*, 16(5), 1047–1050. <https://doi.org/10.5530/pj.2024.16.169>

TÜİK. (2024). Bitkisel Üretim İstatistikleri. Retrieved March 24, 2025, from <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>

Wei, X., Ma, N., Yang, W., Tian, J., Liu, H., & Fang, H. (2024). Polyphenol Extracts from *Ziziphus jujuba* Mill. “Junzao” Attenuates Ulcerative Colitis by Inhibiting the NLRP3 and MAPKs Signaling Pathways and Regulating Gut Microbiota Homeostasis in Mice. *Molecular Nutrition & Food Research*, 68(8), 2300643. <https://doi.org/10.1002/mnfr.202300643>

World Health Organization. (2001). Fructus Zizyphi. In *WHO monographs on selected medicinal plants* (Vol. 3, pp. 359–369). Ottawa: World Health Organization (WHO).

Yamada, H., Nagai, T., Cyong, J.-C., Otsuka, Y., Tomoda, M., Shimizu, N., & Shimada, K. (1985). Relationship between chemical structure and anti-complementary activity of plant polysaccharides. *Carbohydrate Research*, 144(1), 101–111.

Yoshikawa, M., Murakami, T., Ikebata, A., Wakao, S., Murakami, N., Matsuda, H., & Yamahara, J. (1997). Bioactive saponins and glycosides. X. On the constituents of Zizyphi Spinosi Semen, the seeds of *Ziziphus jujuba* MILL. var. spinosa HU (1): Structures and Histamine release-inhibitory effects of jujubosides A1 and C and acetyljujuboside B. *Chemical and Pharmaceutical Bulletin*, 45(7), 1186–1192.

Yu, L., Jiang, B. P., Luo, D., Shen, X. C., Guo, S., Duan, J. A., & Tang, Y. P. (2012). Bioactive components in the fruits of *Ziziphus jujuba* Mill. Against the inflammatory irritant action of Euphorbia plants. *Phytomedicine*, 19(3–4), 239–244. <https://doi.org/10.1016/j.phymed.2011.09.071>

BÖLÜM 5

***HERZOGIELLA SELİGERİ* VE *CAMPYLIADELPHUS* *CHRYSTOPHYLLUS* (BRYOPHYTA) TÜRLERİNİN BİYOAKTİF BİLEŞİKLERİ VE ANTİOKSİDAN KAPASİTELERİ**

YELİZ ÇAKIR SAHİLLİ¹

MEVLÜT ALATAŞ²

Giriş

Briyofitler; tür sayısı, coğrafi yayılım ve habitat seçimi bakımından kapalı tohumlulardan sonraki en başarılı karasal bitki grubudur (Glime, 2017: 1). Tohumlu bitkilerin gelişemediği kuru ağaç kabukları, çıplak kaya yüzeyleri ve toprak üzeri gibi ortamlarda yetişebilmeleri açısından farklı ekolojik toleranslara sahiptirler (Richardson, 1981: 1). Yaşamları boyunca biyotik stres de dahil olmak üzere olumsuz iklim koşullarına maruz kalmalarına rağmen hayatta kalabilmektedirler (Whitehead & ark., 2018: 1). Bu etkileşimler, hayatta kalma stratejisi olarak çeşitli ikincil metabolitlerin üretiminde/evriminde ayrılmaz bir rol oynamış olmalıdır (Chen & ark., 2018: 210).

¹ Doç. Dr., Munzur Üniversitesi, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, Orcid No: 0000-0003-1905-5506

² Prof. Dr., Munzur Üniversitesi, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü, Orcid No: 0000-0003-0862-0258

Briyofitlerin biyoaktif bileşiklerin kaynağı olarak kullanımı, küçük boyutları ve dolayısıyla daha düşük biyokütleleri nedeniyle uzun süre ihmal edilmiştir (Asakawa, 1981: 123). Ancak çalışmalar karayosunları ve ciğerotlarının, milyonlarca yıllık evrimi boyunca geliştirdikleri savunma sistemiyle bağlantılı olan ikincil bileşiklerin zengin bir kaynağı olduğunu göstermektedir. Saha gözlemleri, briyofitlerin nadiren patojenler tarafından saldırıya uğradığını göstermektedir. Bu da, bu saldırıları önleyen ikincil metabolitlere sahip bir kimyasal metabolizmanın varlığını düşündürmektedir (Xie & Lou, 2009: 303). Briyofitlerde, savunma mekanizması olarak anatomik bariyerler daha az etkilidir. Daha etkili bir mekanizma olarak ise sözde "kimyasal bariyer" olarak adlandırılan belirli moleküllerin sentezini kullanırlar (Asakawa, 2007: 557). Etkili fenotipik esneklik, kurumaya karşı yüksek toleransı ve aşırı ortamlara karşı direnciyle kanıtlanan yapısal özellikleri de, bu bitki grubunu oldukça biyoaktif hale getirir (Xie & Lou, 2009: 303).

Briyofitler, biyolojik olarak aktif bileşenlerin zengin bir birikimini oluşturur. Son yıllarda, briyofitlerden 400'den fazla yeni kimyasal bileşik izole edilmiş ve yapısal olarak aydınlatılmıştır (Asakawa & ark., 2013: 1). Bazı briyofit türleri; kardiyovasküler hastalıklar, akciğer hastalıkları, cilt hastalıkları, enfeksiyonlar ve yaralar dahil olmak üzere farklı hastalıkları tedavi etmek için kullanılırlar. Özellikle ciğerotları ve karayosunlarında antifungal, antibakteriyel ve antiviral ve antioksidan potansiyeli test eden çalışmalar yürütülmüştür (Wu & ark., 2008: 1478; Van Hoof & ark., 1981: 223; Singh & ark., 2006: 67). Ayrıca, briyofitler; terpenoitler, fenolikler, glikozitler, yağ asitleri ve bazı nadir aromatik bileşikler gibi son derece yüksek miktarda ikincil metabolitlere de sahiptir. (Castaldo-Cobianchi & ark., 1988: 303; Sabovljević & ark., 2011: 565; Asakawa & ark., 2013: 1; Martínez-Abaigar & Núñez-Olivera, 2021: 1; Marques & ark., 2021: 1). Briyofitler, aynı zamanda patojenik mikroorganizmalara karşı etkili antibakteriyel ve antifungal aktiviteye sahip alkaloitler, flavonoitler, biflavonoitler ve izoflavonoitler gibi biyoaktif fitokimyasallarında yapısında bulunurlar (Deepti, 2016: 11; Kadam, 2017: 405). Kemo-çeşitliliğin yanı sıra, briyofitler antimikrobiyal, antipiretik, antiviral, nörotrofik, kardiyotonik, antiobezite, antioksidan, anti-HIV, sitotoksik, kas

gevşetici vb. gibi terapötik bir madde olarak da potansiyel göstermiştir (Asakawa & Ludwiczuk, 2018: 641; Ludwiczuk & Asakawa, 2019: 1; Martínez-Abaigar & Núñez-Olivera, 2021: 1). Dahası, briyofitlerin uçucu fenolik türevleri antioksidan görevi görür ve bu nedenle de dejeneratif hastalıkları ve yaşlanmayı önlemede sağlık açısından destekleyici bir etkiye sahip olabilir (Sahilli & Alataş, 2024: 152). Yine, bazı karayosunlarının [*Fissidens japonicus* Dozy & Molk. ve *Rhodobryum giganteum* (Schwägr.) Paris] tadı tatlıyken diğerleri kapsaisin gibi yanma hissi verir. Ayrıca, B₂ ve E vitaminlerinin varlığı, briyofitlerin nutrasötik bir madde olarak olası kullanımını vurgulamaktadır (Asakawa & Ludwiczuk, 2018: 641).

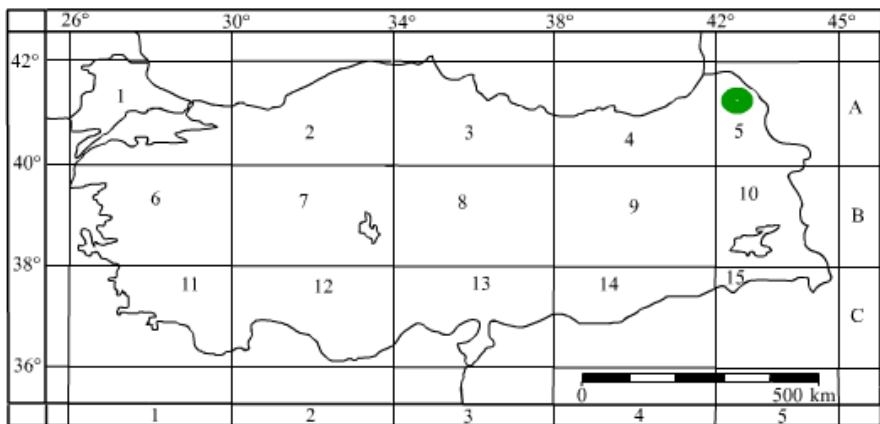
Bu önemli veriler ve bilgiler ışığında yapılan bu çalışmada, Artvin ili, Karçal Dağlar'ından toplanan *Herzogiella seligeri* (Brid.) Z.Iwats. ve *Campyliadelphus chrysophyllus* (Brid.) R.S.Chopra. karayosunu türlerinin biyoaktif bileşikleri ve antioksidan potansiyelleri araştırılmıştır.

Materyaller ve Yöntemler

Araştırmanın materyalleri, *Herzogiella seligeri* ve *Campyliadelphus chrysophyllus* Artvin ili Karçal Dağları'ndan toplanmıştır. Örneklerin alındığı bu lokaliteler, Türkiye kareleme sistemine göre A5 karesi içerisinde bulunmaktadır (Henderson, 1961: 263; Tablo 1, Şekil 1).

Tablo 1. Lokalitelere ait bilgiler

Lokalite No	Yükseklik (m)	Tarih	GPS Kaydı	Lokalite
<i>C. chrysophyllus</i>	846	27.05.2022	(37T) 0735981D, 4569823K	Bakırköy
<i>H. seligeri</i>	1550	29.05.2022	(37T) 0744667D, 4579143K	Çermik Balcı Yaylası Arası

● Çalışma Alanı

Şekil 1. Henderson (1961) Türkiye kareleme sistemine göre araştırma bölgesinin konumu.

Toplanan örnekler, teşhis edildikten sonra iyice yıkanıp, kurutularak ince toz haline getirildi. Her bir örnek (1 g) havan ve havaneli kullanılarak %95 metanol ile homojenize edildi ve 48 saat boyunca orbital çalkalayıcıda tutuldu. Daha sonra, her bir ekstrakt 10.000 rpm'de 20 dakika santrifüj edildi. Her bir örneğin süpernatantı toplandı ve daha sonra kullanılmak üzere 4 °C'de saklandı.

Toplam fenolik içerik

Toplam fenolik içerik (TPC) Vats (2016) tarafından tarif edildiği şekilde değerlendirildi. Metanolik ekstrakt (0.125 ml) aynı miktarda Folin-Ciocalteu reaktifi ile karıştırıldı. Daha sonra sodyum karbonat (%7) eklenmiş ve reaksiyon karışımı distile su ile seyreltildi. Test tüpleri daha sonra 90 dakika inkübe edildi ve absorbans 760 nm'de kaydedildi. Sonuç, mg Gallik asit eşdeğeri GAE/g numunenin kuru ağırlığı olarak ifade edildi.

Toplam flavonoid içeriği

Toplam flavonoid içeriği (TFC) alüminyum klorür yöntemine göre belirlendi (Vats, 2016: 504). Bitki ekstraktına sırayla

etanol (%95), alüminyum klorür (%10), potasyum asetat (1 M) ve damıtılmış su eklendi. Reaksiyon karışımı oda sıcaklığında 30 dakika inkübe edilip ve 415 nm'de absorbansı alındı. Sonuç, Quercetin eşdeğerleri olarak mg QE/g numunenin kuru ağırlığı cinsinden ifade edildi.

Askorbik asit içeriği

Kurutulmuş ve ince toz haline getirilen örnekler 10 ml ekstraksiyon çözeltisinde (1,39 N asetik asit içinde %3 metafosforik asit) 5 dakika boyunca maserasyona tabi tutuldu. Daha sonra, çözeltiler santrifüjlendi ve her bir tüpteki süpernatantlar, belirgin bir pembe renk 5 dakikadan daha uzun süre devam edene kadar indofenol çözeltisine karşı ayrı ayrı titre edildi ve kör ile karşılaştırıldı. Askorbik asit içeriği A.O.A.C. yönteminde tarif edildiği şekilde hesaplandı (A.O.A.C., 1990: 1).

Karotenoid içeriği

Metanolik bitki ekstraktı bir ayırma hunisinde petrol ile karıştırıldı. Eter tabakası toplanıp, vakumda buharlaştırıldı. Kalıntı etanolde çözülüp, %60 sulu KOH ile karıştırılarak bir gece bekletildi. Ayrıca, eşit miktarda su ilave edilip petrol eteri ile iki kez bölündü. Faz toplanıp, buharlaştırıldı. Kalıntı 450 nm'de spektrofotometrik tahmin için etanol içinde çözüldü. Karotenoid içeriği de Carvalho ve diğerleri (2012: 337) tarafından önerildiği şekilde hesaplandı.

Ferrik indirgeyici/antioksidan güç deneyi

Ferrik indirgeyici/antioksidan güç (FRAP) testi Vats ve Gupta'nın yöntemine göre gerçekleştirildi (2017: 239). Frap reaktifi 20 ml asetat tamponu (300 mM; pH3.6), 2.5 ml TPTZ (40 mM HCl içinde 10 mM 2, 4, 6-tripiridilstriazin) ve 2.5 ml FeCl₃.6H₂O karıştırılarak hazırlandı. Ayrıca, 50 µl ekstrakt 1,5 ml FRAP reaktifi ile karıştırıldı. Absorbans 5 dakika sonra 593 nm'de kaydedildi. Kalibrasyon için bilinen Fe (II) konsantrasyonunun sulu çözeltisi kullanıldı.

Nitrik oksit süpürme deneyi

Nitrik oksit temizleme deneyi (NOSA) Badami ve arkadaşları (2003: 1534) tarafından önerildiği şekilde belirlendi. Sodyum nitroprussid (10 mM) 0,5 ml fosfat tampon salin (1 M; pH 7,4) içinde 0,5 ml ekstrakt ile karıştırıldı. Karışım 25 ° C'de 150 dakika boyunca inkübe edildi. Reaksiyon karışımına (0,5 ml) sülfanilik asit reaktifi (1 ml) ve ardından %0,1 naftiletilediamindihidroklörür (1 ml) eklenmiş ve oda sıcaklığında 30 dakika inkübe edildi. Absorbans 540 nm'de ölçüldü. Nitrik oksit radikal süpürme aktivitesi hesaplandı ve IC50 (µg/ml) olarak ifade edildi.

Deoksiriboz bozunma aktivitesi

Deoksiriboz parçalanma aktivitesi (DDA) Halliwell ve arkadaşları (1987: 215) tarafından önerilen yöntemle belirlendi. 100 µL 2-deoksi-2-riboz (28 mM), 200 µl EDTA (1,04 mM) ve FeCl₃ (200 µM) çözeltisi (1:1 v/v) ve 100 µl H₂O₂ (1 mM) ve 100 µl askorbik asit (1 mM), test numunesinin çeşitli konsantrasyonlarının potasyum fosfat tamponundaki (50 mM; pH = 7,4) 500 µL çözeltisi ile karıştırıldı. Reaksiyon karışımı 1 saat boyunca 37 °C'de tutuldu. Ayrıca, 1 ml TBA (%1) ve 1 ml TCA (%2,8) test tüplerine eklendi ve 20 dakika boyunca 100 °C'de inkübe edildi. Son olarak, absorbans deoksiriboz ve tampon içeren bir köre karşı 532 nm'de ölçüldü. Sonuçlar IC50 (µg/ml) olarak ifade edildi.

Sonuçlar ve tartışma

TPC ve TFC

Fenolik bileşiklerin antioksidan potansiyeli nörodejeneratif, peptik ülser, diyabet, inflamasyon, kanser, kardiyak bozukluklar ve yaşlanma gibi çok çeşitli hastalıklara karşı iyi bir şekilde araştırılmıştır. Fenoliklerin insan sağlığı üzerindeki çeşitli etkileri temel olarak serbest radikalleri temizleme, redoks aktif metal iyonlarını şelatlama, gen ekspresyonunu düzenleme ve sinyal iletim yollarını modüle etme yeteneklerine bağlanmaktadır (Soobrattee &

ark., 2005: 200). Mevcut araştırmada, TPC *C. chrysophyllus* 'da 12.20 mg GAE/g kuru ağırlık, *H.seligeri* 'de ise 6 mg GAE/g kuru ağırlık olarak gözlenmiştir. (Tablo 2). Chobot ve arkadaşları (2006: 598) *D. scoparium*'da oldukça düşük bir TPC seviyesi (%3,8) bildirmiştir. Ayrıca, test edilen diğerkarayosunları, mevcut çalışmadaki bitkilere kıyasla daha az TPC ieriğesine sahipti. *Bryum capillare* Hedw. bitkisinde TPC 23.26 mg/g olarak bulunmuştur (Onbasli & Yuvali, 2021: 478). Bazı raporlar, karayosunlarında mevcut çalışmaya kıyasla daha yüksek (Wang & ark., 2017: 1), bazılarında ise daha düşük TFC (Karim & ark., 2014: 292) bildirilmiştir.

Askorbik asit ve karotenoit içerikleri

Askorbik asit içeriğı *C. chrysophyllus* 'da (17,28 µg/g), *H.seligeri* 'de (9.6 µg/g) gözlenmiştir. (Tablo 2). Onbasli & Yuvali (2021: 478) *B. capillare*'de 1.87 µg/ml askorbik asit bildirmiştir. *B. moravicum* Podp. karayosununda askorbik asit içeriğı mg ekstrakt başına 84,56 µg olarak değerlendirilmiştir (Pejin & ark., 2013: 900). Askorbik asit temel bir vitamindir ve bu nedenle dışarıdan takviyesi kaçınılmaz hale gelir. Aynı zamanda birçok enzim için kofaktör görevi görür ve kolajen sentezinde, karaciğerkdeki detoksifikasyon sürecinde önemli bir rol oynar ve bağışıklık sistemini tetikler. Serbest radikalleri nötralize etmede etkilidir ve E vitaminini yeniden üretir, böylece singlet oksijen ve peroksil radikalini temizler (Percival, 1998: 54). Dahası, askorbik asit diferansiyel gen ifadesini etkileyerek DNA ve proteinlerin oksidasyon aracılı hasarını önlemeye yardımcı olur (Granger & Eck., 2018: 281). COVID-19'un yönetiminde C vitamininin olası kullanımı da bildirilmiştir (Quiles & ark., 2020: 1).

Öte yandan, karotenoit içeriğı *H. seligeri* ve *C. chrysophyllus* 'da birbirine yakın ve yüksek değerlendirilmiştir (>10 µg/g KA). (Tablo 2). *Fontinalis antipyretica* Hedw. bitkisinde karotenoit içeriğı 2,2 mg/g olarak bulunmuştur (De Carvalho & ark., 2019: 53). Karotenoitlerin A vitamininden daha iyi antioksidanlar olduğu bildirilmiştir. Kardiyovasküler ve nörolojik bozukluklar, kanser ve gözle ilgili bozukluklar gibi hastalıkların önlenmesinde

oldukça etkilidirler (Rao & Rao, 2007: 207). Tekli oksijenin en etkili temizleyicilerinden biri olan karotenoitler, DNA, protein ve lipitleri reaktif oksijen türlerinin olumsuz etkilerinden korur (Edge & ark., 1997: 189; Vats & Gupta, 2017: 239).

Tablo 2. Test edilen briyofitlerdeki çeşitli fitometabolitlerin miktarları.

Briyofitler	TCP ^a	TFC ^a	Askorbik asit ^b	Karotenoid ^b
<i>H. seligeri</i>	6.18± 0.56	0.38±0.05	9.6±0.35	11.56±0.12
<i>C. chrysophyllus</i>	12.20± 0.36	0.42±0.09	17.28±0.20	12.24±0.25

a TPC ve TFC değerleri (mg/g ± SD cinsinden ortalama değer) olarak verilmiştir.

b Askorbik asit ve karotenoid içeriği değerleri (ortalama değer µg/g ± SD) olarak verilmiştir.

Antioksidan testleri

FRAP değeri *C. chrysophyllus* 'da (612 µM) gözlenmiş, böylece güçlü bir antioksidan aktivite sergilenmiş, *H. seligeri* ' de ise (134 µM) olarak tespit edilmiştir (Tablo 3). Manoj ve Murugan (2012: 173) *Psychotria beddomei* ekstraktının FRAP değerini 496,8 ± 0,26 µmol FeSO₄/g kuru ağırlık olarak bildirmiştir. Beş karayosununun FRAP değeri (*Sphagnum cuspidatum* subsp. *subrecurvum* (Warnst.) A. Eddy, *Sphagnum cuspidatum* Ehrh. ex Hoffm., *Sphagnum junghuhnianum* Dozy & Molk, *Pogonatum cirratum* subsp. *fuscatum* (Mitt.) Hyvönen ve *Pogonatum cirratum* subsp. *macrophyllum* (Dozy & Molk.) Hyvönen) 5.63-13.74 mM aralığında bulunmuştur (Karim & ark., 2014: 292). FRAP değerleri, ekstrakttaki biyoaktiflerin ferrik iyonları etkili bir şekilde azalttığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bu bileşikler serbest radikallerin kararlı ürünlere dönüştürülmesine yardımcı olacak ve aynı zamanda serbest radikaller tarafından başlatılan zincirleme reaksiyonları engelleyecek potansiyel antioksidanlar olarak hizmet edebilir (Mitra, 2020: 243).

Tablo 3. Test edilen briyofitlerin antioksidan potansiyeli.

Briyofitler	NOSA ($\mu\text{g/ml}$)	DDA ($\mu\text{g/ml}$)	FRAP (μM)
<i>H. seligeri</i>	1056 $\pm$ 6.85	870 $\pm$ 2.56	134 $\pm$ 25.32
<i>C. chrysophyllus</i>	1008 $\pm$ 5.96	1036 $\pm$ 3.22	612 $\pm$ 24.06

Değerler ortalama $\pm$ SD olarak belirtilmiştir.

NOSA değeri *C. chrysophyllus* 'da ve *H. seligeri* 'de birbirine yakın; sırasıyla IC50: 1008 $\mu\text{g/ml}$, IC50: 1056 $\mu\text{g/ml}$ olarak gözlenmiştir (Tablo 3). NOSA'da nitrit iyonları nitrik oksitin oksijen ile reaksiyonu sonucu oluşur (Badami & ark., 2003: 1534). NO önemli bir sinyal molekülüdür, ancak aşırı üretimi inflamasyon ve kanser gibi hastalıkların oluşumunda rol oynar (Ricciardolo & ark., 2004: 731). Ayrıca, NO'nun süperoksit anyonu ile reaksiyonu peroksinitrit üretir ve bu da doku sistemleri üzerinde kötü etkiye sahiptir (Halliwell, 1997: 44).

DDA antioksidan potansiyel *H. seligeri* 'de IC50: 870 $\mu\text{g/ml}$ ve *C. chrysophyllus* 'da IC50: 1306 $\mu\text{g/ml}$ (Tablo 3) göstermiştir. Hidroksil radikalleri belirli proteinlerdeki disülfid bağlarını azaltarak genel yapılarını olumsuz yönde etkiler. Bu durum kanser, nörolojik hastalıklar gibi çeşitli hastalıkların patojenitesini etkiler (Lipinski, 2011: 1). Askorbik asidin hidroksil radikallerini inhibe ettiği bildirilmiştir (Noda & ark., 1997: 35).

Mevcut araştırmada kullanılan metanolik ekstraktın flavonoidler, askorbat, pigmentler ve fenolik asitler gibi içerdiği bilinmektedir (Vats, 2016: 504). Bu düşük molekül ağırlıklı antioksidanlar serbest radikallerin potansiyel temizleyicileridir, reaktif oksijen türlerinin (ROS) olumsuz etkisini nötralize eder ve dolaylı olarak metalleri şelatlayarak oksidatif stresi önler. Ayrıca, enzimatik antioksidanların aksine, küçük boyutlu olan düşük molekül ağırlıklı antioksidanlar, hedeflerinin yakınında olmak için hücre zarından geçebilir. Flavonoidlerin antioksidan potansiyeli temel olarak serbest radikalleri stabilize etmeye yardımcı olan

aromatik hidroksil grubu ve C-H bağından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, flavonoidler geçiş metal iyonlarını şelatlayabilir ve lipoksigenaz reaksiyonunun ilerlemesini engelleyebilir (Ross & Kasum, 2002: 19). Karotenoidler bir dizi konjuge çift bağa sahip bir polien omurgasına sahiptir. Bu karakteristik özellik, tekli moleküler oksijen ve peroksil radikallerini temizlemede yardımcı olan antioksidan potansiyeli kazandırır (Young & Lowe, 2018: 28). Askorbik asit, lipit radikaline bir elektron bağışlayarak hidrojen peroksit kaynaklı lipit peroksidasyonunu önler. Ayrıca, hücre membranlarında E vitamininin yenilenmesine yardımcı olur ve oksidan kaynaklı sitotoksiteyi önler (Yen & ark., 2002: 307).

Sonuç olarak, bu çalışmadaki briyofit ekstraktları antioksidan madde olarak önemli bir potansiyel göstermiştir. Elde edilen sonuçlar, özellikle ilaç, kozmetik ve gıda endüstrilerinde kullanılabilecek biyoaktif bileşiklerin daha fazla araştırılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Kaynaklar

A.O.A.C. (1990) *Official Methods of Analysis*. 15th Edition, Association of Official Analytical Chemist, Washington DC.

Asakawa, Y. (1981). Biologically active substances obtained from bryophytes. *The Journal of the Hattori Botanical Laboratory*, 50, 123-42.

Asakawa, Y. (2007). Biologically active compounds from bryophytes. *Pure and Applied Chemistry*, 79(4), 557-80.

Asakawa, Y., & Ludwiczuk, A. (2018). Chemical constituents of bryophytes: structures and biological activity. *Journal of Natural Products*, 81(3), 641-660.

Asakawa, Y., Ludwiczuk, A., & Nagashima, F. (2013). *Chemical constituents of bryophytes: bio- and chemical diversity, biological activity, and chemosystematics*. Vienna, Austria: Springer-Verlag.

Badami, S., Moorkoth, S., Rai, S.R., Kannan, E., & Bhojraj, S. (2003). Antioxidant activity of *Caesalpinia sappan* heartwood. *Biological and Pharmaceutical Bulletin*, 26(11), 1534-1537.

Castaldo-Cobianchi, R., Giordano, S., Basile, A., & Violante, U. (1988). Occurrence of antibiotic activity in *Conocephalum conicum*, *Mnium undulatum* and *Leptodictyum riparium* (Bryophytes). *Plant Biosystem.*, 122(5-6), 303-11.

Chen, F., Ludwiczuk, A., Wei, G., Chen, X., Crandall-Stotler, B., & Bowman, J.L. (2018). Terpenoid secondary metabolites in bryophytes: chemical diversity, biosynthesis and biological functions. *Critical Reviews in Plant Sciences*, 37(2-3), 210-231.

Chobot, V., Kubicová, L., Nabbout, S., Jahodár, L., & Vytlačilová, J. 2006. Antioxidant and free radical scavenging activities of five moss species. *Fitoterapia*, 77(7-8), 598-600.

de Carvalho, L.M., Gomes, P.B., de Oliveira Godoy, R.L., Pacheco, S., do Monte P.H., de Carvalho J.L., Nutti, M.R., Neves, A.C., Vieira, A.C., & Ramos, S.R. (2012). Total carotenoid content, α -carotene and β -carotene, of landrace pumpkins (*Cucurbita moschata* Duch): a preliminary study. *Food Research International*, 47(2), 337-340.

Deepti, S. (2016). Quercetin- a flavonoid identified in bryophyte. *Journal of Harmonized Research in Pharmacy*, 5(1), 11-15

De Carvalho, R.C., Branquinho, C., & Da Silva, J.M. (2019). Desiccation rate affects chlorophyll and carotenoid content and the recovery of the aquatic moss *Fontinalis antipyretica* (Fontinalaceae). *Hattoria*, 10, 53-60.

Edge, R., McGarvey, D.J., & Truscott, T.G. (1997). The carotenoids as anti-oxidants-a review. *Journal of Photochemistry and Photobiology B: Biology*, 41(3), 189-200.

Glime, J. M. (2017). *Bryophyte Ecology*. Michigan Technological University, Michigan, e-book.

Granger, M., & Eck, P. (2018). Dietary vitamin C in human health. *Advances in Food and Nutrition Research*, 83, 281-310.

Halliwell, B. (1997). Antioxidants and human disease: a general introduction. *Nutrition Reviews*, 55, 44-49.

Halliwell, B., Gutteridge, J.M.C., & Aruoma, O.I. (1987). Thedeoxyribose methods: a simple “test-tube” assay for determination of rate constants for reactions of hydroxyl radicals. *Analytical biochemistry*, 165(1), 215-219.

Henderson, D.M. (1961). Contribution to the Bryophyte Flora of Turkey: IV. *Notes from Royal Botanic Garden, Edinburgh*, 23, 263-278.

Kadam, P.S. (2017). Phytochemical screening and antibacterial activity of bryophytes. *International Journal of Life Sciences*, 5(3), 405-408.

Karim, F.A., Suleiman, M., Rahmat, A.S., & Bakar, M.A. (2014). Phytochemicals, antioxidant and antiproliferative properties of five moss species from Sabah, Malaysia. *International Journal of Pharmacy and Pharmaceutical Sciences.*, 6, 292-297.

Lipinski, B. (2011). Hydroxyl radical and its scavengers in health and disease. *Oxidative Medicine and Cellular Longevity*, 2011, 809696.

Ludwiczuk, A., & Asakawa, Y. (2019). Bryophytes as a source of bioactive volatile terpenoids-a review. *Food and Chemical Toxicology*, 132, 110649.

Manoj, G.S., & Murugan, K. 2012. Phenolic profiles, antimicrobial and antioxidant potentiality of methanolic extract of a liverwort, *Plagiochila beddomei* Steph. *Indian Journal of Natural Products and Resources*, 3(2), 173-183.

Marques, R.V., Guillaumin, A., Abdelwahab, A.B., Salwinski, A., Gotfredsen, C.H., Bourgaud, F., Enemark-Rasmussen, K., Miguel, S., & Simonsen, H.T. (2021). Collagenase and tyrosinase inhibitory effect of isolated constituents from the moss *Polytrichum formosum*. *Plants*, 10(7), 1271.

Martínez-Abaigar, J., & Núñez-Olivera, E. (2021). *Novel biotechnological substances from bryophytes*. In: Sinha RP, Häder DP, eds. *Natural bioactive compounds*. Cambridge, MA: Academic Press.

Mitra, A.K. (2020). Antioxidants: a masterpiece of mother nature to prevent illness. *Journal of Chemical Reviews*, 2(4), 243-256.

Noda, Y., Anzai, K., Mori, A., Kohno, M., Shinmei, M., & Packer, L. (1997). Hydroxyl and superoxide anion radical scavenging activities of natural source antioxidants using the computerized JES-FR30 ESR spectrometer system. *Biochemistry and Molecular Biology International*, 42(1), 35-44.

- Onbaşı, D., & Yuvali, G. (2021). In vitro medicinal potentials of *Bryum capillare*, a moss sample, from Turkey. *Saudi Journal of Biological Sciences*, 28(1), 478-483.

Pejin, B., Bogdanovic-Pristov, J., Pejin, I., & Sabovljevic, M. (2013). Potential antioxidant activity of the moss *Bryum moravicum*. *Natural Product Research*, 27(10), 900-902.

Percival, M. 1998. Antioxidants. *Clinical Nutrition Insights*, 1098, 54-58.

Quiles, J.L., Rivas-García, L., Varela-López, A., Llopis, J., Battino, M., Sánchez-González, C. (2020). Do nutrients and other bioactive molecules from foods have anything to say in the treatment against COVID-19? *Environmental Research*, 191, 110053.

Rao, A.V., & Rao, L.G. (2007). Carotenoids and human health. *Pharmacological Research*, 55(3), 207-216.

Ricciardolo, F.L., Sterk, P.J., Gaston, B., & Folkerts, G. (2004). Nitric oxide in health and disease of the respiratory system. *Physiological Reviews.*, 84(3), 731-765.

Richardson, D.H.S. (1981). *The biology of mosses*. Edinburgh: Blackwell Sci. Publ., Oxford, London.

Ross, J.A., & Kasum, C.M. (2002). Dietary flavonoids: bioavailability, metabolic effects, and safety. *Annual Review of Nutrition*, 22, 19-34.

Sabovljević, A., Soković, M., Glamočlija, J., Ćirić, A., Vujičić, M., Pejin, B., & Sabovljević, M. (2011). Bio-activities of

extracts from some axenically farmed and naturally grown bryophytes. *Journal of Medicinal Plants Research*, 5(4), 565-71.

Sahilli, Y.Ç., & Alataş, M. (2024). *Mnium hornum* Hedw. ve *Mnium lycopodioides* Schwägr. Türlerinin Biyoaktif Bileşikleri ve Antioksidan Kapasiteleri. *Anatolian Bryology*, 10(2), 152-157

Singh, M., Govindarajan, R., Nath, V., Rawat, A.K., & Mehrotra, S. (2006). Antimicrobial, wound healing and antioxidant activity of *Plagiochasma appendiculatum* Lehm. et Lind. *Journal of Ethnopharmacology*, 107(1), 67-72.

Soobrattee, M.A., Neergheen, V.S., Luximon-Ramma, A., Aruoma, O.I., & Bahorun, T. (2005). Phenolics as potential antioxidant therapeutic agents: mechanism and actions. *Mutation Research/Fundamental and Molecular Mechanisms of Mutagenesi*, 579(1-2), 200-213.

Van Hoof, L., Vanden Berghe, D.A., Petit, E., & Vlietinck, A.J. (1981). Antibacterial and antiviral screening of Bryophyta. *Fitoterapia*, 52, 223-229.

Vats, S. 2016. Effect of initial temperature treatment on phytochemicals and antioxidant activity of *Azadirachta indica* A. Juss. *Applied Biochemistry and Biotechnology*, 178(3), 504-512.

Vats, S., & Gupta, T. 2017. Evaluation of bioactive compounds and antioxidant potential of hydroethanolic extract of *Moringa oleifera* Lam. from Rajasthan, India. *Physiology and Molecular Biology of Plants*, 23(1), 239-248.

Wang, X., Cao, J., Dai, X., Xiao, J., Wu, Y., & Wang, Q. (2017). Total flavonoid concentrations of bryophytes from Tianmu Mountain, Zhejiang Province (China): phylogeny and ecological factors. *PloS One*, 12(3), e0173003.

Whitehead, J., Wittermann, M., & Cronberg, N. (2018). Allelopathy in bryophytes-a review. *Lindbergia*, 41(1), 1097.

Wu, X.Z., Cheng, A.X., Sun, L.M., & Lou, H.X. (2008). Effect of plagiochin E, an antifungal macrocyclic bis (bibenzyl), on cell wall chitin synthesis in *Candida albicans*. *Acta Pharmacologica Sinica*, 29(12), 1478-85.

Yen, G.C., Duh, P.D., & Tsai, H.L. (2002). Antioxidant and pro-oxidant properties of ascorbic acid and gallic acid. *Food Chemistry*, 79(3), 307-313.

Young, A., & Lowe, G.L. (2018). Carotenoids-antioxidant properties. *Antioxidants*, 7(2), 28-31.

Xie, C.F., & Lou, H.X. (2009). Secondary metabolites in bryophytes: an ecological aspect. *Chemistry & Biodiversity*, 6(3), 303-12.

BÖLÜM 6

ELAZIĞ İLİ (TÜRKİYE) BRIYOFİT KONTROL LİSTESİ VE TÜRLERİN YAYILIŞLARI

MEVLÜT ALATAŞ¹

Giriş

Türkiye’de briyofitler (karayosunları, ciğerotları ve boynuzotları) ile ilgili çalışmalar, yabancı araştırmacılar tarafından başlatılmıştır (Tchihatcheff, 1860: 1; Juratzka & Milde, 1870: 589; Wettstein, 1889: 389; Barbey, 1890: 82; Schiffner, 1896: 274, 1897: 125; Fritsch, 1900: 219; Schiffner, 1903: 1, 1908; Penther & Zederbauer, 1905: 385; Bornmüller, 1908: 1, 1909: 440; Czeiczott, 1939: 1; Henderson & Muirhead, 1955: 29; Henderson, 1957: 189, 1958: 611, 1961a, 1961b: 263, 1964: 279; Jovet-Ast, 1957: 667; Walther, 1967: 129, 1970:167; Henderson & Prentice 1969: 235). 1980’li yıllardan itibaren ise briyofitler ile ilgili çalışmalar, ağırlıklı olarak yerel araştırmacılarla yapılmış ve hala yapılmaktadır.

Yapılan bu çalışmalar ile, ülkemize ait briyofit envanterinin belirlenmesi ve güncellenmesi adına ara ara ülkemizin belirli kısımlarını veya tamamını kapsayan kontrol listeleri yayınlanmıştır (Gökler & ark., 1986: 1; Çetin,1988a: 207, 1988b: 12; Uyar & Çetin, 2004: 203; Kürschner & Erdağ, 2005: 95; Özenoğlu Kiremit &

¹ Prof. Dr., Munzur Üniversitesi, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü, Orcid No: 0000-0003-0862-0258

Keçeli, 2009: 343; Abay & ark., 2009: 317, 2010: 394; Şahin & ark., 2009a: 604, 2009b: 620, Ursavaş & Abay, 2009: 33; Özdemir, 2009: 1; Ursavaş & ark., 2010: 392; Hazer, 2010: 1; Keçeli & ark., 2011: 14; Ros & ark., 2013: 99; ve Abay & ark., 2016: 386).

Elazığ ilinde briyofitler ile ilgili ilk kayıtlar Alataş ve arkadaşları (Alataş & ark., 2014: 148) tarafından verilmiştir. Bu ilk çalışmadan günümüze kadar, il’de floristik ve vejetasyon özelliğinde bir çok çalışma yapılmış (Alataş & Batan, 2015: 59, 2017: 31; Alataş & Ursavaş, 2019: 81; Ellis & ark., 2022: 87, Alataş & ark., 2023: 24 ve Alataş & ark., 2024: 1) olmasına rağmen briyofitler ile ilgili ilin envanterini ortaya koyacak herhangi çalışma yapılmamıştır.

Ülkemizde illere göre briyofit tür listelerinin sayısı sınırlıdır (Abay, 2014: 15, Abay & ark., 2016: 386; Özdemir & Batan, 2017a: 1, 2017b: 58). Ancak tür listeleri, biyoçeşitlilik çalışmaları ve korunması açısından en önemlisi bölgesel düzeydeki verilerdir (Abay & ark., 2016: 386). Bu nedenle yapılan bu çalışmada, Elazığ ilinde yapılan briyofloristik ve briyososyolojik araştırmalarda tespit edilen briyofit taksonları ile, Elazığ iline ait ilk kez briyofit kontrol listesi oluşturulması ve bu listedeki türlerin; Elazığ, Türkiye (Henderson (1961a: 263) kareleme sistemine göre) ve Dünya genelindeki yayılışlarının verilmesi hedeflenmiştir.

Elazığ ili Doğu Anadolu Bölgesi’nin güneybatısında, Yukarı Fırat Bölümü’nde yer almaktadır. Yüzölçümü 8.455 km² si kara, 826 km² si baraj ve doğal göl alanları olmak üzere toplam 9.281 km² dir. Denizden yüksekliği 1.067 metre olan Elazığ’ın, yeryüzü şekilleri açısından topraklarını dağlık alanlar, platolar ve ovalar oluşturmaktadır. Bu çerçevede içinde şekil olarak kabaca bir dikdörtgene benzeyen Elazığ ili topraklarının Doğu-Batı doğrultusundaki uzunluğu yaklaşık 150 km, Kuzey-Güney yönündeki genişliği ise yaklaşık 65 km civarındadır.

Henderson (1961a: 263) kareleme sistemine göre ise B9 karesi içerisinde bulunan Elazığ, İran-Turan fitocoğrafik bölgesinde yer almaktadır (Anşin, 1983: 2). Bitki vejetasyonu genelde orman alanının tahrip edilmesi ile oluşan sekonder bir vejetasyon olan bozuk orman vejetasyonudur. Yer yer seyrek meşe toplulukları ve alt florayı oluşturan step ekosisteminin temel türleri bulunmaktadır.

İl sınırları içindeki orman alanlarını, yörenin yarı kurak iklim şartlarına uymuş, kapalılığı zayıf, seyrek ve park görünümlü kuru ormanlar oluşturmaktadır. Bu orman formasyonunu meydana getiren ağaçlar, hemen her tarafa yayılmış meşeler (%95 oranında), bunlar arasına az oranda karışmış ardıçlar (%4) ile yabani kiraz, armut (*Pyrus communis* L.), badem (*Amygdalus communis* L.) gibi yabani meyve türleridir. Bu nedenle; yöredeki ormanları meşe ormanları olarak tanımlamak mümkündür (EÇDR, 2022: 62).

Geçmişte karasal iklimin hüküm sürdüğü Elazığ, yapılan ve yapılmakta olan barajların etkisi ile ılıman bir iklime geçiş yapmıştır. Bu sürecin sonucunda özellikle önceleri çok soğuk ve yoğun kar yağışlı geçen kışlar nispeten daha ılıman geçmektedir. İlde yıllık ortalama yağış miktarı 617 mm, yıllık ortalama sıcaklık ise 13,7 °C'dir. Yılın en sıcak ayı Ağustos, en soğuk ayı ise Ocak'tır (URL 1). Yıllık yağış rejim tipi IKSİY şeklinde olan alan, Yarı-Kurak Alt Çok Soğuk Akdeniz Biyoikliminin Doğu Akdeniz 2. Yağış Rejim Tipinin etkisi altında kalmaktadır (Akman, 2011: 1).

Yeni Kayıt

Karayosunlarından *Orthotrichum pamiricum* Plášek & Sawicki. Alataş ve arkadaşları tarafından Türkiye için yeni kayıt olarak verilmiştir (Ellis & ark., 2022: 87).

Materyal ve Metod

Bu kontrol listesi, Elazığ ilinde 2014 yılından günümüze kadar briyofitler üzerine yapılan taksonomik ve vejetasyon çalışmalarının (Alataş & ark., 2014: 148; Alataş & Batan, 2015: 59, 2017: 31; Alataş & Ursavaş, 2019: 81; Ellis & ark., 2022: 87, Alataş & ark., 2023: 24 ve Alataş & ark., 2024: 1) bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bitki listelerinin hazırlanması sırasında, taksonların geçerli isim ve sinonimlik durumları için Hodgetts ve arkadaşları (2020: 1), Türkiye ve Dünya yayılışları ile ilgili ise Uyar & Çetin, 2004: 203; Kürschner & Erdağ, 2005: 95; Özenoğlu Kiremit & Keçeli, 2009: 343; Hazer, 2010: 1; Kürschner & Frey, 2020: 1; Alataş & Ursavaş, 2021: 53; Smith, 1996: 1 ve 2004: 1 eserlerinden yararlanılmıştır. Floristik listedeki taksonlar alfabetik sıraya göre

verilmiştir. Türkiye ve Elazığ ili için yeni olan takson tek yıldız (*) ile gösterilmiştir.

Sonuçlar

Elazığ ili için ilk kez oluşturulan briyofit kontrol listesi, 46 cinse ait 107 briyofit taksonu içermektedir. İl'de 68 lokalitede, tespit edilen 107 taksonun ikisi ciğerotu 105 tanesi ise karayosunudur. 44 cinse ait 105 karayosunu taksonunun 3'ü varyete diğerleri tür seviyesindedir. En fazla takson içeren karayosunu cinsleri, *Syntrichia* (10 adet), *Ptychostomum* ve *Orthotrichum* (9 adet), *Tortula*, *Grimmia* ve *Didymodon* (7 adet) ve *Brachythecium* (5 adet) dur. *Apopellia endiviifolia* ve *Pellia epiphylla* listede bulunan iki ciğerotu taksonu, *Orthotrichum pamiricum* ise Alataş ve arkadaşları tarafından Türkiye için yeni kayıt olarak verilen tek karayosunu türüdür.

Briyofitlerin Alfabetik Listesi ve Listedeki Türlerin Elazığ, Türkiye ve Dünya Genelindeki Yayılışları

Ciğerotları

Apopellia endiviifolia (Dicks.) Nebel & D. Quandt

Yayılışı: Elazığ (Palu (5)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B9, C11, C12), Amerika, Avrupa, Cezayir, Çin, Fas, Hindistan, İzlanda, Japonya, Kafkasya, Kanada, Kore, Kamçatka, Madeira, Rusya, Tunus.

Pellia epiphylla (L.) Corda.

Yayılışı: Elazığ (Baskil (1)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, C11, C12), Azor Adaları, Cezayir, Faroe Adaları, Grönland, Himalayalar, Kuzey Amerika, Madeira, Orta Avrupa, Tunus.

Karayosunları

Amblystegium serpens (Hedw.) Schimp.

Yayılışı: Elazığ (Baskil (1,2,9), Sivrice (7), Keban (1), Palu (3,4,10), Fırat Üniversitesi Kampüsü (1,2,6,9,10)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B8, B10, C11, C12, C13, C15), Avrupa, Azor Adaları, Cezayir, Ekvador, Faroe Adaları, Grönland, İzlanda, Japonya, Kafkas Dağları, Keşmir, Kuzey Amerika, Orta Asya, Meksika, Pakistan, Peru, Sibirya, Svalbard, Tazmanya, Tibet, Yeni Zelanda.

<i>Barbula unguiculata</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (1,10,8), Palu (3), Fırat Üniversitesi Kampüsü (1,2,10)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B10, C11, C12, C13), Amerika, Asya, Avrupa, Avustralya, Cezayir, Çin, Faroe Adaları, Honkong, İskandinavya, İzlanda, Kıbrıs, Japonya, Meksika, Orta ve Güney Afrika, Yeni Zelanda.
<i>Brachytheciastrum velutinum</i> (Hedw.) Ignatov & Huttunen.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2), Sivrice (10), Keban (8), Palu (3), Fırat Üniversitesi Kampüsü (4)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B10, C11, C12, C13, C14), Avrupa, Cezayir, Fas, İran, İskandinavya, İzlanda, Japonya, Kafkaslar, Kıbrıs, Kuzey Amerika Kuzey Asya, Makaronezya.
<i>Brachythecium albicans</i> (Hedw.) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (5)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, C11, C12, C13), Avrupa, Azor Adaları, Avustralya, Faroe Adaları, Grönland, İzlanda, Kafkaslar, Kuzey Amerika, Madeira, Yeni Zelanda.
<i>Brachythecium glareosum</i> (Bruch ex Spruce) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (2)), Türkiye (A2, A3, A4, B6, B8, C11, C12, C13), Avrupa, Çin, Fas, İzlanda, Japonya, Kafkasya, Kuzey Amerika, Kore, Rusya, Sibirya.
<i>Brachythecium mildeanum</i> (Schimp.) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Palu (4)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, C11), Avrupa'da kuzeyde İskandinavya'ya Azor Adaları, Faroe Adaları, İzlanda, Kuzey ve Orta Asya, Kuzey Amerika.
<i>Brachythecium rivulare</i> Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1), Sivrice (8), Keban (4), Palu (4)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13), Asya, Avrupa, Avustralya, Faroe Adaları, Grönland, Güney Amerika, İzlanda, Kafkaslar, Kıbrıs, Makaronezya.
<i>Brachythecium rutabulum</i> (Hedw.) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (8), Palu (5)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B8, C11, C12, C13, C14), Avrupa, Avustralya, Azor Adaları, Faroe Adaları, Grönland, Guatemala, Hawaii, İngiltere, İskandinavya, İzlanda, Kafkaslar, Kuzey ve Orta Afrika, Kuzey Amerika, Kuzey Asya, Kolombiya, Madeira, Makaronezya, Yeni Zelanda.
<i>Bryum argenteum</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1,3,4,8), Keban (2,4,11), Palu (1,3,5,9,11,12,13,14,15,16,17), Fırat Üniversitesi Kampüsü (5,7,10,12)),

Türkiye (A1, A2, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14), kozmopolit.
<i>Bryum canariense</i> Brid.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (5)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B8, C11, C12), Akdeniz kıyıları, Fransa ve Belçika'nın Atlantik kıyıları, Kuzey Amerika, Makaronezya, Tanzanya, Zimbabwe.
<i>Calliergonella cuspidata</i> (Hedw.) Loeske.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B9, C12, C13, C15), Asya, Arjantin, Avrupa, Avustralya, Faroe Adaları, İzlanda, Jamaika, Kafkaslar, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Orta Afrika, Yeni Zelanda.
<i>Campyliadelphus chrysophyllus</i> (Brid.) R.S.Chopra
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, C11, C13), Avrupa, Çin, Guatemala, Himalayalar, İzlanda, Japonya, Kafkaslar, Kuzey Afrika, Kolombiya, Kore, Meksika, Orta Asya, Sibirya.
<i>Cinclidotus aquaticus</i> (Hedw.) Bruch & Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Keban (1)), Türkiye (B6, B9, C11, C12), Afrika, Avrupa, Güneybatı Asya.
<i>Cinclidotus riparius</i> (Brid.) Arn.
Yayılışı: Elazığ (Keban (1)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B7, B9, B10, C11, C12, C13, C15), Avrupa, Kuzey Afrika.
<i>Cratoneuron filicinum</i> (Hedw.) Spruce.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1,2), Sivrice (1,5,6,8), Keban (4), Palu (5)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C15), Asya, Avrupa, Cezayir, Ekvador, Faroe Adaları, Güney Afrika, İzlanda, Kafkasya, Kenya, Kıbrıs, La Palma, Madeira, Meksika, Svalbard, Tazmanya, Uganda, Yeni Zelanda, Zaire. Kozmopolit.
<i>Dicranella varia</i> (Hedw.) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Keban (7)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, C11, C12, C13), Avrupa, Çin, Faroe Adaları, Guatemala, Hawaii, İzlanda, Jamaika, Keşmir, Kıbrıs, Kuzey Afrika, Kuzey Amerika, Küba, Makaronezya, Sibirya, Yunnan.
<i>Didymodon acutus</i> (Brid.) K.Saito.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4), Sivrice (10), Keban (2,3), Palu (2)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B9, C11, C12), Avrupa, Kıbrıs, Kuzey ve Orta Amerika, Makaronezya.
<i>Didymodon australasiae</i> (Hook. & Grev.) R.H.Zander

Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (9)), Türkiye (B8, B9, C11, C14), Çek Cumhuriyeti, Almanya, Portekiz, İspanya, Kanarya Adaları, Fas, Tunus, Kaliforniya, Meksika, Uruguay, Arjantin.
<i>Didymodon fallax</i> (Hedw.) R.H. Zander.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (1,6), Keban (4)), Türkiye (A2, A3, A4, B6, B8, B9, B10, C11, C13), K. Avrupa, İskandinavya, Faroe Adaları, İzlanda, Kıbrıs, Kafkasya, Asya, La Palma, Madeira, K. & G. Afrika, K. Amerika, Grönland.
<i>Didymodon insulanus</i> (De Not.) M.O.Hill.
Yayılışı: Elazığ (Keban (4)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B10, C11, C12, C13), Avrupa, Faroe Adaları, İzlanda, Kıbrıs, Kafkaslar, Tibet, Çin, Makaronezya, K. Afrika, K. ve O. Amerika.
<i>Didymodon luridus</i> Hornsch. ex Spreng.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4,8), Keban (2,5), Palu (7,9)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, C11, C12, C13, C15), Avrupa, Batı Asya, İskandinavya, Kafkasya, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Kuzey Afrika, Makaronezya.
<i>Didymodon nicholsonii</i> Culm.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (1)), Türkiye (A2, A3, A4, B8, B9), Almanya, Amerika, Belçika, Balear Adası, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, Kanada, Kanarya Adaları, Lüksemburg, Portekiz, Yunanistan.
<i>Didymodon vinealis</i> (Brid.) R. H. Zander.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4,5,6,8), Sivrice (2), Keban (4), Palu (3,4,5,6,8,11,12,13,15,16,17)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14), Avrupa, Çin, Güney ve Doğu Asya, Kafkasya, Kıbrıs, Kuzey Afrika, Kuzey ve Orta Amerika, Hawaii, İskandinavya, İzlanda, Jamaika, Makaronezya, Meksika, Nepal.
<i>Encalypta ciliata</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (3), Keban (5,6,8)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B8, C11, C13), Avrupa, Çin, Japonya, İran, K. & G. Amerika, Afrika ve Yeni Gine, Faroe adaları, İzlanda, Avustralya, Yeni Zelanda, Havai.
<i>Encalypta streptocarpa</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (3,4,8)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, C11, C12, C13), Avrupa, İzlanda, Kafkasya, Sibirya, La Palma, Kanarya Adaları, K. Amerika.
<i>Fontinalis antipyretica</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Keban (1)), Türkiye (A1, A2, A4, A5, B6, B7, B9, C11, C12, C13), Avrupa, Faroe Adaları, İzlanda, Kafkaslar, Makaronezya, G.Afrika, Amerika, Grönland.

<i>Funaria hygrometrica</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1,4,8)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B10, C11, C12, C13, C14, C15), Kozmopolit.
<i>Grimmia laevigata</i> (Brid.) Brid.
Yayılışı: Elazığ (Palu (5,7)), Türkiye (A1, A2, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14), Akdeniz Bölgesi'nden G. İskandinavya'ya, Kıbrıs, Kafkasya, ılıman ve tropik Asya, Makaronezya, Arjantin, Brezilya, Şili, Avustralya, Hawai.
<i>Grimmia orbicularis</i> Bruch ex Wilson.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (3,4,6), Palu (6)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B7, B9, C11, C12, C13, C14), Avrupa, Kafkasya, Kıbrıs, Pakistan, Amerika, Meksika, Yeni Zelanda, Kerguelen Adaları.
<i>Grimmia ovalis</i> (Hedw.) Lindb.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4,6,7,8), Palu (3,5,7,9), Fırat Üniversitesi Kampüsü (4,5,6,9,11)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14, C15), Avrupa, ılıman ve tropikal Asya, Guatemala, Kanarya Adaları, Kuzey Afrika, Kuzey Amerika, Madeira, Meksika.
<i>Grimmia pulvinata</i> (Hedw.) Sm.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (3,4,6,8,12), Sivrice (1,2,10,12,13), Keban (2,3,5,6,7,10), Palu (1,2,3,5,6,9,11,12,13,14,15,16,17), Fırat Üniversitesi Kampüsü (4,5,8,9,12)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14), Kozmopolit.
<i>Grimmia tergestina</i> Tomm. ex Bruch & Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (6,7), Palu (5)), Türkiye (A3, A4, B6, B7, B9, B10, C11, C12, C13, C14) Asya, Batı, Güney ve Orta Avrupa, Bolivya, Kanarya Adaları (Tenerife), Karayipler, Meksika, Peru.
<i>Grimmia trichophylla</i> Grev.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (3)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, C11, C12, C13, C14), And Dağları'ndan Tierra Del Fuego'ya, Avrupa, Avustralya, Cezayir, Faroe Adaları, Fas, Güneydoğu Asya dağları, Hawai, İngiltere, Kafkasya, Kıbrıs, Kuzey ve Orta Amerika, Makaronezya, Sibiry, Tazmania, Venezuela, Yeni Zelanda.
<i>Grimmia unicolor</i> Hook.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (6)), Türkiye (A4, A5, B9, C12, C13), Avrupa, Kafkasya, Sibiry, Moğolistan, Keşmir, Kuzey Amerika.
<i>Gymnostomum calcareum</i> Nees & Hornsch.

Yayılışı: Elazığ (Keban (1), Palu (1)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B8, C11, C12, C13, C14), Afrika, Asya, Avrupa, Avustralya, Azor Adaları, Finlandiya, Güneydoğu Asya Adaları, Himalayalar, İsveç, Kafkasya, Kanarya Adaları, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Meksika, Tazmanya, Tibet, Tristan da Cunha, Yeni Zelanda.
<i>Gymnostomum viridulum</i> Brid.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4)), Türkiye (A1, B6, C11, C12, C13), Almanya, Akdeniz Havzası, Batı Asya, Batı Fransa, Belçika, Çekoslovakya, Dogu ve Kuzey Afrika, Hindistan, İsveç, Kafkasya
<i>Homalothecium aureum</i> (Spruce) H.Rob.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (10)), Türkiye (A1, A2, B6, B7, B8, B9, C11, C12, C13), Cezayir, Balerik Adaları, Fransa, Irak, İspanya, İsrail, İtalya, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Lübnan, Portekiz, Suriye, Ukrayna, Ürdün, Yugoslavya, Yunanistan.
<i>Homalothecium lutescens</i> (Hedw.) H.Rob.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (2,1), Keban (4)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B8, C11, C12, C13), Avrupa, Faroe Adaları, Fas, İran, İzlanda, Kafkaslar, Madeira.
<i>Homalothecium philippeanum</i> (Spruce) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2,4), Sivrice (2,1), Keban (4), Palu (3)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13), Asya, Avrupa, Kuzey Afrika.
<i>Homalothecium sericeum</i> (Hedw.) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4), Keban (8), Palu (6)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14), Avrupa, Çin, Faroe Adaları, İzlanda, Kıbrıs, Kesmir, Kuzey Amerika, Kuzey Afrika, Makaronezya, Orta Doğu.
<i>Hygroamblystegium humile</i> (P. Beauv.) Vanderp., Goffinet & Hedenas.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (8), Fırat Üniversitesi Kampüsü (2,9)), Türkiye (A2, A4, A5, C13), Avrupa, Kafkasya, İran, Sibirya, O. Asya, K. Amerika, Meksika, İngiltere.
<i>Imbriobryum mildeanum</i> (Jur.) J.R. Spence.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B7, C11, C12, C13, C14), Asya, Avrupa, Azor Adaları, Faroe Adaları, Kuzey Amerika.
<i>Kindbergia praelonga</i> (Hedw.) Ochyra.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2), Sivrice (1,8), Keban (8), Palu (3,6)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B8, C11, C12, C13), Andorra, Arjantin, Avrupa, Avustralya, Azorlar, Balear Adaları, Cezayir, Çin, Faroe Adaları, Fas, Güney Afrika,

İzlanda, Japonya, Kafkasya, Karadağ, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Kuzey Asya, Madaira Adaları, Makaronezya, Suriye, Tunus, Tanzanya, Yeni Zelanda.
<i>Leptodictyum riparium</i> (Hedw.) Warnst.
Yayılışı: Elazığ (Palu (1,4)), Türkiye (A1, A2, A4, A5, B6, B7, B8, B9, C11, C12, C13), Afrika, Asya, Avrupa, Avustralya, Faroe Adaları, Haiti, Kuba, Kuzey Amerika, Makaronezya, Meksika, Yeni Zelanda.
<i>Lewinskya affinis</i> (Schrader ex Brid.) F.Lara, Garillet & Goffinet
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2), Sivrice (1,2), Keban (6)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B10, C11, C12, C13), Avrupa, Irak, İran, İskandinavya, İsrail, Kafkaslar, Kanarya Adaları, Keşmir, Kıbrıs, Kuzey ve Batı Amerika, Kuzey ve Batı Afrika, Lübnan, Madeira, Sibirya, Suriye.
<i>Lewinskya rupestris</i> (Schleich. Ex Schwägr.) F. Lara, Garilleti & Goffinet
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (2,7,10), Keban (4)), Türkiye (A1, A2, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14), Avrupa'nın kuzeyinden kuzey İskandinav Yarımadasına, Avustralasya, Faroe Adaları, Grönland, Güney Amerika, Hindistan, İzlanda, Kafkaslar, Kıbrıs, Kanarya Adaları, Kuzey ve Doğu Afrika, Kuzeybatı Amerika, Madeira Adaları.
<i>Lewinskya speciosa</i> (Nees) F. Lara, Garilleti & Goffinet.
Yayılışı: Elazığ (Keban (6), Fırat Üniversitesi Kampüsü (4,12)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B7, C11, C12, C13), Akdeniz Havzası, Almanya, Avusturya, Batı Avrupa, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Fransa, İspanya, İtalya, İsveç, İsviçre. Macaristan, Norveç, Polonya, Portekiz, Rusya, Sırbistan, Yunanistan.
<i>Lewinskya striata</i> (Hedw.) F. Lara, Garilleti & Goffinet
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (2)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, C11, C12, C13), Avrupa, Cezayir, Çin, İzlanda, Kafkaslar, Kuzey Amerika.
<i>Orthotrichum anomalum</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (5,7), Palu (3)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B8, B10, C11, C12, C13, C14), Avrupa, Grönland, Guatemala, Himalayalar, Hon Kong, İzlanda, Japonya, Kafkaslar, Kanarya Adaları, Keşmir, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Kuzey ve Doğu Afrika, Madeira.
<i>Orthotrichum cupulatum</i> Hoffm. ex Brid.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (1,2), Keban (2), Palu (5,6)), Türkiye (A1, A2, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14, C15), Avrupa, Avustralya, İskandinavya, İzlanda, Kafkasya, Keşmir, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Kuzey Afrika, Kuzey Asya, La Palma, Madeira, Tenerife, Yeni Zelanda.
<i>Orthotrichum cupulatum</i> var. <i>riparium</i> Huebener.

Yayılışı: Elazığ (Baskil (4)), Türkiye (A2, B6, B7, B9), Avrupa, Kuzey Amerika.
<i>Orthotrichum diaphanum</i> Brid.
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (2, 12)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, C11, C12, C13), Afrika, Amerika, Asya, Avrupa, Azor Adaları, Ekvator, Faroe Adaları, Hawaii, Kafkasya, Kıbrıs, La Palma, Madeira, Makaronezya, Meksika, Norveç, Sibirya, Tenerife.
<i>Orthotrichum pallens</i> Bruch ex Brid.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (7,9,10)), Türkiye (A1, A2, A3, B6, B7, C11, C12, C13), Avrupa, Grönland, Irak, Kafkaslar, Kuzey Amerika, Meksika, Moğalistan, Rusya, Venezuela.
*<i>Orthotrichum pamiricum</i> Plášek & Sawicki.
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (5,8,12)), Türkiye (B9), Afganistan, Tacikistan.
<i>Orthotrichum pumilum</i> Sw. ex anon.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2), Sivrice (1,5,7,8,10), Keban (6), Palu (3,4,6,14,15), Fırat Üniversitesi Kampüsü (8,12)), Türkiye (A1, A3, A4, B6, B7, C11, C12, C13), Avrupa, Cezayir, Çin, Fas, Japonya, Kafkasya, Kanarya Adaları, Kuzey Amerika, Kuzey Asya, Madeira.
<i>Orthotrichum sprucei</i> Mont.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (5), Palu (1,3)), Türkiye (B9, C11), Belçika, Fransa, Hollanda, İspanya
<i>Orthotrichum stramineum</i> Hornsch. ex Brid.
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (12)), Türkiye (A1, A2, B6, B7, C11, C13), Avrupa, Norveç, İzlanda, Kafkasya, Çin, K. Afrika, Ternöv, Newfoundland.
<i>Oxyrrhynchium hians</i> (Hedw.) Loeske.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4), Sivrice (8), Keban (1), Palu (1,3,4)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, C11, C12, C13), Avrupa, Azor Adaları, Cezayir, Çin, Faroe Adaları, İzlanda, Japonya, Kafkasya, Kıbrıs, Kuzey Afrika, Kuzey Amerika, Lübnan, Orta Asya, Madeira, Norveç, St. Helena.
<i>Oxyrrhynchium speciosum</i> (Brid.) Warnst.
Yayılışı: Elazığ (Palu (10)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B7, C11, C12, C13) Avrupa, Çin, İran, Kafkaslar, Kanaryalar, Kıbrıs, Makaronezya, Suudi Arabistan.
<i>Palustriella commutata</i> (Hedw.) Ochyra.

Yayılışı: Elazığ (Baskil (2), Sivrice (5), Keban (4), Palu (5), Fırat Üniversitesi Kampüsü (10)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C13, C15), Avrupa, Batı ve Orta Asya, Faroe Adaları, Grönland, İskandinavya, İzlanda, Japonya, Kafkasya, Kamçatka, Keşmir, Kore, Kuzey Afrika, Kuzey Amerika, Madeira, Tibet.
<i>Philonotis calcarea</i> (Bruch & Schimp.) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1), Sivrice (1), Keban (4), Palu (5)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B9, B10, C11, C12, C13), Avrupa, Cape Verde, Cezayir, Himalayalar, Irak, İran, Kafkaslar, Kuzey Asya, Kuzey Amerika, Rusya, Tibet.
<i>Physcomitrium pyriforme</i> (Hedw.) Bruch & Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (2,3,7,8,9)), Türkiye (A1, A4, B6, C11, C12), Avrupa, Avustralya, Çin, Kafkaslar, Kanada, Makaronezya, Meksika, Mısır, Rusya, Sibirya.
<i>Plasteurhynchium striatulum</i> (Spruce) M.Fleisch.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (1)), Türkiye (A1, A2, A4, C11, C13), Avrupa, İskandinavya, Kafkasya, Azor Adaları, Cezayir, Tenerife, Makaronezya.
<i>Pohlia wahlenbergii</i> (F.Weber & D.Mohr) A.L.Andrews.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1), Palu (5), Fırat Üniversitesi Kampüsü (2,8)), Türkiye (A2, A3, A4, B6, B10, C11, C12), Avrupa, İzlanda, Grönland, Kafkaslar, Asya, Kıbrıs, Cezayir, Amerika, Avustralya.
<i>Pohlia wahlenbergii</i> var. <i>calcarea</i> (Warnst.) E.F.Warb.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (4,6,12), Keban (4,6), Palu (5,6)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B9, B10, C11, C12, C13), Avrupa. Ekolojisi: Asidofit; higrofit; fotofit; turf.
<i>Pseudocampylium radicale</i> (P.Beauv.) Vanderp. & Hedenäs
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (1)), Türkiye (A4, A5, B9), Norveç, İsveç, İzlanda, Kırım, Japonya, Kuzey Amerika, Ekvador.
<i>Pseudocrossidium obtusulum</i> (Lindb.) H.A.Crum & L.E.Anderson
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (5,9)), Türkiye (A1, B9, C15), Avrupa, Irak, Kuzey Amerika, Rusya.
<i>Pseudoleskeella rupestris</i> (Berggr.) Hedenäs & L.Söderstr.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2)), Türkiye (A4, A5, B7, B9), Finlandiya, Fransa, Almanya, İtalya, Norveç, Polonya, İspanya, İsveç, İsviçre, Svalbard, Sibirya, Kuzey Amerika, Grönland.
<i>Pterygoneurum ovatum</i> (Hedw.) Dixon

Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (4,11)), Türkiye (A1, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14), Avrupa, Avustralya, Cezayir, Batı ve Güneydoğu Asya, Fas, Kafkaslar.
<i>Ptychostomum capillare</i> (Hedw.) Holyoak & N. Pedersen.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (5,6), Sivrice (1,10), Keban (1,2), Palu (3)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13), kozmopolit.
<i>Ptychostomum creberrimum</i> (Taylor) J.R.Spence & H.P.Ramsay
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (2)), Türkiye (A2, A3, A4, B7, B8, B9, C11, C13), Avrupa, İzlanda, K. Amerika.
<i>Ptychostomum donianum</i> (Grev.) Holyoak & N. Pedersen
Yayılışı: Elazığ (Baskil (8), Fırat Üniversitesi Kampüsü (9)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, C11, C12, C13, C14), Avrupa, Kıbrıs, Asya, Afrika.
<i>Ptychostomum funkii</i> (Schwägr.) J.R.Spence
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1)), Türkiye (A2, B7, B9, C13, C15), Batı ve Orta Avrupa, İsveç, Kuzey ve Orta Asya, Türkiye.
<i>Ptychostomum imbricatum</i> (Müll. Hal.) Holyoak & N. Pedersen.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1,2,3,5,6,8,9), Sivrice (10), Keban (3,4,5,6,7), Palu (1,5), Fırat Üniversitesi Kampüsü (6,7)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14), kozmopolit.
<i>Ptychostomum moravicum</i> (Podp.) Ros & Mazimpaka.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1,2,5), Sivrice (1), Keban (1,4,8), Palu (1,3), Fırat Üniversitesi Kampüsü (1,8)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B10, C11, C13), Asya, Avrupa, İzlanda, Kafkaslar, Kuzey Amerika, Kuzey Afrika.
<i>Ptychostomum pallens</i> (Sw. ex anon.) J.R.Spence
Yayılışı: Elazığ (Palu (10)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B10, C11, C13), Avrupa, Faro Adaları, İzlanda, Kafkasya, Asya, İran, Nepal, Çin, Japonya, Tenerife, K. & O. Afrika, K. Amerika, Grönland, Ekvador, Peru, Tierra del Fuego.
<i>Ptychostomum pallescens</i> (Schleich. ex Schwägr.) J.R.Spence
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (10)), Türkiye (A1, A2, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C15), Avrupa, Svalbard, Faro Adaları, İzlanda, Kafkaslar, Kıbrıs, K. O. & B. Asya, Tenerife, K. O. & G. Amerika, Afrika, Grönland, Falkland Adaları.
<i>Ptychostomum torquescens</i> (Bruch & Schimp.) Ros & Mazimpaka
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (3,5,6)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B8, B9, C11, C12, C13), Kıbrıs, Batı Asya, Pakistan, Nepal, Çin, Azor Adaları,

Kanarya Adaları, Kuzey ve Güney Afrika, Kenya, Kuzey Amerika, Meksika, Şili, Avustralya, Yeni Zelanda.
<i>Pylaisia polyantha</i> (Hedw.) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (7)), Türkiye (A1, A2, A3, B6, B9), Avrupa, Kafkasya, Türkiye, Keşmir, Japonya, Kuzey Afrika, Tenerife, La Gomera, güney Amerika Birleşik Devletleri, Meksika.
<i>Rhynchostegiella tenella</i> (Dicks.) Limpr.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2), Sivrice (2), Keban (6)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B9, C11, C12, C13), Afganistan, Avrupa, Çin, Irak, İsrail, Kafkasya, Kıbrıs, Kuzey ve Orta Afrika, Lübnan, Makaronezya, Mısır, Ürdün.
<i>Rhynchostegium confertum</i> (Dicks.) Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (8)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B10, C11, C12, C13), Afganistan, Avrupa, Cezayir, Çin, İskandinavya, Irak, İsrail, İzlanda, Kafkaslar, Kıbrıs, Makaronezya, Suriye.
<i>Rhynchostegium riparioides</i> (Hedw.) Cardot
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1), Sivrice (2,4,5), Keban (4), Palu (4,5,10)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14), Amerika, Avrupa, Azor Adaları, Cezayir, Girit, Kıbrıs, Kosta Rika, Japonya, Lübnan, Madeira, Meksika, Misir, Suriye.
<i>Schistidium apocarpum</i> (Hedw.) Bruch & Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4,8,11), Sivrice (1), Keban (6), Palu (2,3,6)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, C11, C12, C13, C14), Altay, Avrupa'da kuzeyde Norveç'in batısına, Faroe Adaları, Kafkasya, Madeira, Newfoundland, Sibirya.
<i>Schistidium confertum</i> (Funck) Bruch & Schimp.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4,8), Sivrice (3), Keban (6), Fırat Üniversitesi Kampüsü (6)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B7, B8, B9, C11, C13, C14), Afganistan, Avrupa, Cezayir, Çin, İskandinavya, İzlanda, Kafkaslar, Kıbrıs, Makaronezya.
<i>Scleropodium cespitans</i> (Wilson ex Müll. Hal.) L. F. Koch.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (1)), Türkiye (A1, A2, B6, B7, C11, C12, C13), Belçika, Fransa, Hollanda, İspanya, İtalya, Korsika, Kuzey Amerika, Portekiz, Sardinya, Tenerife.
<i>Streblotrichum convolutum</i> (Hedw.) P.Beauv.
Yayılışı: Elazığ (Keban (1,2), Palu (2)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, C11, C12, C13), Kuzey Yarımküre' de yaygın, Güney ve Orta Afrika, Yeni Zelanda.
<i>Syntrichia calcicola</i> J.J.Amann

Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (4,6)), Türkiye (A1, A2, B6, C11, C12), Avrupa, Rusya.
<i>Syntrichia caninervis</i> Mitt.
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (3,4,7,11)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14, C15), İspanya, İran.
<i>Syntrichia laevipila</i> Brid.
Yayılışı: Elazığ Baskil (3,6), Keban (4,7), Palu (4,6), Fırat Üniversitesi Kampüsü (5,6,7,12), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, C11, C12, C13), Avrupa, İsveç, Kıbrıs, Asya, Azor Adaları, Kanarya Adaları, Cezayir, Fas, Kenya, G. Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda, Antarktika.
<i>Syntrichia latifolia</i> (Bruch ex Hartm.) Huebener.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4)), Türkiye (A1, A2, B6, C11, C12), Batı ve Orta Avrupa, Kafkasya, Kuzey Amerika.
<i>Syntrichia minor</i> (Bizot) M.T.Gallego, J.Guerra, M.J.Cano, Ros & Sánchez-Moya
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (3)), Türkiye (A2, A4, A5, B9), Kanarya Adaları, Kıbrıs, Yunanistan, Ürdün, Lübnan, İspanya.
<i>Syntrichia montana</i> Nees.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2)), Türkiye (A1, A2, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14, C15), Avrupa, İskandinavya, Kafkasya, Kıbrıs, Kuzey Asya, Kuzey Afrika, Kuzey ve Orta Amerika, Makaronezya.
<i>Syntrichia princeps</i> (De Not.) Mitt.
Yayılışı: Elazığ (Sivrice (1), Keban (6), Palu (6), Fırat Üniversitesi Kampüsü (3)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B7, B8, B10, C11, C12, C13, C14, C15), Avrupa'da İskandinavyanın kuzeyi, Avustralya, Cezayir, Çin, Kafkasya, Kanarya Adaları, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Kuzey Asya, Madeira Adaları, Okyanusya, Yeni Zelanda.
<i>Syntrichia ruralis</i> (Hedw.) F.Weber & D.Mohr.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2,3,4,5,6,8,9,11,12,13,14), Sivrice (1,2,3,10,11,13), Keban (3,4,6,9), Palu (2,3,4,6,7,9,11,12,13,14,15,16,17), Fırat Üniversitesi Kampüsü (3,4,5,8,9,10)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14, C15), Asya, Afrika, Avrupa, Avustralya, Faroe Adaları, Grönland, İzlanda, Kafkasya, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Makaronezya, Patagonya, Okyanusya, Svalbard.
<i>Syntrichia ruraliformis</i> (Besch.) Mans.

Yayılışı: Elazığ (Baskil (3,6), Keban (2,3,4,5,6,7, 8,11)), Türkiye (A1, A2, A4, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C15), Asya, Avrupa, Cezayir, İzlanda, Kafkasya, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Makaronezya.
<i>Syntrichia virescens</i> (De Not.) Ochyra.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (2,3,4,7,8), Keban (5), Palu (3,6), Fırat Üniversitesi Kampüsü (5,8,12)), Türkiye (A1, A2, A4, A5, B6, B7, B10, C11, C12, C13), Avrupa, İskandinavya, Kafkaslar, Kanarya Adaları, Keşmir, Kuzey Amerika.
<i>Tortella tortuosa</i> (Hedw.) Limpr.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (4)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, C11, C12, C13), Afganistan, Cezayir, Fas, Grönland, Irak, İran, İsrail, Kafkaslar, Kanarya Adaları, Kıbrıs, Kuzey Amerika, Kuzey ve Orta Asya, Kuzey Avrupa, Madeira Adası, Peru, Suriye.
<i>Tortula acaulon</i> (With.) R.H.Zander
Yayılışı: Elazığ (Fırat Üniversitesi Kampüsü (10)), Türkiye (A1, A2, A3, B6, B7, B10, C11, C12, C14), Kutup çevresi, Avrupa, Türkiye, Asya, Madeira, Kanarya Adaları Cezayir, Fas, K. Amerika, Ekvador.
<i>Tortula inermis</i> (Brid.) Mont.
Yayılışı: Elazığ (B Keban (2,4,6,7,9), Palu (9,16), Fırat Üniversitesi Kampüsü (8)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14, C15), Amerika, Asya, Avrupa, Kuzey Afrika, Makaronezya.
<i>Tortula muralis</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1,5,8), Palu (10), Fırat Üniversitesi Kampüsü (8)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, A5, B6, B7, B8, B9, B10, C11, C12, C13, C14, C15), kozmopolit.
<i>Tortula muralis</i> var. <i>aestiva</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (1)), Türkiye (A1, A2, B9, B10), İark, İsrail, İran, Ürdün, Suriye, Fransa.
<i>Tortula solmsii</i> (Schimp.) Limpr.
Yayılışı: Elazığ (Palu (9)), Türkiye (A1, B6, C13), Akdeniz ve Atlantik Avrupa, İngiltere, Macaronesia, Cezayir, Fas.
<i>Tortula subulata</i> Hedw.
Yayılışı: Elazığ (Baskil (3,4,5,8,10), Sivrice (2,1), Keban (2,8,10), Palu (3,14), Fırat Üniversitesi Kampüsü (4,5,7,8,12)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, B8, C11, C12, C13), Avrupa, Cezayir, Çin, Faroe Adaları, Kafkaslar, Kanarya Adaları, Kuzeydoğu Amerika, Madeira Adası.
<i>Tortula vahliana</i> (Schultz) Mont.

Yayılışı: Elazığ (Keban (1), Palu (9), Fırat Üniversitesi Kampüsü (12)), Türkiye (A1, A2, B6, C11, C12,), Mediterran-Atlantik. İngiltere Adaları, Türkiye, Kıbrıs, Kanarya Adaları, K. Afrika, Şili.

Trichostomum brachydontium Bruch.

Yayılışı: Elazığ (Sivrice (8)), Türkiye (A1, A2, A3, A4, B6, B7, C11, C12, C13), Afrika, Çin, Güney ve Orta Amerika, Kuzey Avrupa, Faroe Adaları, İzlanda, Japonya, Kafkaslar, Kıbrıs, Makaronezya, Sibirya, Yeni Zelanda.

Kaynaklar

Abay, G., Uyar, G., Keçeli, T., & Çetin, B. (2009). Contributions to the bryoflora of the Kaçkar Mts (NE Anatolia, Turkey). *Phytologia Balcanica*, 15(3), 317-329.

Abay, G., Ursavaş, S., & Keçeli T. (2010). Türkiye'nin B7 karesinin bryophyta kontrol listesi. 20. *Ulusal Biyoloji Kongresi, Denizli, Türkiye, 21 - 25 Haziran 2010*, 134, 394-395.

Abay, G. (2014). Bryodiversity of Turkey. *Scientific and Technological Cooperation in the Field of Plant Diversity and Biotechnology Between Turkey and Germany, Artvin, Türkiye, 25-27 Eylül 2014*, 15.

Abay, G., Batan, N., & Özdemir T. (2016). Bryophyte checklist of Rize, North-East Turkey. *Arctoa*. 25, 386-392.

Akman, Y. (2011). *İklim ve Biyoiklim (Biyoiklim Metodları ve Türkiye İklimleri)*. Palme Yayıncılık. Ankara.

Alataş, M., Batan, N. & Hazer, Y. (2014). The Moss Flora of Elazığ-Sivrice (Turkey) Province. *Biological Diversity and Conservation*, 7(2), 148-153.

Alataş, M., & Batan, N. (2015). The Moss Flora of Keban (Elazığ/Turkey) District. *Biological Diversity and Conservation*, 8(2), 59-65.

Alataş, M., & Batan, N. (2017). The bryophyte flora of Baskil district (Elazığ/Turkey). *Biological Diversity and Conservation*, 10(1), 31-38.

Alataş, M., & Ursavaş, S. (2019). The bryophyte flora of Palu (Elazığ /Turkey) district. *Biological Diversity and Conservation*, 12(1), 81-88.

Alataş, M., & Ursavaş, S. (2021). The Bryophyte Check-List For B9 Square of Turkey. *Anatolian Bryology*, 7(1), 53-59.

Alataş, M., Ezer, T., Erata, H., & Batan, N. (2023). Notes on epiphytic bryophyte community *Orthotrichetum pumili* in Urban Area. *Anatolian Bryology*, 9(1), 24-30.

Alataş, M., Çambay, Z., & Şahin H. (2024). Fırat Üniversitesi Merkez Fırat Üniversitesi Kampüsü Karayosunu Florası (Elazığ-Türkiye). *Anatolian Bryology*, 10(1), 1-7.

Anşın, R. (1983). Türkiye'nin Flora Bölgeleri ve Bu Bölgelerde Yayılan Asal Vejetasyon Tipleri. *Karadeniz Üniversitesi Dergisi*, 6:2.

Barbey, W. (1890). *Lydie, Lycie, Carie 1842, 1883, 1887, Etudes Botaniques*. Lausanne.

Bornmüller, J. (1908). Florulae Lydiae. Mitteilungen des Thüringischen Botanischen Vereins. *Neue Folge*, 24, 1-140.

Bornmüller, J. (1909). Ergebnisse einer im Juni des Jahres 1899 nach dem Sultan-dahg in Phrygien unternommenen Reise nebst einigen anderen Beiträgen zur Kenntnis der Flora dieser Landschaft Inner- Anatoliens. Beihefte zum Botanischen Centralblatt. *Abteilung*, 24, 440-503.

Czeczott, H. (1939). A contribution to the knowledge of the flora and vegetation of Turkey. *Feddes Repertorium*, Beiheft, 107, 1-281.

Çetin, B. (1988a). Checklist of liverworts and hornworts of Turkey. *Lindbergia*, 14, 12-14.

Çetin, B. (1988b.) Checklist of the Mosses of Turkey. *Lindbergia*, 14, 15-23.

EÇDR, 2022. *Elazığ İli 2022 Yılı Çevre Durum Raporu*. Elazığ Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü.

Ellis, L.T., Afonina, O.M., Czernyadjeva, I.V., Alegro, A., Şegota, V., Boiko, M., Zagorodniuk, N., Burghardt, M., Alataş, M., Aslan, G., & Batan, N et al. (2022). New national and regional bryophyte records, 69. *Journal of Bryology*, 44(1), 87-102.

Fritsch, K. (1900). Beitrag zur flora von Constantinopel, Denkschr. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien., 68, 219-250.

Gökler, İ., & Öztürk, M. 1986. Türkiye'de yayılış gösteren bazı ciğerotları (Hepaticae) üzerinde taksonomik araştırmalar I,

Jungermanniales anacrogynae ve J. Acrogynae. *Doğa Turk Biyoloji Dergisi*, 10(2), 163-170.

Hazer, Y. (2010). *Son Literatür ve Herbaryum Verilerine Göre Türkiye Karayosunlarının Floristik Dağılımı ve Elektronik Veri Tabanının Oluşturulması*. Doktora Tezi. Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Henderson, D.M. (1957). Contribution to the Bryophyte Flora of Turkey: II. *Notes Royal Botanic Garden, Edinburgh*, 22(3), 189-193.

Henderson, D.M. (1958). Contributions to the bryophyte flora of Turkey: III. *Notes Royal Botanical Garden, Edinburgh*, 22, 611-620.

Henderson, D.M. (1961a). Contributions to the bryophyte flora of Turkey: IV. *Notes from the Royal Botanic Garden, Edinburgh*, 23, 263- 278.

Henderson, D.M. (1961b). Contributions to the bryophyte flora of Turkey: V. Summary of present knowledge. *Notes from the Royal Botanic Garden, Edinburgh*. 23, 279-301.

Henderson, D.M. (1964). Contributions to the bryophyte flora of Turkey: VI. *Notes from the Royal Botanic Garden, Edinburgh*. 25, 279-291.

Henderson, D.M., & Muirhead C.W. (1955). Contribution to the bryophyte flora of Turkey. *Notes from the Royal Botanic Garden. Edinburgh*, 22, 29-43.

Henderson, D.M., & Prentice, H.T. (1969). Contributions to the bryophyte flora of Turkey VIII, *Notes, Royal Botanic Garden Edinburgh*, 29, 235-262.

Hodgetts, N.G., Söderström, L., Blockeel, T.L., Caspari, S., Ignatov, M.S., Konstantinova, N. A., Lockhart, N., Papp, B., Schröck ,C., & Sim-Sim, M. et al. (2020). An annotated checklist of bryophytes of Europe, Macaronesia and Cyprus. *Journal of Bryology*, 42(1), 1-116.

Jovet-Ast, S. (1957). *Riccia frostii* Aust. au Sahara et en Turquie. *Revue Bryologique et Lichénologique*, 26, 67-68.

Juratzka, J., & Milde, J. (1870). Beitrag zur Moosflora des Orientes. Kleinasien, das westliche Persien und den Caucasus umfassend. *Verhandlungen der Zoologisch-Botanischen Gesellschaft in Wien*, 20, 589-602.

Keçeli, T., & Ursavaş, S., & Abay, G. (2011). Türkiye'nin B6 karesinin bryophyta kontrol listesi. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 13, 14-24.

Kürschner, H., & Erdağ, A. (2005). Bryophytes of Turkey: An Annotated Reference List of the Species with Synonyms from the Recent Literature and an Annotated List of Turkish Bryological Literature. *Turkish Journal of Botany*, 29, 95-154.

Kürschner, H., & Frey, W. (2020). Liverworts, mosses and hornworts of Southwest Asia (Marchantiophyta, Anthocerotophyta, Bryophyta). *Nova Hedwigia*, 149, 1-267.

Özdemir, T. (2009). A revised checklist of Bryophytes of A4 square of Turkey. *International Journal of Botany*, 5, 1-35.

Özdemir, T., & Batan, N. (2017a). Bryophyte Checklist of Giresun, North East Turkey. *Anatolian Bryology*, 3(1), 1-8.

Özdemir, T., & Batan, N. (2017b). The Bryophyte Checklist of Trabzon province of Turkey. *Arctoa*, 26, 58-67.

Özenoğlu Kiremit, H., & Keçeli, T. (2009). An annotated check-list of the Hepaticae and Anthocerotae of Turkey. *Cryptogamie, Bryologie*, 30(3), 343-356.

Penther, A., & Zederbauer, E. (1905). Ergebnisse einer naturwissenschaftlichen Reise zum Erdschas - Dag. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*, 20: 359-464.

Ros, R.M., Mazimpaka, V., Abou-Salama, U., Aleffi, M., Blockeel, T.L., Brugues, M., Cros, R.M., Dia M.G., Dirkse, G.M., Draper, I., Elsaadawi, W., Erdağ, A. & Ganeva, A. et al., (2013). Mosses of the Mediterranean, an Annotated Checklist. *Cryptogamie, Bryologie*, 34, 99-283.

Schiffner, V. (1896). Über die von Sintenis in Türkisch-Armenien gesammelten Kryptogamen. *Oesterreichische botanische Zeitschrift*, 46, 274-278.

Schiffner, V. (1897). Musci Bornmülleriani. *Oesterreichische botanische Zeitschrift*, 47, 125-132.

Schiffner, V. (1903). Bryophyta aus Mesopotamien und Kurdistan. *Ann. Nahist. Hofmus*, 27, 1-34.

Schiffner, V. (1908). Beiträge zur Kenntnis der Bryophyten von Persien und Lydien. *Oesterreichische botanische Zeitschrift*, 58, 341-349.

Akman, Y. (2011). *İklim ve Biyoiklim (Biyoiklim Metodları ve Türkiye İklimleri)*. Palme Yayıncılık. Ankara.

Smith, A.J.E. (1996). *The Liverworts of Britain and Ireland*. Cambridge University Press. London.

Smith, A.J.E. (2004). *The Moss Flora of Britain and Ireland*. Cambridge University Press. London.

Şahin, A., Ursavaş, S., & Abay, G. (2009a). Türkiye'nin A1 karesinin karayosunları (Musci) kontrol listesi. *I. Ulusal Batı Karadeniz Ormancılık Kongresi, Bartın, Türkiye, 5 - 7 Kasım 2009*, 2, 604-612.

Şahin, A., Ursavaş, S., & Abay, G. (2009b). Türkiye'nin A5 karesinin karayosunları (Musci) kontrol listesi. *I. Ulusal Batı Karadeniz Ormancılık Kongresi, Bartın, Türkiye, 5 - 7 Kasım 2009*, 2, 620-625.

Tchihatcheff, P.D. (1860). *Asie Mineure Vol. III. Botanique*, Tome, 2: 676.

URL 1. Climate Data. 2024. Website: <https://tr.climate-data.org/asya/tuerkiye/elaz%C4%B1g/elaz%C4%B1g-276/>. [Erişim: 23 Nisan 2024].

Ursavaş, S., & Abay, G. (2009). Türkiye'nin A2 Karesinin Karayosunları (Musci) Kontrol listesi. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 11(16), 33-43.

Ursavaş, S., Keçeli, T., & Abay, G. (2010). Türkiye'nin B8 karesinin bryophyta kontrol listesi. 20. *Ulusal Biyoloji Kongresi, Denizli, Türkiye, 21 - 25 Haziran 2010, 134, 392-393.*

Uyar, G., & Çetin, B. (2004). A new check-list of the mosses of Turkey. *Journal of Bryology, 26, 203-220.*

Walther K. 1967. Beitrage zur Moosflora Westanatoliens I. *Mitteilungen aus dem Staatsinstitut für Allgemeine Botanik in Hamburg, 12, 129-188.*

Walther, K. (1970). Beitrage zur Moosflora Westanatoliens II. *Mitteilungen aus dem Staatsinstitut für Allgemeine Botanik in Hamburg, 13, 167-180.*

Wettstein R. 1889. Beitrage zur Flora des Orientes. *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 98: 348-389.*

BÖLÜM 7

THE EFFECTS OF DIFFERENT CULTURE MEDIA ON THE GROWTH, ASTAXANTHIN, PROTEIN AND LIPID CONTENT OF *HAEMATOCOCCUS* *PLUVIALIS* MICROALGA SPECIES

GÖKÇE KENDİRLİOĞLU ŞİMŞEK¹

1. Introduction

Microalgae are photosynthetic organisms that naturally inhabit various aquatic environments and can survive across a wide temperature range, different pH levels, high salinity, and varying light intensities. As one of the oldest life forms on Earth, microalgal cells have undergone billions of years of evolution and adaptation, acquiring a diversity and complexity that enables various applications (Levasseur et al., 2020). These microorganisms can synthesize high-value bioactive compounds and serve as raw materials for industrial processes (Kumar et al., 2021; Premaratne et al., 2021).

¹ Dr., Firat University, Plant Tissue Culture Laboratory/ Elazig/ Turkey, Orcid: 0000-0001-8896-2893

The bioactive compounds derived from microalgae exhibit great diversity, among which astaxanthin is synthesized and accumulated at higher cellular concentrations in *Haematococcus pluvialis* compared to other microorganisms and plants. *H. pluvialis*, a unicellular green alga widely distributed in diverse freshwater habitats worldwide, is considered an efficient bioreactor for astaxanthin production. Under stress conditions, planktonic microalgal cells gradually transform into immobile cysts, during which the astaxanthin content can reach up to 4% of the dry weight (Panis & Carreon, 2016, p.175; Shah et al., 2016, p.531; Zhang et al., 2017, p.1205). Astaxanthin (C₄₀H₅₂O₄) is a ketocarotenoid recognized as one of the most potent antioxidants found in nature, possessing significant potential in the global economy and high market value (Liu et al., 2008, p.1736). Lipids are another extensively studied group of compounds extracted from microalgae (Maltsev & Maltseva, 2021, p.515). With the depletion of fossil fuels and the increasing environmental degradation, the demand for sustainable and renewable energy sources continues to rise. In this context, microalgae have garnered significant attention from researchers due to their high lipid content, rapid cell growth capacity, high photosynthetic efficiency, and the environmental benefits they offer for biofuel production and other high-value bioproducts (Aziz et al., 2020; Kong et al., 2020; Singh et al., 2020, p.223; Chua et al., 2022; Pang et al., 2019, p.450).

The main challenge in the commercialization of biofuel production from microalgae is the low biomass concentration, low lipid content, and the high costs associated with harvesting and lipid extraction (Hanifzadeh et al., 2018, p.989). The use of by-products from agro-industrial activities as substrates can reduce the cost of microalgal biomass production, making microalgal products more economically viable.

Therefore, the use of low-cost carbon sources, such as cellulosic materials or industrial waste sugars, instead of glucose, has been recommended for microalgal biomass production (Xu et al., 2006, p.499; Cheng et al., 2009, p.777; Jiang et al., 2009, p.3403). Among these substrates, one of the most promising is sugarcane molasses, a by-product of the sugar industry. Sugar beet molasses contains 23–26% water, 47–48% sugar, 9–14% minerals (Mg, Mn, Al, Fe, and Zn), and 8–12% nitrogenous compounds (amino acids, proteins, etc.) (Kalogiannis et al., 2007, p.249; Survase et al., 2007, p.1509; Yilmaztekin et al., 2008, p.34). However, molasses, one of the most heavily polluting wastes of the food processing industry, poses significant threats to human health and ecological balance due to its strong acidic nature, dark brown color, high chemical oxygen demand, and high concentrations of toxic metal ions. Therefore, utilizing molasses as a convertible substrate in microalgae cultivation provides significant advantages in terms of reducing environmental pollution and toxicity. As a factory by-product, molasses is rich in organic compounds such as aspartic, glutamic, and lactic acids, crude protein, monosaccharides, nitrogen, phosphorus, and micronutrients (K^+ , Ca^{2+} , Mg^{2+}), making it a potential culture medium for microalgae (Kalogiannis et al., 2007, p.249; Survase et al., 2007, p.1509; Yilmaztekin et al., 2008, p.34). Additionally, properly processed molasses has been identified as an efficient carbon source for the heterotrophic cultures of many microorganisms (Liu et al., 2008, p.1735; Sharma et al., 2008, p.3444; Jiang et al., 2009, p.3403; Yan et al., 2011, p.6487). The production of bioactive compounds from microalgae is closely related to the culture conditions to which these organisms are exposed. Numerous studies have evaluated how factors such as light, light intensity, photoperiod, salinity, temperature, pH, culture medium composition, nutrient availability, and medium characteristics significantly influence the production of specific bioactive compounds (Wahidin et al., 2013, p.7; Mandotra et al.,

2016, p.222). Whey, a by-product of cheese production, contains approximately 20% of the total milk protein and has rich chemical, physical, and functional properties.

However, studies using whey as a culture medium have shown that high concentrations negatively affect light transmittance, leading to poor growth of *Chlorella vulgaris* cultures. Among the by-products used in microalgae cultivation, whey has been reported as a good substrate by D'Imporzano et al. (2018), p.685. For algal biomass production, suitable growth media containing specific macro- and micronutrients are essential. Therefore, while maximizing production efficiency, cost-benefit analysis should also be taken into consideration

In this study, the aim is to establish a basis for biomass production of algae due to their high biotechnological potential, design an effective bioprocess to determine changes in cellular contents alongside cost-free production in industrial waste, and identify the optimal culture medium for enhancing cellular content, particularly astaxanthin production.

2. Materials and Methods

2.1. Materials

Haematococcus pluvialis is a unicellular green microalga that is globally distributed in various freshwater habitats. In this study, stock *Haematococcus pluvialis* cultures grown in BG11 medium were incubated at $23\pm1^{\circ}\text{C}$ under a 16-hour light/8-hour dark photoperiod with an illumination intensity of 3000 lux in a controlled incubator (Nüve ES 120/252). The cultures were inoculated into the media at a 1/1 (v/v) ratio.

2.2. Preparation of Culture Media

For the preparation of BG11 medium per 1000 ml; 75.0 g NaNO_3 ; 4.0 g K_2HPO_4 ; 7.5 g $\text{MgSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$; 3.6 g $\text{CaCl}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$; 0.10 g Na_2EDTA ; 2.00 g Na_2CO_3 ; 2.86 g H_3BO_3 ; 1.81 g $\text{MnCl}_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$; 0.22 g $\text{ZnSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$; 0.39 g $\text{Na}_2\text{MoO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$; 0.08 g $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$; 0.05 g $\text{Co}(\text{NO}_3)_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ were used. For the preparation of Jaworski's medium; 4.0 g $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$; 2.48 g KH_2PO_4 ; 10.0 g $\text{MgSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$; 3.18 g NaHCO_3 ; 0.45 g FeNa-EDTA ; 0.45 g Na_2EDTA ; 0.496 g H_3BO_3 ; 0.278 g $\text{MnCl}_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$; 0.20 g $(\text{NH}_4)_6\text{Mo}_7\text{O}_{24} \cdot 4\text{H}_2\text{O}$; 0.008 g; Cyanocobalamin; 0.008 g Thiamine HCl; 0.008 g Biotin; 16.0 g NaNO_3 ; 7.2 g $\text{Na}_2\text{HPO}_4 \cdot 12\text{H}_2\text{O}$. Stock solutions of these components were prepared, and 1 mL from each stock solution was added to distilled water to make a final volume of 1000 mL. For the molasses-based medium prepared at different concentrations, molasses was obtained from a sugar factory and diluted with distilled water to final concentrations of 1 g/L, 2 g/L, and 4 g/L. The whey used for the PAS medium was obtained from Akva LT. company. To prepare the PAS medium, 5 mL of whey was diluted with 1000 mL of distilled water. For the tap water medium, tap water was used as the culture medium. All prepared culture media were autoclaved at 121°C for 1.5 hours using a Nüve NC Laboratory Steam Sterilizer.

2.3. Analysis

For the optical density readings of *Haematococcus pluvialis*, the cultures were homogenized and 2 mL of each sample was taken with a micropipette and placed into quartz cuvettes. The readings were taken using a UV/VIS spectrophotometer (ISOLAB UV/VIS spectrophotometer) at a wavelength of 680 nm. All readings were performed for 10 days with three replicates for each measurement.

Protein analysis, 1 mL of the sample was taken, and 100 μ L of DOC (Sigma-Aldrich) solution was added. After thorough mixing, 100 μ L of TCA (Sigma-Aldrich) was added, and the mixture was centrifuged at 2000 rpm for 10 minutes. After discarding the supernatant, 1 mL of Lowry reagent was added to the pellet, and the mixture was allowed to stand for 20 minutes. Then, 1 mL of Folin & Fenol (Sigma-Aldrich) was added, and the samples were incubated for 30 minutes. The absorbance was measured at 750 nm. The protein concentrations in the samples were calculated according to the protein standard curve using Lowry's method (1951). Lowry et al.,1951, p.275).

For chlorophyll analysis, 2 mL of the sample was centrifuged at 2000 rpm for 10 minutes. After discarding the supernatant, the pellet was resuspended in 2 mL of 99.9% methanol and incubated in a dark environment at 45°C for 24 hours. After this period, the samples were centrifuged again at 2000 rpm, and the supernatant was collected for measurement at 665 nm and 652 nm. Carotenoid content was determined by measuring the samples at 470 nm according to Lichtenthaler (1987). The pigment concentrations were calculated using the following formulas: Chl-a (mg L^{-1}) = $16.72 A_{665.2} - 9.16 A_{652.4}$; Chl-b (mg L^{-1}) = $34.09 A_{652.4} - 15.28 A_{665.2}$; Caretenoid (mg L^{-1}) = $(1000 A_{470} - 1.63 \text{ Chl-a} - 104.9 \text{ Chl-b}) / 221$.(Lichtenthaler,1987, p.350).

For lipid analysis, 5 mL of the sample was mixed with an equal volume ($\frac{1}{2}$ ratio) of Methanol-Chloroform and 2 mL of 0.4% CaCl_2 was added. The mixture was filtered through filter paper (Schleicher & Schuell, 125 mm) into a pre-weighed round-bottom flask. The filtered samples were then dried at 105°C for 2 hours, with the flasks sealed to prevent air exposure, and kept in a dark environment for 24 hours. The next day, the upper layer of the methanol-water mixture was separated using a separating funnel.

The samples were placed in a water bath set at 80°C and then dried in an oven at 90°C for 1 hour to evaporate all chloroform. After cooling, the flasks were weighed using a sensitive scale, and the lipid content was calculated using the following formula (Bligh and Dyer, 1959, p.911).

Astaxanthin analysis, 5 mL of the sample was centrifuged at 2000 rpm for 10 minutes. The pellet was resuspended in 5 mL of 5% KOH and 30% methanol (v/v) and incubated at 65°C for 15 minutes. After centrifugation, the supernatant was discarded, and 5 mL of DMSO was added to the pellet. The sample underwent sonication at 3.0 kHz for 10 minutes using a Bandelin HD2070 Ultrasonic Homogenizer. This process was repeated until coloration was observed. The absorbance was measured at 490 nm using a spectrophotometer (Boussiba and Vonshak, 1991, p.1077). Astaxanthin concentration was calculated using the following formula (Davies, 1976, p.38).

2.4. Statistical analysis

All analyses were performed in triplicate. Data are presented as mean $\pm$ SD. The correlation heatmap shows the relationships between variables in the dataset. Each cell in this heatmap represents the correlation coefficient between two variables; the black and white colors represent the strength and direction of this correlation. In a correlation heatmap, the correlation coefficient ranges from -1 to 1.

A value of 1 indicates a perfect positive correlation, meaning that as one variable increases, the other variable also increases. A value of 0 indicates no relationship between the variables, meaning there is no correlation. A value of -1 indicates a perfect negative correlation, meaning that as one variable increases, the other decreases. All correlation heatmaps were created using Matplotlib.

3. Result and Discussion

3.1. Effect of Different Culture Media on The Growth of *Haematococcus pluvialis*

The study investigated changes in the growth parametre of *Haematococcus pluvialis* cultured for 10 days in six different culture media (BG11 medium, Jaworski's medium, tap water, whey, Melas 1 g/L, Melas 2 g/L and Melas 4 g/L).

Growth rates were similar in the BG11 and Jaworski media, with maximum cell densities observed on the 6th day, measuring 0.219 and 0.216, respectively. However, from the 8th day onward, a decreasing trend in optical density values was observed in both media. In the tap water medium, microalgae growth was limited, stabilizing at an optical density of 0.109 on day 6. In the 5 mL/L whey medium, the maximum value of 0.212 was reached on day 8, followed by a decline by day 10. In the Melas-containing media, growth was better. The 1 g/L Melas medium reached an optical density of 0.327 on day 6, while the 2 g/L Melas medium peaked at 0.405 on day 8. The 4 g/L Melas medium showed growth up to day 6 but declined thereafter.

In conclusion, the most suitable culture medium for microalgal growth was found to be the medium with 2 g/L Melas. This medium exhibited higher microalgal density compared to the other media, and the growth trend continued for a longer period.

Figure 1. Changes in Optical Density Values of *H. pluvialis* Inoculated in Different Culture Media over Ten Days

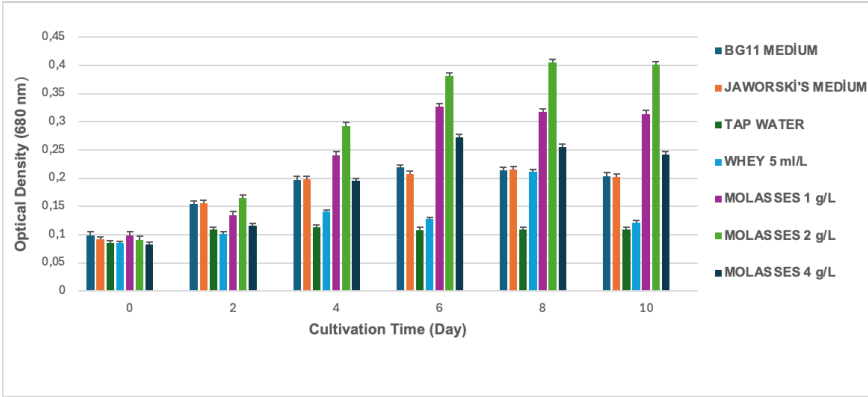
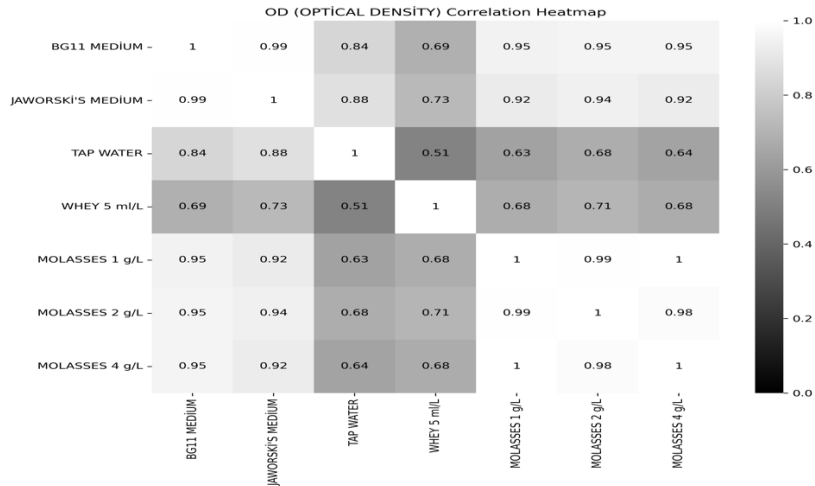

Figure 2. The Correlation Heatmap for Optical Density in *Haematococcus pluvialis* Species

3.2. Effect of Different Culture Media on the Protein Content of *Haematococcus pluvialis*

This study investigated the changes in the protein content of *Haematococcus pluvialis* cultured in different media. Throughout the experiment, an increase in protein content was observed in all culture media. In the BG11 and Jaworski media, the protein content gradually increased and reached the highest values of 1.313 (on day 8) and 1.222 (on day 8), respectively. However, a decrease in protein content was detected on the 10th day in both media. In the tap water medium, the protein content showed an increasing trend until the 8th day (1.102), but declined to 0.908 by the 10th day.

This suggests that tap water may lack sufficient nutrients for *H. pluvialis* growth and protein synthesis. In the medium containing whey, protein increase was observed until the 6th day (1.099), but the increase slowed down in subsequent days, and by the 10th day, the protein content decreased to 1.062. The media containing Melas were determined to provide the highest yield for protein synthesis. In the medium containing 1 g/L Melas, protein content showed a significant increase starting from day 4, with the highest value measured on day 6 (1.631). Although a slight decrease was observed on day 8 (1.595), the protein content remained at 1.393 on the 10th day. The medium with 2 g/L Melas yielded the highest protein content. Protein levels reached 1.467 on day 4, rose to 1.671 on day 6, and peaked at 1.693 on day 8.

Despite a slight decrease on day 10 (1.504), this value remained among the highest compared to the other media. In the medium containing 4 g/L Melas, a significant increase was recorded until day 4 (1.212), and the protein content rose to 1.363 by day 6. However, the increase in protein content stabilized on days 8 and 10 (1.365 and 1.272), indicating that high Melas concentrations may limit protein synthesis. The obtained data show that molasses is an effective carbon source for increasing protein synthesis in *H. pluvialis*. However, due to the potential limiting effects on protein synthesis at high concentrations, the medium containing 2 g/L molasses was determined to provide the optimal conditions for maximum production.

Figure 2. Changes in Protein Content of H. pluvialis Inoculated in Different Culture Media

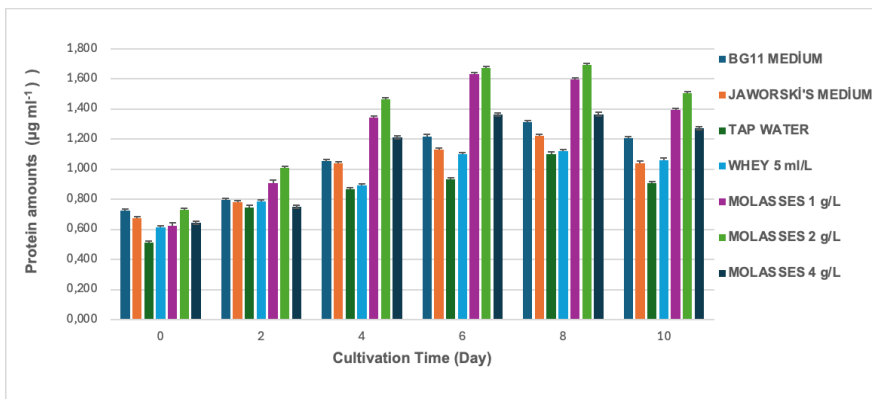
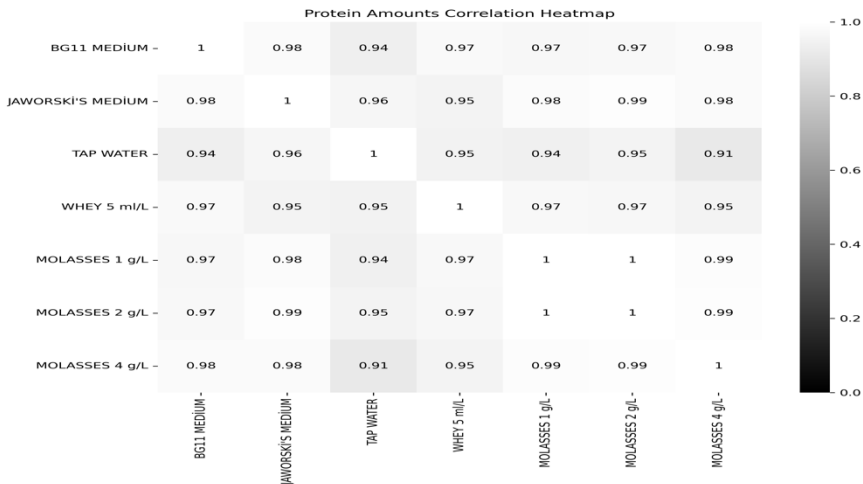

Figure.3 The Correlation Heatmap for Protein Amounts in Haematococcus pluvialis Species.

3.3. Effect of Different Culture Media and Concentrations on Astaxanthin Production in *H. pluvialis* Microalgae

The investigation of astaxanthin production under different culture media and concentrations plays a significant role in determining the optimal conditions for its production. In this context, in the BG11 medium, the initial astaxanthin concentration was measured at 0.652 $\mu\text{g/L}$. As the culture process progressed, the astaxanthin concentration increased to 2.588 $\mu\text{g/L}$ on day 6, then decreased to 2.329 $\mu\text{g/L}$ on day 8, and further declined to 2.139 $\mu\text{g/L}$ on day 10. This change indicates that, while the BG11 medium initially provided a significant increase in astaxanthin production, production declined in the following days. In Jaworski's medium, the initial astaxanthin concentration was measured at 0.648 $\mu\text{g/L}$, rising to 2.414 $\mu\text{g/L}$ on day 6. However, on day 8, it decreased to 2.118 $\mu\text{g/L}$, and by day 10, it further dropped to 2.022 $\mu\text{g/L}$.

Jaworski's medium exhibited a similar trend, with rapid production at first, but the increase slowed down in the subsequent days.

In the tap water medium, the initial astaxanthin concentration was measured at 0.603 $\mu\text{g/L}$ and rose to 1.903 $\mu\text{g/L}$ by day 6. However, by day 8, it decreased to 1.306 $\mu\text{g/L}$, and further declined to 1.080 $\mu\text{g/L}$ on day 10, resulting in lower levels of astaxanthin production compared to the other media. This medium showed limited increase in astaxanthin production. In the whey (5 mL/L) medium, the initial astaxanthin concentration was 0.605 $\mu\text{g/L}$, which increased to 1.821 $\mu\text{g/L}$ on day 6. However, on days 8 and 10, the concentration decreased to 1.216 $\mu\text{g/L}$ and 1.180 $\mu\text{g/L}$, respectively. The whey medium stands out as an environment with moderate levels of astaxanthin production. In the molasses 1 g/L medium, the initial astaxanthin concentration was 0.684 $\mu\text{g/L}$, which increased to 2.459 $\mu\text{g/L}$ on day 6. On days 8 and 10, the concentration decreased to 2.232 $\mu\text{g/L}$ and 2.383 $\mu\text{g/L}$, respectively.

The molasses 1 g/L medium shows that astaxanthin production remained at high levels, with a gradual decline following the initial increase. In the molasses 2 g/L medium, the initial astaxanthin concentration was 0.641 $\mu\text{g/L}$, which increased to 2.927 $\mu\text{g/L}$ on day 6. Astaxanthin production reached its peak in this medium, with concentrations dropping to 2.765 $\mu\text{g/L}$ on day 8 and 2.525 $\mu\text{g/L}$ on day 10.

This medium maintained high production levels, making molasses 2 g/L the most efficient medium for astaxanthin production. In the molasses 4 g/L medium, the initial concentration was 0.666 $\mu\text{g/L}$, which increased to 2.261 $\mu\text{g/L}$ on day 6, then decreased to 2.111 $\mu\text{g/L}$ on day 8, and to 2.207 $\mu\text{g/L}$ on day 10. Although molasses 4 g/L showed lower production levels compared to molasses 1 g/L and 2 g/L, it still demonstrated significant astaxanthin production.

These findings indicate that the molasses 2 g/L medium is the most productive for astaxanthin production, followed by molasses 1 g/L and molasses 4 g/L.

BG11 and Jaworski's media also showed high astaxanthin production, while tap water and whey media exhibited lower production levels. Overall, this study demonstrates that molasses-based media offer a potentially strong alternative for astaxanthin production, with the medium concentration playing a critical role in determining production levels.

Figure 3. Change in Astaxanthin Content of H. pluvialis Species Inoculated in Different Culture Media

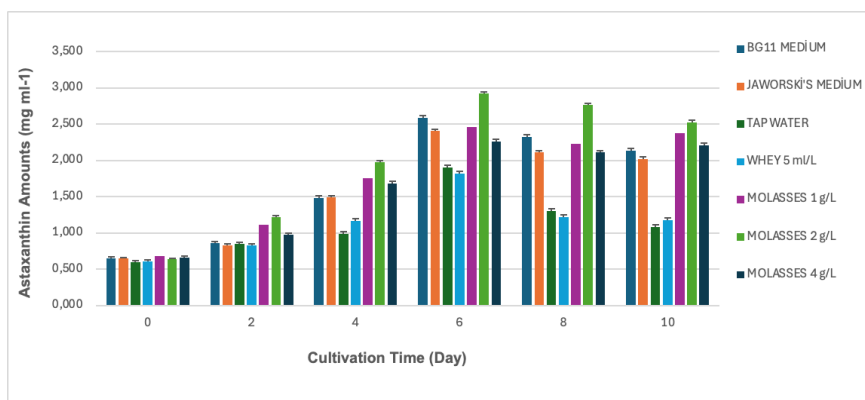
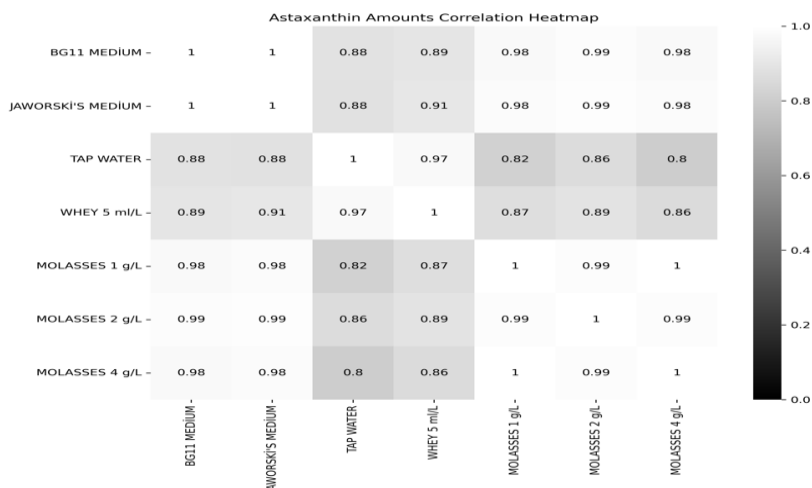

Figure 3. The Correlation Heatmap for Astaxanthin Amounts in *Haematococcus pluvialis* Species

3.4. Effect of Different Culture Media and Concentrations on Lipid Content of *H. pluvialis* Microalga Species

The lipid content was examined under different nutrient media and concentrations. In the BG11 medium, the lipid content, initially measured at 46.9 $\mu\text{g/L}$, showed an increase during the culture process, reaching 70.25 $\mu\text{g/L}$ on day 6. Lipid production in this medium steadily increased throughout the culture period, peaking on day 6; however, it decreased to 72.8 $\mu\text{g/L}$ on day 8 and 70.45 $\mu\text{g/L}$ on day 10. In the Jaworski medium, the initial lipid content of 46.15 $\mu\text{g/L}$ increased to 69.75 $\mu\text{g/L}$ on day 6, then remained relatively stable with values of 70.9 $\mu\text{g/L}$ and 69.6 $\mu\text{g/L}$ on days 8 and 10, respectively. Similarly, lipid production in the Jaworski medium showed an initial increase followed by stabilization.

In the tap water medium, the initial lipid content of 40.09 $\mu\text{g/L}$ increased to 61.05 $\mu\text{g/L}$ on day 6, but then decreased to 66.15 $\mu\text{g/L}$ on day 8 and 63.55 $\mu\text{g/L}$ on day 10. This trend indicates an initial increase in lipid production followed by a decline in subsequent days. In the whey medium, lipid content started at 41.6 $\mu\text{g/L}$ and reached 65.5 $\mu\text{g/L}$ on day 6. On days 8 and 10, lipid levels were 69.1 $\mu\text{g/L}$ and 65.1 $\mu\text{g/L}$, showing a temporary high level before a decline.

In the Molasses 1 g/L medium, the initial lipid production of 45.65 $\mu\text{g/L}$ increased to 76.45 $\mu\text{g/L}$ on day 6 and reached 78.3 $\mu\text{g/L}$ on day 8 and 77.7 $\mu\text{g/L}$ on day 10. Lipid production in this medium showed a continuous increase and remained high throughout the culture period. In the Molasses 2 g/L medium, the initial lipid content of 48.3 $\mu\text{g/L}$ increased to 80.45 $\mu\text{g/L}$ on day 6, peaking at 85.5 $\mu\text{g/L}$ on day 8 and then decreasing slightly to 83.15 $\mu\text{g/L}$ on day 10. The Molasses 2 g/L medium provided the highest lipid production, making it the most efficient medium for lipid production. In the Molasses 4 g/L medium, lipid content initially measured at 44.95 $\mu\text{g/L}$, increased to 68.85 $\mu\text{g/L}$ on day 6, and then decreased to 71.2 $\mu\text{g/L}$ on day 8 and 66.3 $\mu\text{g/L}$ on day 10. This medium showed an increase in lipid production but stabilized at a moderate level.

Overall, the Molasses 2 g/L medium provided the highest lipid production, followed by the Molasses 1 g/L and BG11 media. The Jaworski medium also showed high lipid production, whereas tap water and whey media exhibited lower production levels. These findings highlight the strong potential of molasses-based nutrient media for lipid production and demonstrate the impact of medium concentrations on production levels.

Figure 4. Changes in the Lipid Content of *H. pluvialis* Species Inoculated in Different Culture Media.

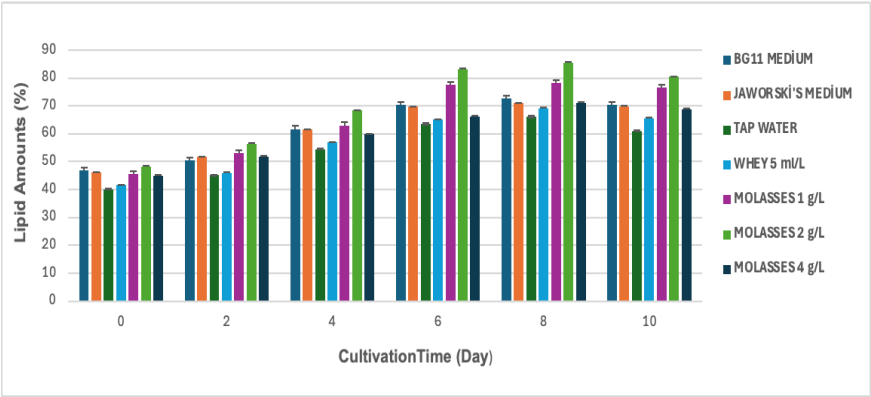
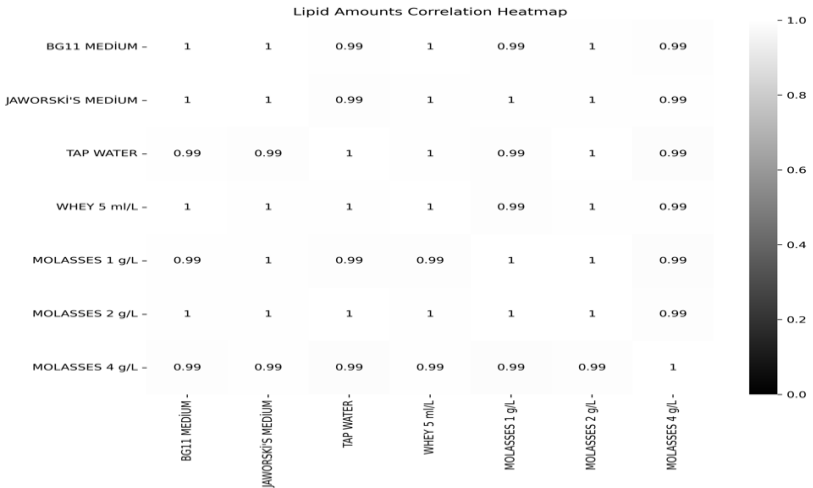

Figure 4. The Correlation Heatmap for Lipid Amounts in *Haematococcus pluvialis* Species.

3.5. The Effect of Different Culture Media and Concentrations on Chlorophyll a, Chlorophyll b and Carotenoid Content of *H. pluvialis* Microalgae

When examining the chlorophyll a content according to different culture media and concentrations, the initial value of 0.227 µg/L in the BG11 medium decreased to 0.935 µg/L on day 6, while in the Jaworski's medium, after an increase, it declined to 0.826 µg/L on day 10. In the tap water medium, the initial value of 0.226 µg/L increased to 0.615 µg/L on day 6, and then decreased. In the whey 5 ml/L medium, the initial value of 0.209 µg/L rose to 0.777 µg/L on day 6, followed by a decrease.

In the molasses 1 g/L medium, chlorophyll a reached 1.332 µg/L on day 6, and then declined to 1.105 µg/L on day 10. In the molasses 2 g/L medium, the initial value of 0.226 µg/L increased to 1.479 µg/L on day 6, and then decreased to 1.302 µg/L on day 10. In the molasses 4 g/L medium, chlorophyll a reached 1.191 µg/L on day 6, and then decreased to 0.970 µg/L on day 10.

The molasses 2 g/L medium provided the highest chlorophyll a production, while the other molasses media, as well as BG11 and Jaworski's medium, remained at moderate levels. Tap water and whey media showed lower production.

These results indicate that molasses-based media offer an effective option for chlorophyll a production.

Figure 5. Changes in the Chlorophyll a Content of H. pluvialis Species Inoculated in Different Culture Media

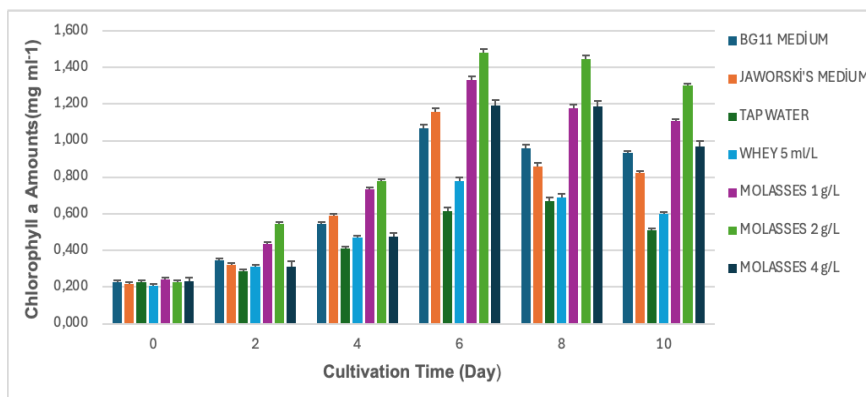
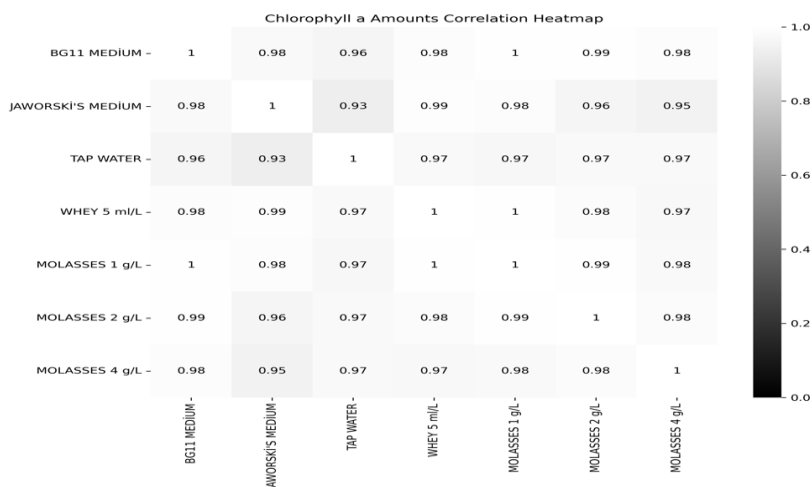

Figure.5. The Correlation Heatmap for Chlorophyll a Amounts in Haematococcus pluvialis Species.

Chlorophyll b content showed variation across different culture media and concentrations. In the BG11 medium, chlorophyll b, which was initially 0.315 µg/L, increased to 1.200 µg/L by day 6, but declined to 0.556 µg/L on day 10, showing a decreasing trend. In the Jaworski medium, chlorophyll b started at 0.344 µg/L, increased to 1.005 µg/L on day 6, and then dropped to 0.552 µg/L on day 10. In the tap water medium, chlorophyll b increased from 0.307 µg/L to 0.857 µg/L on day 6, but decreased to 0.504 µg/L on day 10, remaining at low levels. In the whey culture medium, the initial value of 0.348 µg/L increased to 0.848 µg/L on day 6, but declined to 0.494 µg/L on day 10, showing a similar decrease. In the molasses 1 g/L medium, the initial chlorophyll b value of 0.343 µg/L rose to 1.540 µg/L on day 6, then dropped to 0.784 µg/L on day 10.

In the molasses 2 g/L medium, chlorophyll b was initially measured at 0.377 µg/L, and increased to 1.664 µg/L on day 6, then decreased to 1.079 µg/L on day 10, providing the highest yield. In the molasses 4 g/L medium, the chlorophyll b content, initially 0.334 µg/L, increased to 1.537 µg/L on day 6, but decreased to 0.768 µg/L on day 10. These results demonstrate that molasses-containing media had a significant effect on chlorophyll b production, especially the 2 g/L concentration, which promoted chlorophyll b production.

Figure 6. Changes in the Chlorophyll b Content of *H. pluvialis* Species Inoculated in Different Culture Media

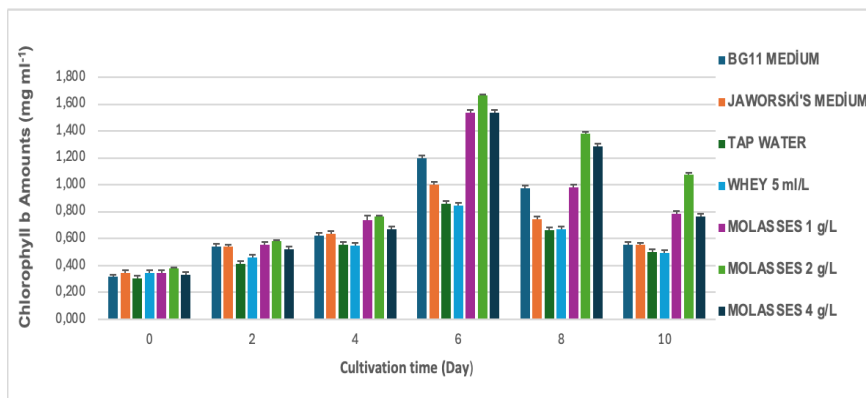
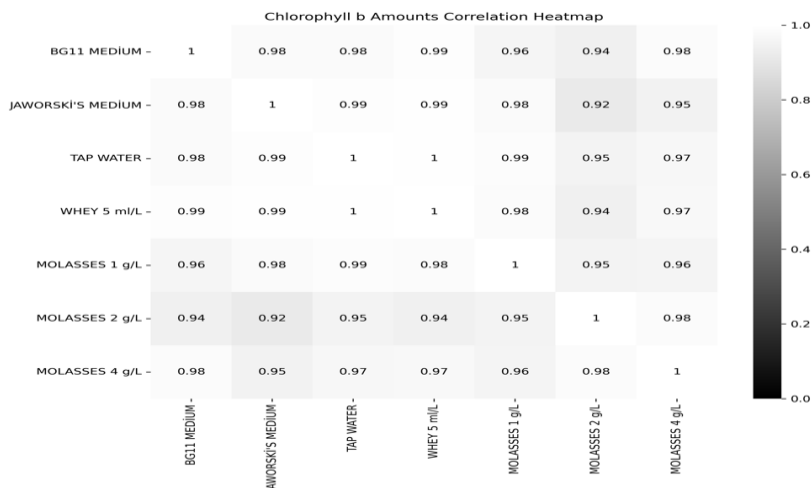

Figure 6. The Correlation Heatmap for Chlorophyll b Amounts in *Haematococcus pluvialis* Species

Analyses conducted in different culture media and concentrations revealed how carotenoid levels changed throughout the culture process. In the BG11 medium, the initial carotenoid content of 0.444 $\mu\text{g/L}$ increased to 1.665 $\mu\text{g/L}$ on day 6, then decreased to 0.88 $\mu\text{g/L}$ on day 10.

The carotenoid content showed a significant increase, especially on day 6. In the Jaworski medium, the initial carotenoid content of 0.445 $\mu\text{g/L}$ rose to 1.619 $\mu\text{g/L}$ on day 6, then dropped to 0.76 $\mu\text{g/L}$ on day 10. Carotenoid production peaked on day 6 here as well. In the tap water medium, the initial carotenoid content of 0.435 $\mu\text{g/L}$ increased to 1.116 $\mu\text{g/L}$ on day 6, and decreased to 0.665 $\mu\text{g/L}$ on day 10. In this medium, the increase in carotenoid content was noticeable on day 6, but a decrease was observed on day 10. In the whey 5 ml/L medium, the initial carotenoid content of 0.424 $\mu\text{g/L}$ rose to 1.02 $\mu\text{g/L}$ on day 6, then decreased to 0.643 $\mu\text{g/L}$ on day 10. A similar increase and decrease trend in carotenoid production was also observed in this medium. In the molasses 1 g/L medium, the initial carotenoid content of 0.465 $\mu\text{g/L}$ increased to 1.776 $\mu\text{g/L}$ on day 6, then dropped to 1.02 $\mu\text{g/L}$ on day 10.

Carotenoid production reached its highest level on day 6 in this medium. In the molasses 2 g/L medium, the initial carotenoid content of 0.447 $\mu\text{g/L}$ increased to 1.887 $\mu\text{g/L}$ on day 6, then decreased to 1.208 $\mu\text{g/L}$ on day 10. Again, carotenoid content peaked on day 6, followed by a decrease.

In the molasses 4 g/L medium, the initial carotenoid content of 0.457 $\mu\text{g/L}$ rose to 1.58 $\mu\text{g/L}$ on day 6, then decreased to 0.905 $\mu\text{g/L}$ on day 10. In this medium, an increase was observed on day 6, but a decrease was seen on day 10.

Figure 7. Changes in the Carotenoid Content of H. pluvialis Species Inoculated in Different Culture Media

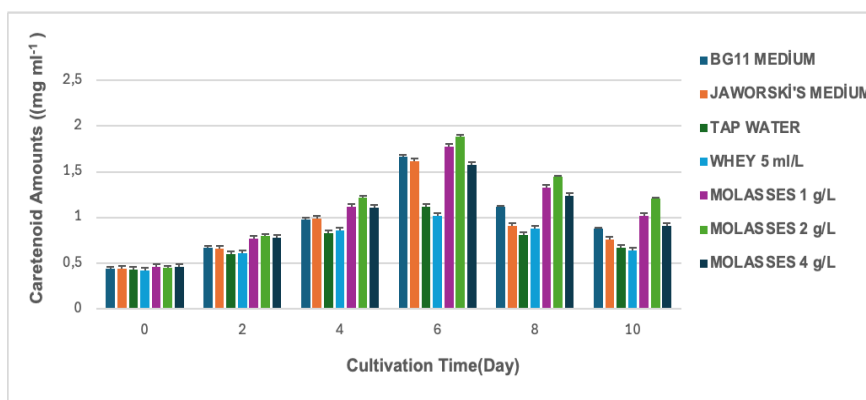
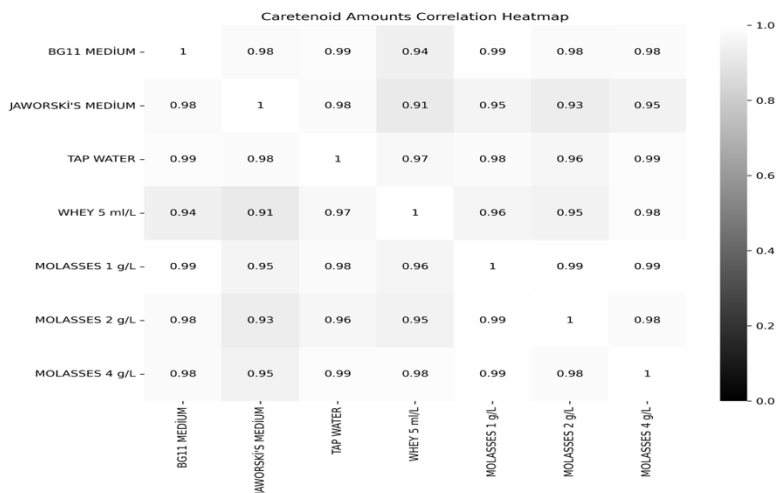

Figure 7. The Correlation Heatmap for Caretenoid Amounts in *Haematococcus pluvialis* Species

Overall, it was determined that higher carotenoid production occurred in molasses-containing media, with peak levels reached on day 6. Among the different media, the molasses 2 g/L medium provided the highest carotenoid production.

4. Conclusion

In this study, the effects of different culture media on the development, astaxanthin, protein, lipid, chlorophyll a, chlorophyll b, and carotenoid content of *Haematococcus pluvialis* were investigated. The results revealed that the culture media used had a significant impact on the microalgal development and production of metabolic compounds. Cell density increased throughout the culture period in all media.

Molasses-containing media resulted in the highest increase in cell density, allowing for faster growth of *Haematococcus pluvialis*. On day 6, the molasses 2 g/L medium reached the highest cell density, while the BG11 medium also showed good growth. Regarding astaxanthin production, the molasses-containing media achieved the highest yields. The molasses 2 g/L medium reached its peak in astaxanthin production on day 6, with the highest amount of astaxanthin compared to all other media. On day 10, a general decrease in astaxanthin levels was observed.

In terms of protein content, the molasses 2 g/L and molasses 1 g/L media resulted in the highest protein production. These media best supported the microalgal cell growth and metabolism, particularly on day 6, when a significant increase in protein content was observed. Compared to other media, molasses-containing media were more efficient for protein production. For lipid content, the molasses 2 g/L medium achieved the highest lipid production. In this medium, the increase in lipid content on day 6 was significantly high, and although a decrease occurred on day 10, high production continued. Chlorophyll a content followed a similar trend across all media, reaching high levels on day 6 and then decreasing. Molasses-containing media, especially the molasses 2 g/L medium, showed higher chlorophyll a production. Chlorophyll b content also exhibited a similar increase in molasses-containing media, but the increase in chlorophyll b levels was generally lower than chlorophyll a. The molasses 2 g/L medium reached higher levels of chlorophyll b production compared to other media. Regarding carotenoid content, molasses-containing media also yielded the highest production. The increase in carotenoid content on day 6 was notably high, and the molasses 2 g/L medium demonstrated the highest carotenoid production.

In conclusion, the development and metabolic compound production of *Haematococcus pluvialis* varied depending on the culture media used. Molasses-containing media exhibited higher levels of astaxanthin, protein, lipid, chlorophyll a, chlorophyll b, and carotenoid production compared to other media. Specifically, the molasses 2 g/L medium stood out as the most efficient for microalgal biomass and metabolic product production. As an industrial waste, molasses offers an economical alternative as a culture medium. Using this waste material as a medium can lower the production costs of *Haematococcus pluvialis* cultures, providing a more sustainable production process.

These findings highlight the significant potential for utilizing industrial waste and developing economic production processes. In this context, molasses-containing media may serve as a low-cost and environmentally friendly alternative in microalgal biotechnology.

5. References

Aziz, M. M. A., Kassim, K. A., Shokravi, Z., Jakarni, F. M., Liu, H. Y., Zaini, N., Tan, L. S., Islam, A. B. M. S., & Shokravi, H. (2020). Two-stage cultivation strategy for simultaneous increases in growth rate and lipid content of microalgae: A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 119, 109621. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2019.109621>

Bligh, E. G., & Dyer, W. J. (1959). A rapid method of total lipid extraction and purification. *Canadian Journal of Biochemistry and Physiology*, 37, 911–917.

Boussiba, S., & Vonshak, A. (1991). Astaxanthin accumulation in the green alga *Haematococcus pluvialis*. *Plant Cell Physiology*, 32, 1077–1082.

Cheng, Y., Zhou, W., Gao, C., Lan, K., Gao, Y., & Wu, Q. (2009). Biodiesel production from Jerusalem artichoke (*Helianthus tuberosus* L.) tuber by heterotrophic microalgae *Chlorella protothecoides*. *Journal of Chemical Technology and Biotechnology*, 84, 777–781.

Chua, S. Y., Cheng, Y. W., Man, K. L., Dasan, Y. K., & Lim, S. (2022). Microalgae cultivation for sustainable biofuel production. In *Value-Chain of Biofuels*.

Davies, B. H. (1976). Carotenoids. In T. W. Goodwin (Ed.), *Chemistry and biochemistry of plant pigments* (Vol. 2, pp. 38–166). Academic Press.

D’Imporzano, G., Veronesi, D., Salati, S., & Adani, F. (2018). Carbon and nutrient recovery in the cultivation of *Chlorella vulgaris*: A life cycle assessment approach to comparing environmental performance. *Journal of Cleaner Production*, 194, 685–694. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.05.174>

Hanifzadeh, M., Garcia, E. C., & Viamajala, S. (2018). Production of lipid and carbohydrate from microalgae without compromising biomass productivities: Role of Ca and Mg. *Renewable Energy*, 127, 989–997. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2018.05.012>

Jiang, L., Wang, J., Liang, S., Wang, X., Cen, P., & Xu, Z. (2009). Butyric acid fermentation in a fibrous bed bioreactor with immobilized *Clostridium tyrobutyricum* from cane molasses. *Bioresource Technology*, 100, 3403–3409.

Kalogiannis, S., Iakovidou, G., Liakopoulou-Kyriakides, M., Kyriakidis, D. A., & Skaracis, G. N. (2003). Optimization of xanthan gum production by *Xanthomonas campestris* grown in molasses. *Process Biochemistry*, 39, 249–256.

Kong, F., Ren, H.-Y., Pavlostathis, S. G., Nan, J., Ren, N.-Q., & Wang, A. (2020). Overview of value-added products bioelectrosynthesized from waste materials in microbial electrosynthesis systems. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 125, 109816. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.109816>

Kumar, B. R., Mathimani, T., Sudhakar, M. P., Rajendran, K., Nizami, A.-S., Brindhadevi, K., & Pugazhendhi, A. (2021). A state-of-the-art review on the cultivation of algae for energy and other valuable products: Application, challenges, and opportunities. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 138, 110649. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110649>

Levasseur, W., Perré, P., & Pozzobon, V. (2020). A review of high value-added molecules production by microalgae in light of the classification. *Biotechnology Advances*, 41, 107545. <https://doi.org/10.1016/j.biotechadv.2020.107545>

Lichtenthaler, H. K. (1987). Chlorophylls and carotenoids: Pigments of photosynthetic membranes. *Methods in Enzymology*, 148, 350–382.

Liu, Y.-P., Zheng, P., Sun, Z.-H., Ni, Y., Dong, J.-J., & Zhu, L.-L. (2008). Economical succinic acid production from cane molasses by *Actinobacillus succinogenes*. *Bioresource Technology*, 99, 1736–1742.

Maltsev, Y., & Maltseva, K. (2021). Fatty acids of microalgae: Diversity and applications. *Reviews in Environmental Science and Biotechnology*.515-547. <https://doi.org/10.1007/s11157-021-09571-3>

Mandotra, S. K., Kumar, P., Suseela, M. R., Nayaka, S., & Ramteke, P. W. (2016). Evaluation of fatty acid profile and biodiesel properties of microalga *Scenedesmus abundans* under the influence of

phosphorus, pH and light intensities. *Bioresource Technology*, 201, 222–229. <https://doi.org/10.1016/j.biortech.2015.11.042>

Lowry, O. H., Rosebrough, N. J., Farr, A. L., & Randall, R. J. (1951). Protein measurement with the Folin phenol reagent. *Journal of Biological Chemistry*, 193, 265–275. [https://doi.org/10.1016/S0021-9258\(19\)52451-6](https://doi.org/10.1016/S0021-9258(19)52451-6)

Pang, N., Gu, X., Chen, S., Kirchhoff, H., Lei, H., & Roje, S. (2019). Exploiting mixotrophy for improving productivities of biomass and co-products of microalgae. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 112, 450–460. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2019.0>

Panis, G., & Carreon, J. R. (2016). Commercial astaxanthin production derived by green alga *Haematococcus pluvialis*: A microalgae process model and a techno-economic assessment all through production line. *Algal Research*, 18, 175–190. <https://doi.org/10.1016/j.algal.2016.06.007>

Premaratne, M., Liyanaarachchi, V. C., Nimarshana, P. H. V., Ariyadasa, T. U., Malik, A., & Attalage, R. A. (2021). Co-production of fucoxanthin, docosahexaenoic acid (DHA) and bioethanol from the marine microalga *Tisochrysis lutea*. *Biochemical Engineering Journal*, 176, 108160. <https://doi.org/10.1016/j.bej.2021.108160>

Sharma, A., Vivekanand, V., & Singh, R. P. (2008). Solid-state fermentation for gluconic acid production from sugarcane molasses by *Aspergillus niger* ARNU-4 employing tea waste as the novel solid support. *Bioresource Technology*, 99, 3444–3450.

Shah, M. M. R., Liang, Y. M., Cheng, J. J., et al. (2016). Astaxanthin producing green microalga *Haematococcus pluvialis*: From single cell to high value commercial products. *Frontiers in Plant Science*, 7, 531. <https://doi.org/10.3389/fpls.2016.00531>

Singh, J., Jain, D., Agarwal, P., & Singh, R. P. (2020). Process Biochemistry. *Process Biochemistry*, 95, 223–234. <https://doi.org/10.1016/j.procbio.2020.02.012>

Survase, S. A., Saudagar, P. S., & Singhal, R. S. (2007). Use of complex media for the production of scleroglucan by *Sclerotium rolfsii* MTCC 2156. *Bioresource Technology*, 98, 1509–1512.

Wahidin, S., Idris, A., & Shaleh, S. R. M. (2013). The influence of light intensity and photoperiod on the growth and lipid content of microalgae *Nannochloropsis sp.* *Bioresource Technology*, 129, 7–11.

Yan, D., Lu, Y., Chen, Y.-F., & Wu, Q. (2011). Waste molasses alone displaces glucose-based medium for microalgal fermentation towards cost-saving biodiesel production. *Bioresource Technology*, 102, 6487–6493.

Xu, H., Miao, X., & Wu, Q. (2006). High quality biodiesel production from a microalga *Chlorella protothecoides* by heterotrophic growth in fermenters. *Journal of Biotechnology*, 126, 499–507.

Yilmaztekin, M., Erten, H., & Cabaroglu, T. (2008). Production of isoamyl acetate from sugar beet molasses by *Williopsis saturnus var. saturnus*. *Journal of the Institute of Brewing*, 114, 34–38.

Zhang, C. H., Liu, J. G., & Zhang, L. T. (2017). Cell cycles and proliferation patterns in *Haematococcus pluvialis*. *Chinese Journal of Oceanology and Limnology*, 35(5), 1205–1211. <https://doi.org/10.1007/s00343-017-6103-8>

BÖLÜM 8

DİMETOAT ve SUCUL KAYNAKLAR ÜZERİNDEKİ TOKSİSİTESİ

YELİZ ÇAKIR SAHİLLİ¹

Giriş

Organofosfatlı bir böcek ilacı olan dimetoat, ilk olarak 1962'de akarlar, yaprak bitleri, sinekler ve bitki zararlıları gibi çeşitli böceklerin geniş şekilde kullanımı için geliştirilmiştir. Asetilkolinesteraz aktivitesini baskılayarak sinir hasarına ve o organizmanın ölümüne neden olur. Birçok organizmanın dimetoattan zarar gördüğü gözlemlenmiştir. Bunlar arasında, sucul organizmalar pestisitlere maruz kalmaları nedeniyle oldukça etkilenmektedir. Bunun sonucunda, oksidatif stres, nörotoksik etkiler ve davranışsal anormallikler gösterebilirler. Bu su organizmalarının birçoğu insanların temel besinlerinin bir parçasıdır. Bu nedenle, bu organizmalarda biriken pestisit kalıntıları insan vücuduna girer. Ayrıca, kalıntılarının yer altı sularına sızması sonucu insan vücuduna da girebilir.

Pestisitler, tarımsal zararlı kayıplarını en aza indirmede ve ürün çıktısını artırmada önemli bir rol oynamaktadır (Damalas &

¹ Doç. Dr. Munzur Üniversitesi, Tunceli Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Cihazlar ve Teknikler Bölümü, Orcid: 0000-0003-1905-5506

Khan, 2017:59). Organofosfatlı pestisitler (OP'ler), Aphididae, Acari, Aleyrodidae, Coleoptera, Coccidae, Collembola, Lepidoptera, Diptera, Pseudococcidae ve Thysanoptera familyaları dahil olmak üzere, ürünlerde, meyvelerde ve sebzelerde çok sayıda böcek zararlısını kontrol etmek için dünya çapında tarımsal uygulamalarda kullanılmaktadır (Saha & ark., 2021:10902; Saha & ark., 2022:180). Bazı OP'ler tarımda fungusit ve herbisit olarak da kullanılmaktadır (Myers & ark., 2016:19; Soltani & ark., 2017:971). Organofosfatlar, asetilkolinesteraz enziminin inhibitörleri olarak etki ederek aşırı nörotransmitter asetilkolin (ACh) birikimine neden olmaktadırlar. Vücuttaki bu ACh fazlası, kolinerjik toksisite ile ilişkili semptomların ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Sidhu & ark., 2019:1135). OP'lerin artan kullanımı, %40'luk küresel OP hakimiyetine yol açmıştır ve bu, güvenilirliklerine, uygulanabilirliklerine ve uygun fiyatlı olmaları ile ilişkilendirilebilir (Montuori & ark., 2016:218).

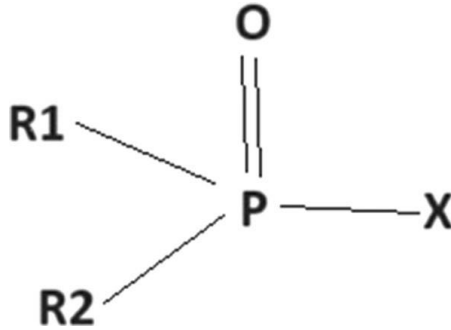
Diğer pestisit gruplarına benzer şekilde, OP'lerin aşırı ve uzun vadeli kullanımı, kalıcı yapıları ve ekotoksisiteyi nedeniyle insan nüfusunu, ekosistemleri ve biyolojik çeşitliliği tehlikeye atmaktadır (Kole, Banerjee, & Bhattacharyya, 2001:554). Yüksek konsantrasyon, homeostaz ve metabolizma dahil olmak üzere tipik vücut sistemlerini bozarak insanlar için tehlike oluşturur. OP'ler çevreye sprey sürüklenmesi, yüzey drenajı, topraktan emilim veya dökülmeler yoluyla girebilirler (Moss, 2008:659). Atmosfere rüzgar tarafından buharlaşma, sürüklenme veya aşınma yoluyla ulaşılabilir ve yağış yoluyla çevreye geri dönebilirler (Dubus, Hollis & Brown, 2000:331; Lushchak & ark., 2018:554).

Sonuç olarak, OP'ler suda, tortularda, canlıların bedenlerinde ve atmosferde bulunabilir. Sorumsuzca kullanılan pestisitler yeraltı suyu rezervuarlarına, havaya ve toprağa zarar verebilirler (Schafer & ark., 2012:691; Aktar, Sengupta & Chowdhury., 2009:1). Kümülatif ve çeşitli karakterleri nedeniyle

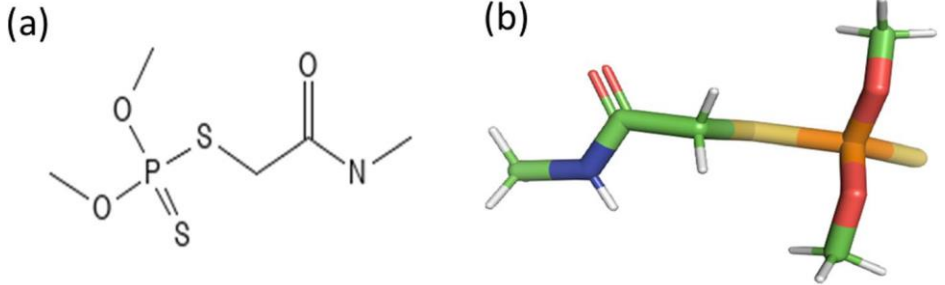
türlere, toksinlere karşı hassasiyete ve metabolik özelliklere göre besin zincirlerine girerler (Wilkinson & ark., 2000:30; Hodgson, 2010:893). Aril sübstitüe OP'lerin kalan yarı ömrü alkil sübstitüe OP'lerden daha uzundur ve bu da çevrede daha fazla stabilite ve kalıcılıkla sonuçlanır. Etil ve metil türevleri gibi daha karmaşık ve polar olmayan moleküllerde, suda çözünürlüğün azaldığı görülmektedir (Chiou, Peters & Freed 1979:831). Dahası, OP'ler yüksek biyolojik aktiviteleri nedeniyle anti-enzimatik bir role sahiptirler. Bu nedenle düzgün beyin işlevi için gerekli olan asetilkolinesteraz enziminin kalıcı olarak baskılanmasını sağlayabilirler (Galloway & Handy, 2003:345; Van der Oost, Beyer & Vermeulen, 2003:57).

Dimetoat, tarımda kullanılan en önemli OP'lerden biridir (Ahmad & ark., 2022:51383).  zellikleri nedeniyle bazı ülkede kullanımı kısıtlanmış olsa da, hala küresel olarak tarımsal ve kentsel alanlarda kullanılmaktadır. Dimetoat, suda kolayca çözünebilen ve toprakta sınırlı kalıcılı a sahip bir bileşiktir (Vogue, Kerle & Jenkins, 1994:1). Bu iki fizikokimyasal özelliği, pestisit'in tarımsal uygulamalar sonrası yüzey sularına taşınma potansiyelini artırmakta ve akuatik ekosistemleri özellikle hassas hale getirmektedir.

Şekil 1: R1'in bir alkil grubu, R2'nin bir aril grubu ve X'in bir değişken olduğu geleneksel bir organofosfat yapısı. X aromatik, alifatik veya heterosiklik olabilir.

Şekil 2: Dimetoatın kimyasal yapısı. (a) Dimetoatın 2B yapısı (b) Dimetoatın yapısının 3B görünümü

Böcek ilacı kullanımı

Dimetoat ilk olarak 1962'de tescil edildi ve o zamandan beri sinek, akar, yaprak biti ve bitki zararlısı gibi çeşitli böcekleri karşı yaygın olarak kullanıldı (Wexler & Anderson, 2005:35).

Avrupa Birliği'nde, dimetoatın bitki koruma ürünlerinin aktif maddesi olarak kullanılmasına ilişkin onay 2020'de sona erdi. Başvurunun değerlendirme aşamasında çeşitli endişeler tespit edildiği için, Dimetoat'ın onay yenilemesi henüz yapılmamıştır. Örneğin, dimetoatın ana metaboliti olan ometoatın bir in vivo

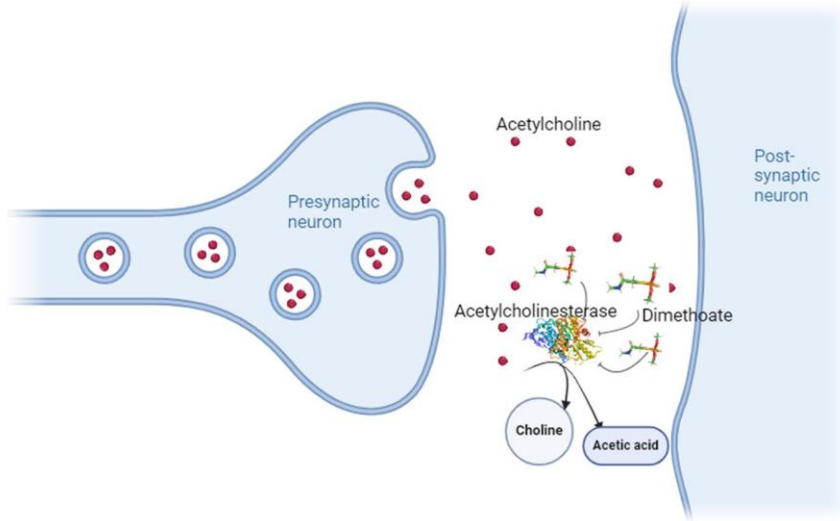
mutajen olduğu sonucuna varılmıştır. Dimetoatın kendisinin mutajenik potansiyeli göz ardı edilememiştir (Ahmad & ark., 2022:51383). Ayrıca, memeliler ve hedef olmayan eklembacaklılar ve bal arıları için yüksek risk oluşturabileceği sonucuna varılmıştır (Silva & ark., 2021:43274).

Çelişkili bir durum olarak, dimetoatın çevresel ve toksikolojik risklerine rağmen, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde kullanımına geniş ölçüde izin verilmektedir. Bu pestisit, meyve, sebze, tahıl ve süs bitkileri gibi pek çok tarım ürününde yaygın olarak kullanılmakta; ayrıca peyzaj yönetimi ve yapısal haşere kontrolü gibi tarım dışı alanlarda da ruhsatlandırılmıştır (U.S. EPA, 2008). Yıllık olarak yaklaşık 816.466 kg dimetoatın, başta yonca, buğday, pamuk ve mısır olmak üzere çeşitli tarım arazilerine uygulandığı bildirilmektedir (Wang et al., 2022:1905).

Etki mekanizması

Dimetoat bir asetilkolinesteraz inhibitörüdür. İnhibisyon, sinir sinapslarında asetilkolin birikmesine neden olarak merkezi sinir sisteminin düzgün çalışması için gerekli olan kolinesteraz enzimini (şekil 3) engeller (Lundebye & ark., 1997:23). Sinapslarda asetilkolin birikimi sürekli kas aktivasyonuna neden olarak konvülsiyonlara, yorgunluğa ve ölüme yol açar. Aktif oksidatif metaboliti N-demetile edilmiş ometoattır. Hem hayvanlar hem de bitkiler dimetoatı bir okson metaboliti olan ometoata metabolize eder. Metabolik dönüşüm, dimetoatın çift bağlı sülfür atomunu bir oksijen atomu ile değiştirir (Pappas & Kyriakidis, 2003:23). Ometoat, asetilkolinesterazı inhibe etmede ana molekülden iki ila üç kat daha güçlüdür. Asetilkolinesteraz, nörotransmitter asetilkolinin inaktif kolin artı asetik aside hidrolizini başlatan bir enzim ailesidir (Fukuto, 1990:245).

Şekil 3: Dimetoatın etki mekanizması. Dimetoat, asetilkolinesterazı inhibe ederek sinaptik aralıkta asetilkolin birikmesine yol açar ve bu da postsinaptik nöron veya kasın sürekli aktivasyonuna neden olur

Dimetoatın çevredeki akıbeti ve taşınması

Dimetoat, tarımsal akış, yüzey akışı veya doğrudan uygulama sonucunda yeraltı sularına karışabilmektedir (Sharma et al., 2020:110812; Pathak et al., 2022:962619). Bu bileşik, düşük buhar basıncı (0,247 mPa) ve Henry yasası sabiti gibi fizikokimyasal özelliklerine bağlı olarak hem ıslak hem de kuru yüzeylerden yavaş buharlaşma eğilimi göstermektedir. Yapılan çalışmalar, dimetoat buharlaşmasının en yüksek düzeyde kumlu topraklarda, en düşük düzeyde ise balçıklı topraklarda gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Buharlaşma, genellikle pestisitlerin çevresel ortamdan uzaklaştırılmasında ikincil bir dağılım yolu olarak kabul edilse de, diğer dağılım mekanizmalarının (örneğin süzülme, mikrobiyal bozunma) sınırlı

olduğu durumlarda, buharlaşma topraktan uzaklaşım sürecinde önemli bir rol oynayabilir (Van Scoy, Pennell & Zhang, 2016:53).

Yüzey ve yeraltı sularındaki dimetoat kalıntıları

Dimetoat, suda yüksek çözünürlüğü ve düşük toprak adsorpsiyon katsayısı nedeniyle toprakta minimum düzeyde tutulur. Bu özellikler, bileşiğin toprak içerisindeki dağılımını ve hareketliliğini doğrudan etkiler; özellikle toprak tipi ve nem içeriği bu süreçlerde belirleyici rol oynar (Van Scoy, Pennell & Zhang, 2016:53; Lima, Souza & Figueiredo, 2007:187). Dimetoat, su içerisinde yüksek çözünürlüğe sahip olmasına rağmen, yer altı suyuna sızma potansiyeli düşüktür. Ayrıca, uçucu bir bileşik olmasına karşın toprakta kalıcı değildir ve yüksek hareketlilik gösterir. Ancak, genellikle aerobik sucul sistemlerde hızlı bir şekilde bozunarak kalıcılık göstermez (Edwards, 1975:39; Prashar & Shah, 2016:331). Dimetoat'ın çevresel davranışı; suda çözünürlüğü, uçuculuğu ve kimyasal stabilitesi gibi özelliklerinin bir fonksiyonu olarak, topraktan sızıntı, adsorpsiyon ya da buharlaşma yoluyla taşınımı ile şekillenir (Perez-Lucas, 2019:360).

Dimetoatın bozunması

Dimetoat çevreye girdikten sonra, hem biyotik hem de abiyotik süreçlerle bozunur. Hidroliz ve fotoliz ana abiyotik yöntemlerdir, biyotik süreç ise mikrobiyal bozunma ile temsil edilir.

Su organizmaları üzerindeki etkisi ve biyoakümülyasyon potansiyeli

Su biyotası üzerindeki etkisi

Su kütlelerinde organik kirleticilerin varlığı, insan ve yaban hayatının akut maruziyetine işaret edebilir ve bu da su kaynaklarındaki bu kirleticilerin sürekli olarak gözetimini gerektirir (Maloschik & ark., 2007:88).

Balıklar Üzerindeki Etkileri

Dimetoatın çeşitli sucul organizmalar üzerindeki toksik etkileri üzerine yapılan çalışmalar, türler arasında belirgin duyarlılık farklılıkları olduğunu göstermektedir. Zebra balığı (*Danio rerio*), lepistes balığı (*Poecilia reticulata*) ve *Daphnia magna* üzerinde gerçekleştirilen deneylerde, dimetoatın emülsifiye edilebilir formülasyonuna karşı farklı düzeylerde duyarlılık gözlenmiştir. Bu çalışmalarda, 48 saatlik LC₅₀ değerleri sırasıyla zebra balığı için 7 mg L⁻¹, lepistes balığı için 5 mg L⁻¹, ve *D. magna* için 0,83 mg L⁻¹ olarak belirlenmiştir. *D. magna* için bildirilen bir diğer 48 saatlik LC₅₀ değeri ise 1,7 mg L⁻¹'dir (Beusen & Neven, 1989:126).

Zebra balığı ve lepistes balığı için yapılan 96 saatlik akut toksisite testlerinde, LC₅₀ değerleri sırasıyla 7,3 ve 11,53 mg L⁻¹ olarak saptanmıştır. Bununla birlikte, her iki tür de yüksek saflıktaki (%99) dimetoata 96 saat boyunca maruz bırakıldığında mortalite gözlenmemiştir. Bu durum, formülasyonda bulunan çözücü veya yardımcı maddelerin toksisiteye katkıda bulunabileceğini düşündürmektedir.

Pandey ve Arkadaşları, yayın balığı *Heteropneustes fossilis* üzerinde 2,5 ila 4,0 mg L⁻¹ aralığında konsantrasyonlarda maruziyet testleri gerçekleştirdiler ve değişen yüzme davranışı, artan yutkunma ve vücutta artan mukus üretimi ortaya çıkardılar. Ayrıca, balıklar düşük dozlara karşı aşırı duyarlıydı, 96 saatlik LC₅₀ 2,9 mg L⁻¹ dir (Panday & ark., 2009:437).

Doğan ve Can, yetişkin erkek gökkuşağı alabalığı olan *Oncorhynchus mykiss*'i 5, 15 veya 30 gün boyunca yarı statik koşullarda dimetoat konsantrasyonlarına maruz bıraktı. Kan ve karaciğer örnekleri toplandı. Testlere göre, dimetoatın testosteron seviyeleri üzerinde fark edilebilir bir etkisi yoktu. Ancak, 17-estradiol seviyeleri 5 ve 15 günlük testlerde yükseldi, bu da

dimetoatın östrojene benzeyebileceğini düşündürmüştür. Ayrıca, karaciğer dokularının zar geçirgenliği azalmıştır. 96 saatlik LC₅₀ değeri 6,2 mg L⁻¹ (ABD EPA 2008) olarak tespit edilmiştir (Doğan & Can, 2011:39).

Lokhande ve Bais, Maharashtra'daki Latur bölgesindeki Manjara Nehri'nden toplanan *Rasbora daniconius* üzerinde dimetoat için akut bir toksisite testi gerçekleştirdi (Chellan & Ramanujam, 1999:397). 24, 48, 72 ve 96 saatlik LC₅₀ değerleri sırasıyla 11,63, 10,08, 10,54 ve 9,136 mg L⁻¹ olarak tespit edilmiştir. 96 saatlik LC₅₀'de, *Rasbora daniconius*'un solungaçlarında histopatolojik değişikliklere neden oldu. Değişiklikler arasında ikincil solungaç lamellerinin epitel dejenerasyonu, füzyon, vakuolleşme, ikincil solungaç lamellerinin kısalması ve kalınlığı yer alır. Ayrıca birincil ve ikincil solungaç lamellerinin füzyonuna da neden oldu (Chellan, Ramesh & Ramanujam, 1999:397; Lokhande & Bais, 2023:400). Daha sonra, Lokhande ve Pawale, 96 saatlik LC₅₀ öldürücü konsantrasyonunun (9.136 mg L⁻¹) ve dimetoat sublethal konsantrasyonunun (0.9136 mg L⁻¹) *Rasbora daniconius*'taki glikojen içeriği üzerindeki etkisini araştırdı. Bu deneyden glikojen içeriği kontrol grubunda elde edilen sonuçlar kas, karaciğer, solungaç ve böbrek dokularında sırasıyla 15.12, 55.14, 12.72 ve 14.11 mg/gm/wt olarak belirlenmiştir. Deney grubunda, ölümcül ve ölümcül olmayan konsantrasyonlar kaslarda 12,78 ve 14,08 mg/gm/wt doku, solungaçlarda 9,01 ve 10,22 mg/gm/wt doku, karaciğerde 42,30 ve 48,28 mg/gm/wt doku ve böbrekte 11,12 ve 12,01 mg/gm/wt doku olarak belirlenmiştir. Dimetoat zehirlenmesinden kaynaklanan biyokimyasal lezyonların glikojen profilinde bozulmaya yol açtığını gözlemlediler. Kontrol grubuyla karşılaştırıldığında, tüm organlardaki glikojen seviyeleri ölümcül ve ölümcül olmayan konsantrasyonlarda daha düşüktü ve bu da toksik maddenin oluşturduğu glikojenolizi ve anoksik stresi artırabilirdi (Pawale & Lokhande, 2018:419).

Singh ve ark., dimetoatın yaygın sazan yavruları *Cyprinus carpio*'daki akut toksisitesini araştırdı. Yavrular için LC değerlerini belirlemek için 24, 48, 72 ve 96 saat boyunca dimetoata maruz bırakıldı ve sonuçlar sırasıyla 1,84, 1,78, 1,68 ve 1,61 mg L⁻¹ di ve artan yüzeye çıkma, düzensiz yüzme, bol miktarda mukus salgılanması, operküler hareket hızının azalması, çevikliğin azalması ve artan maruz kalma süresiyle normal duruşu ve dengeyi koruyamama olmuştur. Tüm dozlarda, maruz kalan balıkların oksijen tüketimi önemli ölçüde azaldı. Bulgulara göre, dimetoat yavrular için çok zehirlidir ve fizyolojileri ve davranışları üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir (Sing & ark., 2009:70).

Qayoom ve ark., dimetoatın genç *Cyprinus carpio*'daki akut toksisitesini inceledi. Statik bir biyolojik deney düzeneğinde, *Cyprinus carpio* için 96 saatlik LC₅₀ değeri 1,1 mg L⁻¹ olarak belirlendi. Balık, aşırı mukus salgılanması, koordine olmayan hareketler, konvülsiyonlar ve dengesiz yüzme gibi çeşitli davranışsal tepkiler üretti ve bunların sonucunda akvaryumun dibine düştü. Ölümden önce, soluk vücut rengi, pul erozyonu ve vücutta kanamalı alanlar gibi klinik göstergeler görüldü ve çalışmalar ilerledikçe bunlar giderek daha belirgin hale geldi. Çalışmanın bulguları, dimetoatın sazan yavrularında potansiyel toksisitesini öne sürerek, doğal su kütlelerinin besin zincirleri boyunca etkisini sınırlamak için düzenli olarak izlenmesi gerektiğini ima ediyor (Qayoom & ark., 2016:4726126). Sharma ve ark., dimetatin *Cyprinus carpio* üzerindeki akut ve kronik toksisitesini araştırdı. Dimetatin 24, 48 ve 72 saatlik LC₅₀ değerleri için gözlemlenen sonuçlar sırasıyla 1,89, 1,78 ve 1,70 mg L⁻¹ di. Diğer gözlemleri, 1,40 mg L⁻¹'e maruz kalan balıklarda ölüm oranı olmadan ve 2,10 mg L⁻¹'de %100 ölüm oranıyla davranış değişiklikleriydi (Sharma, Basumata & Katakya, 2022:46). Nazir ve ark., tarafından yapılan çalışmada, dimetoatın sazan balığı (*Cyprinus carpio*) böbrek hücreleri üzerindeki ultrastrüktürel

etkileri Transmission Elektron Mikroskobu (TEM) kullanılarak incelenmiştir. Bu çalışmada, balıklar 24, 48 ve 72 saat süreyle sırasıyla 0,005, 0,01 ve 0,015 mg/L konsantrasyonlarında dimetoata maruz bırakılmıştır. Elde edilen TEM görüntüleri, glomerulusta deformasyonlar, sitoplazma vakuolizasyonu, dejeneratif çekirdek yapısı ve hasarlı mitokondri gibi anormallikleri göstermiştir. Ayrıca, bu anormalliklerin konsantrasyon ve maruz kalma süresiyle paralel olarak arttığı gözlemlenmiştir. (Nazir & ark., 2022:177). Khan ve ark., tarafından yapılan çalışmada, dimetoatın sazan balığı (*Cyprinus carpio*) üzerindeki etkileri incelenmiştir. Balıklar, 96 saat süreyle sırasıyla 0,22, 0,44, 0,66, 0,88 ve 1,1 mg/L konsantrasyonlarında dimetoata maruz bırakılmıştır. Bu çalışma, dimetoatın balıklarda davranışsal değişikliklere ve genotoksik etkilere yol açtığını göstermektedir. Özellikle, yüzme hızında azalma, yüzme aktivitesinde düşüş ve operküler hareketlerde gecikme gibi davranışsal değişiklikler gözlemlenmiştir. Ayrıca, hematositlerde mikronükleus oluşumunun sıklığı artmış, bu da genotoksik bir yanıtın göstergesi olmuştur. Bu bulgular, dimetoatın balıklarda hem davranışsal hem de genetik düzeyde olumsuz etkiler oluşturduğunu ve su ekosistemlerinin pestisit kontaminasyonu için risk değerlendirme ve izleme programlarında biyobelirteç olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır. (Khan & ark., 2022:1). Buna göre, yavruların yetişkinlerine göre dimetoattan daha fazla etkilendiğini söyleyebiliriz.

Narra (2017), *Clarias batrachus* türü üzerinde yürüttüğü çalışmada, dimetoatın 96 saatlik LC₅₀ değerini 12,45 mg/L olarak bildirmiştir (Narra, 2017:988). Benzer şekilde, Amaeze ve ark., tarafından yapılan çalışmada, *Clarias gariepinus* türü için 96 saatlik LC₅₀ değeri 2112,339 µg/L (yaklaşık 2,11 mg/L) olarak belirlenmiştir (Amaeze & ark., 2020:1).

Okoboshi ve ark., dimetoatın (%40 EC formülasyonu) juvenil *Clarias gariepinus* bireyleri üzerindeki subletal etkilerini

hepatosomatik indeks (HSI) ve hematolojik parametreler aracılığıyla değerlendirmiştir. Balıklar, 28 gün süresince 0,01, 0,15 ve 0,29 mg/L konsantrasyonlarına maruz bırakılmış; bu maruziyet sonucunda tüm gruplarda HSI değerlerinde anlamlı düşüşler kaydedilmiştir. Sırasıyla 0,29, 0,15 ve 0,01 mg/L'lik gruplarda HSI değerleri 2,36 g, 2,49 g ve 2,47 g olarak rapor edilmiştir. Ayrıca, toplam lökosit sayısında da dikkate değer değişiklikler gözlenmiş, bu da bağışıklık sisteminin dimetoat maruziyetinden etkilendiğini göstermiştir. Elde edilen bulgular, dimetoatın juvenil bireylerde potansiyel toksik etkiler oluşturabileceğini ortaya koymaktadır (Okoboshi & ark., 2022:17).

Aman ve ark., tarafından yürütülen başka bir çalışmada, *Oreochromis niloticus* (Nil tilapisi) türü 0,5, 1,0, 1,5 ve 2,0 mg/L konsantrasyonlarındaki dimetoat çözeltilerine maruz bırakılmıştır. Deneysel süreçte, 48 saatlik maruziyetin ardından 2,0 mg/L'lik konsantrasyonda maksimum mortalite oranı %8,30 olarak belirlenmiştir. Elde edilen 96 saatlik LC₅₀ değeri 4,84 mg L⁻¹'dir (Aman, Aftab & Ahmad, 2023:5137).

Bhandare ve ark., dimetoatın LC₅₀ değerini ve tatlı su balığı olan *Puntius stigma*'daki 24, 48, 72 ve 96 saatlik maruziyetten sonraki göreceli davranış değişikliklerini değerlendirmiştir. 24, 48, 72 ve 96 saat maruz kalan *P. stigma* için LC₅₀ değerleri sırasıyla 9, 8,31, 7,8 ve 7,1 mg L⁻¹'dir. Balıklarda çeşitli davranışsal değişiklikler görülmüştür; örneğin artan operküler moment, denge kaybı, artan yüzey aktivitesi, aşırı mukus salgılanması, düzensiz yüzme aktivitesi, hızlı sarsıntılı hareketler ve saldırganlık gibi (Bhandare & ark., 2011:149).

Kulshrestha ve ark., *Catla catla* için 96 saatlik LC₅₀ değerini 10,5 mg L⁻¹ olarak tespit etmişlerdir (Kulshrestha, Arora & Sharma, 1986:114). Hussain ve ark., *Catla catla* kanının dimetoat toksisitesine karşı akut toksisite biyoassayini, davranışsal reaksiyonunu ve biyokimyasal parametrelerini incelemişlerdir.

Çeşitli maruz kalma sürelerindeki LC₅₀ değerleri 84 saat için 21,0 mg L⁻¹, 72 saat için 21,5 mg L⁻¹, 60 saat için 22,0 mg L⁻¹, 48 saat için 22,5 mg L⁻¹; 48 saat için 23,0 mg L⁻¹; ve 24 saat için 23,5 mg L⁻¹ olarak tespit edilmiştir. Dimetoat zehirlenmesine yanıt olarak, *Catla catla* aşırı mukus salgılanması, koordinasyonsuz hareketler, konvülsiyonlar, düzensiz yüzme, denge kaybı, azalmış operküler hareketler, boğulma ve vücut pigmentasyonunda değişiklikler, kas seğirmesi, can çekişen uyuşukluk, beslenmeyi reddetme ve solunum sıkıntısı gözlenmiştir (Hussain, Kumar & Ahmad, 2016:322).

Kulshrestha ve ark., Rohu balığı, *Labeo rohita* için 96 saatlik LC₅₀ değerini 10,2 mg L⁻¹ olarak bildirmişlerdir. Ayrıca, Mrigal sazanı, *Cirrhinus mrigala* için 96 saatlik LC₅₀ değerini 10,1 mg L⁻¹ olarak tespit etmişlerdir (Kulshrestha, Arora & Sharma, 1986:114). Ali ve ark., *Channa punctatus* için dimetoatın 96 saatlik LC₅₀ değerini 19,10 µg L⁻¹ olarak belirlemişlerdir (Ali & ark., 2014:111).

Dimetoat kaynaklı oksidatif stres genotoksisiteye neden olur

Oksidatif stres çeşitli mekanizmaları tetikleyerek memeli hücrelerine zarar veren ve zamanla karsinogenezi teşvik eden oksidatif bir dengesizliğe neden olabilir (Reuter & ark., 2010:1603; Quezada-Maldonado & ark., 2021:117313; Mukherjee & ark., 2022:155716). Bu, “oksidanların lehine olan antioksidanlar ve oksidanlar arasındaki bir dengesizlik, redoks sinyalleşmesinin ve kontrolünün bozulmasına ve/veya moleküler hasara neden olur” anlamına gelir (Sies, 2020). Reaktif oksijen türleri (ROS) seviyeleri, hepatik metabolizma süreçleri, P450 enzim ailesinin aktivitesi, mitokondriyal fonksiyonlar ve nikotinamid adenin dinükleotit fosfat hidrojen (NADPH) enzimlerinin aktiviteleri nedeniyle, hem endojen oksidatif stres kaynaklarından hem de çevresel kimyasal bileşiklerin etkisiyle artış gösterebilir. Artan ROS üretimi, hücrelerde DNA hasarına yol açarak gen mutasyonlarına

ve sinyal iletim yollarının bozulmasına neden olabilir. Bu durum, özellikle transdüksiyon mekanizmaları ve transkripsiyon faktörlerinin fonksiyonlarına müdahale ederek genotoksisiteye katkıda bulunur (Klaunig, 2018:4771).

Genetik hasarla karakterize edilen patobiyolojik süreç genotoksisite olarak bilinir. Bu nedenle, tehlikeli maddeler genetik materyal üzerindeki zararlı etkileri nedeniyle genotoksik olarak kabul edilir. Şimdiye kadar, endojen veya ekzojen kaynaklardan gelen çeşitli kimyasallar bilimsel çalışmalarda genotoksik olarak kabul edilmiştir (Ribeiro & ark., 2017:4017). Daha önce belirtildiği gibi, dimetoat toksisitesi üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır, ancak oksidatif strese bağlı genotoksisiteyi inceleyen birkaç çalışma vardır (Reuber, 1984:193; Van Scoy, Pennell & Zhang, 2016:53). Acquaroni ve ark., Brezilya kurbağası *Rhinella arenarum* larvalarında dimetoatın oksidatif stresini ve genotoksisitesini araştırmışlar (Acquaroni, Svartz & Perez, 2022:41772). Daha önce belirtildiği gibi, genotoksik yanıt *Cyprinus carpio* hematositlerinde mikronükleus oluşumunun sıklığıyla ölçülmüştür (Khan & ark., 2022:1). Dimetoatın tatlı su balığı benekli yılan balığı *Channa punctatus*'ta genotoksik etkilere sahip olduğu gösterilmiştir ve bunların her zaman oksidatif stresle ilişkili olduğu görülmüştür (Ali & ark., 2014:111). 5, 15 ve 30 gün boyunca Dimetoatın öldürücü olmayan dozlarıyla muamele edilen *Oncorhynchus mykiss* eritrositleri, beyin dokusunda glutatyon peroksidaz aktivitesini ve süperoksit dismutaz seviyelerini artırmıştır. Lipid peroksidasyonu, her iki dokuda da sonrası artmış ve maruz kalma süresiyle güçlü bir şekilde bağlantılı olduğu görülmüştür. Dogan ve ark., dimetoatın neden olduğu oksidatif stres durumuna yeterince tepki verilememiş olabileceği ve pestisitın genotoksisitesinin kesin bir klastojenik etkiyle, potansiyel olarak bir alkilasyon ajanı olarak hareket ederek veya reaktif türlerin oluşumunu teşvik ederek gösterildiği sonucuna varmıştır (Doğan & ark., 2011:157).

Diğer metallerle birlikte, örneğin kadmiyumla birlikte, *Galba truncatula* 0–400 µg L⁻¹ dimetoat ve 0–1000 µg L⁻¹ kadmiyum klorüre maruz bırakıldığında, süperoksit dismutaz (SOD), glutatyon peroksidaz (Gpx), glutatyon S-transferaz (GST), katalaz aktiviteleri ve malondialdehit (MDA) ve glutatyon (GSH) seviyeleri gibi bazı biyokimyasal parametrelerdeki değişikliklerin bir sonucu olarak dimetoat kaynaklı oksidatif stres ortaya çıktığı belirlenmiştir. Dimetoat ve kadmiyumun birlikte cüce gölet salyangozu *Galba truncatula* üzerinde daha büyük bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Dimetoatın oksidatif stresi artırarak salyangozlardaki kadmiyum biyokonsantrasyonunu artırdığını belirtmekte fayda vardır (Banaee & ark., 2019:62). Memeli hücrelerinde de benzer sonuçlar bildirilmiştir (Silva & ark., 2021:43274).

Diğer sucul organizmalar üzerindeki etkisi

Balık türleri dışında çeşitli sucul omurgalılar da dimetoatın toksik etkilerine karşı duyarlılık göstermektedir. Acquaroni ve ark., otokton bir amfibi türü olan *Rhinella arenarum* üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada, pestisit dimetoatın akut ve subletal toksisitesini hem embriyo hem de larva evrelerinde incelemiştir. Sürekli maruziyetin yanı sıra, kısa süreli fakat yüksek konsantrasyonlu pestisit temasını simüle eden darbeleri (pulse) maruziyet deneyleri uygulanmıştır. Bu tür maruziyet, doğada tarımsal ilaçlamayı takiben sucul ortamlarda ani kimyasal yükselmeleri taklit eder. Deney sonuçlarına göre, 24 ve 96 saatlik LC₅₀ değerleri sırasıyla 48,81 mg/L ve 38,86 mg/L olarak belirlenmiştir. Uzun süreli maruziyet koşullarında yapılan değerlendirmelerde, 504 saatlik LC₅₀ değerleri larvalar için 12,82 mg/L, embriyolar için ise 16,38 mg/L olarak hesaplanmıştır. Bu bulgular, larval evrenin embriyo evresine göre daha yüksek duyarlılık gösterdiğini ortaya koymuştur. 24 saatlik pulse maruziyet testlerinde, erken embriyonik aşamalarda belirgin toksisite artışı

gözlemlenmiş; gelişimin ilerleyen evrelerinde ise organizmaların yüksek ve sürekli bir duyarlılık düzeyi sergilediği belirlenmiştir. Dimetoat maruziyeti, *R. arenarum* bireylerinde teratogenez (doğumsal yapısal bozukluklar), morfolojik ve davranışsal değişiklikler, metamorfik sürecin kesintiye uğraması ve çeşitli kimyasal stres yanıtları gibi çok sayıda subletal etkiye neden olmuştur. Özellikle, bütirilkolinesteraz (BChE) enzim aktivitesi, 0,5 ve 1 mg/L'lik dimetoat konsantrasyonlarında anlamlı düzeyde azalmıştır. Çalışmanın ekolojik risk değerlendirmesi, dimetoatın *Rhinella arenarum*'un gelişimi ve yaşamsal süreçleri üzerinde önemli tehdit oluşturduğunu ve bu nedenle tarımsal ekosistemlerde bu türler açısından ciddi bir risk faktörü olduğunu ortaya koymuştur (Acquaroni, Svartz & Perez, 2022:142).

Serdar, tatlı su amfipodu *Gammarus pulex*'te pestisitlerin hedef olmayan türler üzerindeki etkilerini değerlendirmek için biyokimyasal reaksiyonlar kullanmıştır. LC₅₀ değeri, SOD, GST, GPx ve katalaz (CAT) aktiviteleri ile subletal miktarlara maruz bırakılan *G. pulex* organizmasının MDA ve GSH seviyeleri belirlenmiştir. *G. pulex*'in ortalama LC₅₀ değeri 167 µg L⁻¹ idi. GSH seviyeleri ve SOD, GPx, GST ve CAT enzimleri önemli ölçüde azalmış; ancak MDA seviyeleri önemli ölçüde yükselmiştir (Serdar, 2019:21905). Serdar ve ark., Tunceli Munzur Çayı'ndan elde edilen *Gammarus pulex* (L., 1758)'i akut toksisite testleri için dimetoat etken maddesinin farklı konsantrasyonlarına maruz bırakmış ve elde edilen LC₅₀ değerleri 170,51 ± 8,15 µg L⁻¹ (Serdar, Aydın & Aydın, 2022:384). Beusen ve Neven, yüksek saflıkta (%99 a.i.) dimetoat ve emülsifiye edilebilir bir konsantrasyonun (%10 a.i.) tatlı su balıkları ve *Daphnia magna* üzerindeki toksisitesini incelemiştir. 96 saatlik LC₅₀ değeri 3,32 mg L⁻¹ olarak tespit edilmiştir (Beusen & Neven; 1989:126).

Kumar ve ark., Finnis Nehri bölgesinden Avustralya tatlı su karidesi *Paratya australiensis*'i 0,05 ila 20 mg L⁻¹

konsantrasyonlarla muamele ederek insektisit in akut toksisitesini değerlendirmişler ve 96 saatlik LC₅₀'yi 800 µg L⁻¹ olarak belirlemişlerdir. Dahası, log-log modeli kullanarak bilim insanları karidesler için 21 günlük kronik öldürücülük değerini 89 µg L⁻¹ olarak öngörmüşlerdir (Kumar ve ark., 2010:360).

Roast ve ark., mysid karidesi *Neomysis integer* türü üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada, dimetoatın 96 saatlik LC₅₀ değerini 540 µg/L olarak belirlemişlerdir (Roast & ark., 1999:319). Satapornvanit ve ark., ise, tatlı su karidesi *Macrobrachium rosenbergii*'nin postlarval evresinde pestisit maruziyetinin etkilerini değerlendirmiştir. Araştırmada, 78–1250 µg/L aralığında değişen beş farklı dimetoat konsantrasyonu kullanılarak mortalite testleri gerçekleştirilmiş ve bu testler sonucunda 24 saatlik LC₅₀ değeri 142 µg/L, 48 saatlik LC₅₀ değeri ise 103 µg/L olarak tespit edilmiştir. Subletal etkilerin değerlendirilmesinde ise, 24 saatlik EC₅₀ değeri 269 µg/L olan bir beslenme oranı testi kullanılmıştır. Ancak, bu test herbisit in toksisitesini net biçimde ortaya koyamamıştır. Bunun nedeni, belirlenen subletal konsantrasyonunun, balıklar üzerinde öldürücü etki oluşturan konsantrasyonların üzerinde olmasıdır. Bu durum, beslenme oranı gibi davranışsal parametrelerin toksisite belirlemede her zaman yeterli duyarlılığa sahip olmadığını göstermektedir (Satapornvanit, Baird & Little, 2009:1209).

Pawar ve ark., tuzluluk ve sıcaklık koşullarının beyaz bacaklı karides *Litopenaeus vannamei*'nin post-larvaları ve yavruları üzerindeki dimetoatın akut toksisitesine etkilerini incelemişlerdir. Standart test koşullarında (sıcaklık: 27 °C; tuzluluk: 20 Practical Salinity Unit (PSU)) yapılan 96 saatlik LC₅₀ testi sonucunda, post-larvalar için dimetoatın LC₅₀ değeri 257,84 µg/L olarak belirlenmiştir. Aynı koşullar altında, juvenillerin LC₅₀ değeri ise 463,61 µg/L olarak tespit edilmiştir. Farklı sıcaklıklarda (15, 25 ve 34 °C) yapılan deneylerde 96 saatlik LC₅₀ değerleri sırasıyla 103,11, 321,26 ve 182,76 µg/L olarak rapor edilmiştir.

Elde edilen veriler, çevresel parametrelerin, özellikle sıcaklık ve PSU, karideslerin pestisitlere karşı duyarlılığı üzerinde belirleyici etkiler oluşturduğunu göstermektedir (Pawar & ark., 2020:100240).

Patil ve Pathan, statik testlerde ve 24, 48, 72 ve 96 saat boyunca sürekli akışlı testlerde dimetoat maruz bırakılan tatlı su çift kabuklusu *Lamellidens corrianus*'un toksisite değerlendirmesini ve davranışsal çalışmalarını araştırdılar. Hem duragan hem de akışlı sistemde 24, 48, 72 ve 96 saat için LC₅₀ değerleri sırasıyla 15.6226 ve 10.6403 mg L⁻¹, 14.0224 ve 10.8611 mg L⁻¹, 11.1062 ve 08.6831 mg L⁻¹ ve 10.7645 ve 9.3264 mg L⁻¹ olarak bildirilmiştir. Böylece, LC₅₀ değerleri artan maruz kalma süreleriyle sürekli olarak azalmış ve düşük toksik madde konsantrasyonunun *Lamellidens corrianus* çift kabukluları için daha toksik olduğunu göstermiştir. Gözlenen 96 saatlik LC₅₀ değeri 9,8 mg L⁻¹ olarak gözlenmiştir (Patil & Pathan, 2019:232).

Kumar ve ark., tatlı su midyesi olan *Lamellidens marginalis*'te dimetoat için 96 saatlik akut toksisite testi gerçekleştirmiştir. Midyeler 35,00, 37,00, 39,00, 41,00, 43,00, 45,00, 47,00 ve 49,00 mg L⁻¹ ve kontrol konsantrasyonlarında dimetoata maruz bırakıldılar. Midyeler için Dimetoat LC₅₀ değerleri sırasıyla 24, 48, 72 ve 96 saat sonra 45,09, 40,52, 38,71 ve 36,35 mg L⁻¹ olarak belirlenmiştir. Midyeler, kabuk kapanma süresini artırarak, mukus üretimini artırarak ve oksijen tüketimini azaltarak maruziyetten sonra davranışsal reaksiyonlar göstermişlerdir (Kumar & ark., 2013:39).

Mu ve ark., siliyat *Urostyla grandis*'i dimetoat dozları ile muamele etmiştir. Dimetoata maruz kaldıktan sonra, LC₅₀ değeri dimetoat için 0,0685 mg L⁻¹ olmuştur (Mu & ark., 2018:697). Dişi yengeç *Barytelphusa guerini* de dimetoat toksisitesi açısından test edilmiş ve elde edilen 96 saatlik LC₅₀ değeri 3,50 mg L⁻¹ olmuştur (Desai, 2021:2368).

Su organizmaları arasında dimetoat için duyarlılık sırası şu şekildedir: *Channa punctatus*, *Urostyla grandis*'tir, *Gammarus pulex*, *Litopenaeus vannamei* (post-larva), *Litopenaeus vannamei* (juvenil), *Neomysis integer*, *Paratya australiensis*, *Cyprinus carpio* (genç), *Cyprinus carpio* (fingerling), *Clarias gariepinus*, *Heteropneustes fossilis*, *Daphnia magna*, *Barytelphusa guerini*, *Oreochromis niloticus*, *Onchorynchus mykiss*, *Puntius stigma*, *Danio rerio*, *Rasbora daniconius*, *Lamellidens corrianus*, *Cirrhinus mrigala*, *Labeo rohita*, *Catla catla*, *Poecilia reticulata*, *Clarias batrachus*, *Lamellidens marginalis* ve *Rhinella arenarum* 'dur.

Sonuç olarak, suda yaşayan omurgalılar, çoğu suda yaşayan omurgasız ve fotosentetik organizmaya göre dimetoat maruziyetine daha duyarlıdır.

Dimetoat kalıntıları çok sayıda ülkenin toprak, su ve kara sistemlerinin bazı kısımlarında keşfedilmiştir. Mevcut bulgulara rağmen, dimetoatın çevrede sürekli izlenmesi esastır. Dahası, bu tür zararlı maddelerin temizlenmesi için güvenli ve uygun maliyetli çözümlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Topraklardan pestisit biyoremediasyonu avantajlıdır. Yeni nesil piretroitler gibi pestisitler, mitokondriyal kompleks inhibe edici pestisitler vb. organofosfatlardan daha güvenli olabilir. Nano bazlı pestisitlerdeki son gelişmeler, hedeflendiği varsayılan bu geleneksel yöntemlerin yerini alabilir. Bu nedenle, bu pestisit nano formülasyonu gelecekteki çalışmaların kapsamlı bir alanı olabilir. Pestisitlerin etkinliğini etkileyebilecek çevresel veya biyoklimatik parametrelere (tuzluluk ve sıcaklık bölgeleri) odaklanılarak, haşere kontrolü için uygulama dozunun azaltılması, dimetoatın ekotoksikolojik risk analizinin araştırılması için algılama göstergelerinin oluşturulması ve etkili haşere kontrol araçlarının geliştirilmesi için, daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır,

Kaynakça

Acquaroni, M., Svartz, G., & Pérez Coll, C. (2022). Acute, chronic and neurotoxic effects of dimethoate pesticide on *Rhinella arenarum* throughout the development. *Journal of Environmental Science and Health, Part B*, 57(2), 142-152. <https://doi.org/10.1080/03601234.2022.2034459>.

Acquaroni, M., Peluso, J., Svartz, G., Aronzon, C., & Pérez Coll, C. (2021). Characterization of acute toxicity, genotoxicity, and oxidative stress of dimethoate in *Rhinella arenarum* larvae. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 41772-41779. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-13691-2>

Ahmad, S., Pinto, A.P., Hai, F.I., Badawy, M.E.T.I., Vazquez, R.R., Naqvi, T.A., Munis, F.H., Mahmood, T. and Chaudhary, H.J. (2022). Dimethoate residues in Pakistan and mitigation strategies through microbial degradation: a review. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(34), 51367-51383. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-20933-4>

Aktar, M. W., Sengupta, D., & Chowdhury, A. (2009). Impact of pesticides use in agriculture: their benefits and hazards. *Interdisciplinary Toxicology*, 2(1), 1. doi: 10.2478/v10102-009-0001-7

Ali, D., Gend Kumar, P., Kumar, S., & Ahmed, M. (2014). Evaluation of genotoxic and oxidative stress response to dimethoate in freshwater fish *Channa punctatus* (Bloch). *Chemical Speciation & Bioavailability*, 26(2), 111-118. <https://doi.org/10.1080/09542299.2014.11073965>

Amaeze, N. H., Komolafe, B. O., Salako, A. F., Akagha, K. K., Briggs, T. M. D., Olatinwo, O. O., & Femi, M. A. (2020). Comparative assessment of the acute toxicity, haematological and

genotoxic effects of ten commonly used pesticides on the African Catfish, *Clarias gariepinus* Burchell 1822. *Heliyon*, 6(8).

Aman, S., Aftab, B., & Ahmad, S. (2023). Assessment of piscicidal effect of five toxicants for the eradication of weed fish Nile tilapia (*Oreochromis niloticus*). *Journal of the Hellenic Veterinary Medical Society*, 74(1), 5137–5144. <https://doi.org/10.12681/jhvms.27201>

Banaee, M., Sureda, A., Taheri, S., & Hedayatzadeh, F. (2019). Sub-lethal effects of dimethoate alone and in combination with cadmium on biochemical parameters in freshwater snail, *Galba truncatula*. *Comparative Biochemistry and Physiology Part C: Toxicology & Pharmacology*, 220, 62-70. <https://doi.org/10.1016/j.cbpc.2019.03.002>

Barres, B.A., & Stevens, B. (2012). Microglia sculpt postnatal neural circuits in an activity and complement-dependent manner. *Neuron*, 74(4), 691-705.

Beusen, J. M., & Neven, B. (1989). Toxicity of dimethoate to *Daphnia magna* and freshwater fish. *Bulletin of Environmental Contamination and Toxicology*, 42, 126-133.

Bhandare, R. Y., Pathan, T. S., Shinde, S. E., More, P. R., & Sonawane, D. L. (2011). Toxicity and behavioral changes in fresh water fish *Puntius stigma* exposed to pesticide (Rogor). 149-152. [http://idosi.org/aejts/3\(3\)11/9.pdf](http://idosi.org/aejts/3(3)11/9.pdf)

Chellam, B., Ramesh, M., & Ramanujam, R. M. (1999). Lethal and sublethal effects of a synthetic detergent on glucose-6-phosphate-dehydrogenase(G-6-P. D. H) enzyme activity in blood of a freshwater teleost *Labeo rohita* (Hamilton, 1822). *Indian Journal of Fisheries*, 46(4), 397-400.

Chiou, C. T., Peters, L. J., & Freed, V. H. (1979). A physical concept of soil-water equilibria for nonionic organic

compounds. *Science*, 206(4420), 831-832. DOI: 10.1126/science.206.4420.831

Damalas, C.A., Khan, M. (2017) RETRACTED: pesticide use in vegetable crops in Pakistan: insights through an ordered probit model (s.59-64). Elsevier, Netherlands

Desai, R.B. (2021) Effect of pesticide dimethoate on lethal concentration (LC₅₀) mortality on fresh water female crab *Barytelphusa guerini*. *International Research Journal of Modernization in Engineering Technology and Science*, 4(4), 2368-2371.

Dogan, D., & Can, C. (2011). Endocrine disruption and altered biochemical indices in male *Oncorhynchus mykiss* in response to dimethoate. *Pesticide Biochemistry and Physiology*, 99(2), 157-161.
<https://doi.org/10.1016/j.pestbp.2010.11.012>

Dogan, D., Can, C., Kocyigit, A., Dikilitas, M., Taskin, A., & Bilinc, H. (2011). Dimethoate-induced oxidative stress and DNA damage in *Oncorhynchus mykiss*. *Chemosphere*, 84(1), 39-46.
<https://doi.org/10.1016/j.chemosphere.2011.02.087>

Dubus, I. G., Hollis, J. M., & Brown, C. D. (2000). Pesticides in rainfall in Europe. *Environmental Pollution*, 110(2), 331-344. [https://doi.org/10.1016/S0269-7491\(99\)00295-X](https://doi.org/10.1016/S0269-7491(99)00295-X)

Edwards, C. A. (1975). Factors that affect the persistence of pesticides in plants and soils. In *Pesticide Chemistry*–3 (pp. 39-56). Butterworth-Heinemann.

European Food Safety Authority (EFSA). (2016). Assessment of the risk to human health through the pesticide active substance dimethoate and its metabolites in food. *EFSA Journal*, 14(4), 4461.

FAO. (2019). *FAOSTAT: Crops*. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Statistics Division. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QC> (Erişim tarihi: 11 Nisan 2025)

Fukuto, T. R. (1990). Mechanism of action of organophosphorus and carbamate insecticides. *Environmental Health Perspectives*, 87, 245-254. <https://doi.org/10.1289/ehp.9087245>

Galloway, T., & Handy, R. (2003). Immunotoxicity of organophosphorous pesticides. *Ecotoxicology*, 12, 345-363.

Hodgson, E. (2010). Metabolism of pesticides. Hayes' Handbook of Pesticide Toxicology (893-921). Elsevier.

Hussain, M. I., Kumar, B., & Ahmad, M. (2016). Effect of organophosphate insecticide, Dimethoate on physiology of common carp, *Catla catla* (Hamilton) and *Labeo rohita*. *International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences*, 5(5), 322-341.

Khan, S., Qayoom, I., Balkhi, M. H., Abubakr, A., Rashid, S., Alsaffar, R. M., & Rehman, M. U. (2022). Behavioural incongruities in juvenile *Cyprinus carpio* exposed to organophosphate compounds. *Heliyon*, 8(11).

Klaunig, J. E. (2018). Oxidative stress and cancer. *Current Pharmaceutical Design*, 24(40), 4771-4778. <https://doi.org/10.2174/1381612825666190215121712>

Kole, R. K., Banerjee, H., & Bhattacharyya, A. (2001). Monitoring of market fish samples for Endosulfan and Hexachlorocyclohexane residues in and around Calcutta. *Bulletin of Environmental Contamination & Toxicology*, 67(4), 554-559. DOI:10.1007/s001280159

Kulshrestha, S. K., Arora, N., & Sharma, S. (1986). Toxicity of four pesticides on the fingerlings of Indian major carps *Labeo rohita*, *Catla catla*, and *Cirrhinus mrigala*. *Ecotoxicology and Environmental Safety*, 12(2), 114-119.

Kumar, A., Correll, R., Grocke, S., & Bajet, C. (2010). Toxicity of selected pesticides to freshwater shrimp, *Paratya australiensis* (Decapoda: Atyidae): Use of time series acute toxicity data to predict chronic lethality. *Ecotoxicology and Environmental Safety*, 73(3), 360-369.
<https://doi.org/10.1016/j.ecoenv.2009.09.001>

Kumar, S., Pandey, R. K., Das, S., & Das, V. K. (2013). Acute toxicity and behavioural responses of a freshwater mussel *Lamellidens marginalis* (Lamarck) to dimethoate exposure. *Recent Research in Science and Technology*, 4(11).

Lima, L. M., Souza, E. L. D., & Figueiredo, R. D. O. (2007). Dimethoate retention and its relation to pH, clay and organic matter contents by sediments in non saturated zone of a small catchment of the northeast Pará. *Acta Amazonica*, 37, 187-194. <https://doi.org/10.1590/S0044-59672007000200003>

Lokhande, M., & Bais, U. (2023). Studies on toxicity evaluation of dimethoate on the freshwater fish *rasbora daniconus* with special reference to the gill histopathology. *Int J Res Biosci, Agric Technol*, 2, 400-405.

Lundebye, A. K., Curtis, T. M., Braven, J., & Depledge, M. H. (1997). Effects of the organophosphorous pesticide, dimethoate, on cardiac and acetylcholinesterase (AChE) activity in the shore crab *Carcinus maenas*. *Aquatic Toxicology*, 40(1), 23-36.

Lushchak, V. I., Matviishyn, T. M., Husak, V. V., Storey, J. M., & Storey, K. B. (2018). Pesticide toxicity: a mechanistic approach. *EXCLI journal*, 17, 1101.

Maloschik, E., Ernst, A., Hegedűs, G., Darvas, B., & Székács, A. (2007). Monitoring water-polluting pesticides in Hungary. *Microchemical Journal*, 85(1), 88-97. <https://doi.org/10.1016/j.microc.2006.05.002>

Montuori, P., Aurino, S., Garzonio, F., Sarnacchiaro, P., Polichetti, S., Nardone, A., & Triassi, M. (2016). Estimates of Tiber River organophosphate pesticide loads to the Tyrrhenian Sea and ecological risk. *Science of the Total Environment*, 559, 218-231. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2016.03.156>

Moss, B. (2008). Water pollution by agriculture. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1491), 659-666. <https://doi.org/10.1098/rstb.2007.2176>

Mu, W., Warren, A., Pan, X., & Ying, C. (2018). Toxicity of Chlorpyrifos and Dimethoate to the Ciliate *Urostyle grandis*, with notes on their effects on cell ultrastructure. *Journal of Ocean University of China*, 17, 697-704. <https://doi.org/10.1007/s11802-018-3607-6>

Mukherjee, D., Saha, S., Chukwuka, A.V., Ghosh, B., Dhara, K., Saha, N.C., Pal, P., & Faggio, C. (2022). Antioxidant enzyme activity and pathophysiological responses in the freshwater walking catfish, *Clarias batrachus* Linn under sub-chronic and chronic exposures to the neonicotinoid, Thiamethoxam®. *Science of The Total Environment*, 836, 155716. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2022.155716>

Myers, J.P., Antoniou, M.N., Blumberg, B., Carroll, L., Colborn, T., Everett, L.G., Hansen, M., Landrigan, P.J., Lanphear, B.P., Mesnage, R. & Vandenberg, L.N. (2016). Concerns over use of glyphosate-based herbicides and risks associated with exposures: a consensus statement. *Environmental Health*, 15(1), 19. <https://doi.org/10.1186/s12940-016-0117-0>

Narra, M. R. (2017). Haematological and immune upshots in *Clarias batrachus* exposed to dimethoate and defying response of dietary ascorbic acid. *Chemosphere*, 168, 988-995. <https://doi.org/10.1016/j.chemosphere.2016.10.112>

Nazir, S., Ali, M.N., Tantray, J.A., Baba, I.A., Jan, A., Popescu, S.M., Paray, B.A., & Gulnaz, A. (2022). Study of ultrastructural abnormalities in the renal cells of *Cyprinus carpio* induced by toxicants. *Toxics*, 10(4), 177. <https://doi.org/10.3390/toxics10040177>

Okoboshi, A. C., Agaoru, C. G., Ezea, J., Ibeh, R., Udemé, J., & Ike, K. E. (2022). Hepatosomatic index and haematological profile: a bio monitoring tools for assessing african catfish juveniles (*clarias gariepinus*) exposed to dimethoate 40% ec toxicity. *Trop Freshw Biol*, 31(1), 17-29. DOI: <https://dx.doi.org/10.4314/tfb.v31i1.2>

Pandey, R. K., Singh, R. N., Singh, S., Singh, N. N., & Das, V. K. (2009). Acute toxicity bioassay of dimethoate on freshwater airbreathing catfish, *Heteropneustes fossilis* (Bloch). *Journal of Environmental Biology*, 30(3), 437-440.

Pappas, C. J., & Kyriakidis, N. V. (2003). A comparison of dimethoate degradation in lemons and mandarins on the trees with two GC systems. *Food Chemistry*, 80(1), 23-28. [https://doi.org/10.1016/S0308-8146\(02\)00230-3](https://doi.org/10.1016/S0308-8146(02)00230-3)

Pathak, V.M., Verma, V.K., Rawat, B.S., Kaur, B., Babu, N., Sharma, A., Dewali, S., Yadav, M., Kumari, R., Singh, S., & Mohapatra, A. (2022). Current status of pesticide effects on environment, human health and it's eco-friendly management as bioremediation: A comprehensive review. *Frontiers in Microbiology*, 13, 962619. <https://doi.org/10.3389/fmicb.2022.962619>

Patil, P., & Pathan, T. (2019). Toxicity Evaluation And Behavioral Studies of Freshwater Bivalve Lamellidens Corrianus Exposed to Dimethoate. *Int. Journal of Universal Science and Technology*, 5(4), 232-237.

Pérez-Lucas, G., Vela, N., El Aatik, A., & Navarro, S. (2018). Environmental risk of groundwater pollution by pesticide leaching through the soil profile. In *Pesticides-use and Misuse and Their Impact in The Environment*. IntechOpen. DOI: 10.5772/intechopen.82418

Prashar, P., & Shah, S. (2016). Impact of fertilizers and pesticides on soil microflora in agriculture. *Sustainable Agriculture Reviews: Volume 19*, 331-361.

Pawar, A. P., Sanaye, S. V., Shyama, S., Sreepada, R. A., & Dake, A. S. (2020). Effects of salinity and temperature on the acute toxicity of the pesticides, dimethoate and chlorpyrifos in post-larvae and juveniles of the whiteleg shrimp. *Aquaculture Reports*, 16, 100240. <https://doi.org/10.1016/j.aqrep.2019.100240>

Pawale, R. G., & Lokhande, M. V. (2018). Studies on status of some heavy metals in major drinking water reservoirs in Nanded district (Maharashtra) and its environmental impact. *The Pharma Innovation*, 7(5, Part F), 419-422.

Reuber, M. D. (1984). Carcinogenicity of dimethoate. *Environmental Research*, 34(2), 193-211.

Reuter, S., Gupta, S. C., Chaturvedi, M. M., & Aggarwal, B. B. (2010). Oxidative stress, inflammation, and cancer: how are they linked?. *Free Radical Biology and Medicine*, 49(11), 1603-1616. <https://doi.org/10.1016/j.freeradbiomed.2010.09.006>

Ribeiro, D.A., Yujra, V.Q., DE MOURA, C.F.G., Handan, B.A., Viana, M.D.B., Yamauchi, L.Y., Castelo, P.M., & AGUIAR,

O. (2017). Genotoxicity induced by dental materials: a comprehensive review. *Anticancer Research*, 37(8), 4017-4024.

Roast, S. D., Thompson, R. S., Donkin, P., Widdows, J., & Jones, M. B. (1999). Toxicity of the organophosphate pesticides chlorpyrifos and dimethoate to *Neomysis integer* (Crustacea: Mysidacea). *Water Research*, 33(2), 319–326.
[https://doi.org/10.1016/S0043-1354\(98\)00239-9](https://doi.org/10.1016/S0043-1354(98)00239-9)

Satapornvanit, K., Baird, D. J., & Little, D. C. (2009). Laboratory toxicity test and post-exposure feeding inhibition using the giant freshwater prawn *Macrobrachium rosenbergii*. *Chemosphere*, 74(9), 1209-1215.
<https://doi.org/10.1016/j.chemosphere.2008.11.033>

Saha, S., Chukwuka, A. V., Mukherjee, D., Dhara, K., Adeogun, A. O., & Saha, N. C. (2022). Effects of short-term sub-lethal diazinon® exposure on behavioural patterns and respiratory function in *Clarias batrachus*: inferences for adaptive capacity in the wild. *Chemistry and Ecology*, 38(2), 180-194.
<https://doi.org/10.1080/02757540.2022.2027924>

Saha, S., Chukwuka, A.V., Mukherjee, D., Patnaik, L., Nayak, S., Dhara, K., Saha, N.C. & Faggio, C. (2021). Chronic effects of Diazinon® exposures using integrated biomarker responses in freshwater walking catfish, *Clarias batrachus*. *Applied Sciences*, 11(22), 10902. <https://doi.org/10.3390/app112210902>

Serdar, O. (2019). The effect of dimethoate pesticide on some biochemical biomarkers in *Gammarus pulex*. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(21), 21905-21914.
<https://doi.org/10.1007/s11356-019-04629-w>

Serdar, O., Aydın, R., & Aydın, A. N. (2022). Determination of Letal Concentrations (LC₅₀) of Cyfluthrin, Dimethoate Insecticides on *Gammarus pulex* (L., 1758). *Acta Aquatica*

<https://doi.org/10.22392/actaquatr.1080270>

Schafer, D. P., Lehrman, E. K., Kautzman, A. G., Koyama, R., Mardinly, A. R., Yamasaki, R., ... & Stevens, B. (2012). Microglia sculpt postnatal neural circuits in an activity and complement-dependent manner. *Neuron*, 74(4), 691-705. DOI 10.1016/j.neuron.2012.03.026

Sharma, A., Shukla, A., Attri, K., Kumar, M., Kumar, P., Suttee, A., Singh, G., Barnwal, R.P., & Singla, N. (2020). Global trends in pesticides: A looming threat and viable alternatives. *Ecotoxicology and Environmental Safety*, 201, 110812. <https://doi.org/10.1016/j.ecoenv.2020.110812>

Sharma, S., Basumata, C., & Katakya, A. (2022). Study on toxic effect of Dimethoate (Rogor) on *Ciprinus carpio* (common carp). *International Journal of Research in Engineering and Science*, 10(4): 46–50

Sidhu, G. K., Singh, S., Kumar, V., Dhanjal, D. S., Datta, S., & Singh, J. (2019). Toxicity, monitoring and biodegradation of organophosphate pesticides: a review. *Critical Reviews in Environmental Science and Technology*, 49(13), 1135-1187. <https://doi.org/10.1080/10643389.2019.1565554>

Sies, H. (2020). Oxidative stress: Concept and some practical aspects. *Antioxidants*, 9(9), 852.

Silva, M.S., De Souza, D.V., Alpire, M.E.S., Malinverni, A.C.D.M., Da Silva, R.C.B., Viana, M.D.B., Oshima, C.T.F., & Ribeiro, D.A. (2021). Dimethoate induces genotoxicity as a result of oxidative stress: In vivo and in vitro studies. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(32), 43274-43286. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-15090-z>

Singh, R. N., Pandey, R. K., Singh, N. N., & Das, V. K. (2009). Acute toxicity and behavioral responses of common carp *Cyprinus carpio* (Linn.) to an organophosphate (Dimethoate). *World Journal of Zoology*, 4(2), 70-75.

Soltani, N., Hooker, D. C., Brinkman, J., & Sikkema, P. H. (2017). Effect of the addition of a fungicide to glyphosate applied postemergence on crop injury, disease control, and corn yield. *Canadian Journal of Plant Science*, 98(4), 971-974. <https://doi.org/10.1139/cjps-2017-0178>

Qayoom, I., Shah, F. A., Mukhtar, M., Balkhi, M. H., Bhat, F. A., & Bhat, B. A. (2016). Dimethoate induced behavioural changes in juveniles of *Cyprinus carpio* var. communis under temperate conditions of Kashmir, India. *The Scientific World Journal*, 2016(1), 4726126. <https://doi.org/10.1155/2016/4726126>

Quezada-Maldonado, E. M., Sánchez-Pérez, Y., Chirino, Y. I., & García-Cuellar, C. M. (2021). Airborne particulate matter induces oxidative damage, DNA adduct formation and alterations in DNA repair pathways. *Environmental Pollution*, 287, 117313. <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2021.117313>

Van der Oost, R., Beyer, J., & Vermeulen, N. P. (2003). Fish bioaccumulation and biomarkers in environmental risk assessment: a review. *Environmental toxicology and pharmacology*, 13(2), 57-149. [https://doi.org/10.1016/S1382-6689\(02\)00126-6](https://doi.org/10.1016/S1382-6689(02)00126-6)

Van Scoy, A., Pennell, A., & Zhang, X. (2016). Environmental fate and toxicology of dimethoate. *Reviews of Environmental Contamination and Toxicology Volume 237*, 53-70.

Vogue, P. A., Kerle, E. A., & Jenkins, J. J. (1994). OSU extension pesticide properties database. *National Pesticide Information Centre*. npic@ace.orst.edu.

Wilkinson, C. F., Christoph, G. R., Julien, E., Kelley, J. M., Kronenberg, J., McCarthy, J., & Reiss, R. (2000). Assessing the risks of exposures to multiple chemicals with a common mechanism of toxicity: how to cumulate?. *Regulatory Toxicology and Pharmacology*, 31(1), 30-43.
<https://doi.org/10.1006/rtph.1999.1361>

Wexler, P., & Anderson, B. D. (Eds.). (2005). *Encyclopedia of Toxicology* (Vol. 1). Academic Press.

Wang, L., Luo, Z., Li, L., Xie, J., Fudjoe, S. K., & Zechariah, E. (2022). Exploring optimal cropping system to improve the water use efficiency and soil water restoration after lucerne-to-crop conversion in the semiarid environment. *Agronomy*, 12(8), 1905.
<https://doi.org/10.3390/agronomy12081905>

BİYOLOJİ BİLİMLERİNDE ÖZEL GÜNCEL KONULAR

